

ખુલાસો

આ પુસ્તક મેં હમી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ને દિવસે શરૂ કર્યું. વેચારો તો મનમાં ભરેલા હતા. કેટલાક અનેક લેખો દ્વારા સૂચવાયેલા પણ હતા. પણ આ રીતે પુસ્તકરૂપે લખી નાખીશ એમ ધાયું નહોતું. ઓગસ્ટની ૫ મી કે ૬મી તારીખે શ્રી શંકરરાવ દેવ વર્ધા આવ્યા હતા. એમની ઇચ્છાથી દેશના અનેક રાજકીય, સામાજિક વગેરે પ્રશ્નો પર એમની જોડે ચર્ચા કરવા માટે અહીંના આગેવાન કાર્યકરોની એક બેઠક થઈ હતી. એ ચર્ચા દરમ્યાન મેં કેટલાક વિચારો એમાં રજૂ કર્યા. પણ પંદરેક મિનિટમાં હું બહુ બરાબર કહી શકું એ શક્ય નહોતું. તેથી મેં મારા વિચારો લખી નાખવાનો વિચાર કર્યો, અને હમી ઓગસ્ટથી તે શરૂ કર્યું. મેં ધાયું હતું કે એકાદ દોમની પુસ્તિકાથી એ વધારે લાંબું નહીં થાય, અને એકાદ અડવાડિયામાં પૂરું કરી નાખી શકીશ. પણ કરોળિયાની જાળની જેમ એ વધતું જ ગયું, અને એક ખાત્રુ પુસ્તક થઈ ગયું. એ રીતે એનો પ્રથમ ખરડો ૨૮મી નવેમ્બર ૧૯૪૭ને દહાડે પૂરો થયો. તે વખતે એમાં જાળવણી વિષે કશું સખ્યું નહોતું. પછી આખો ખરડો ફરીથી તપાસતાં એ વિષેનાં પ્રકરણો લખવાનું ચૂક્યું, અને એ રીતે ચોથો ખંડ ઉમેરાયો. એ ખંડ કેટલેક અંશે ત્રુટક જેવો છે, અને પૂરી ચર્ચા કરનારો નથી. તા. ૩૦મી જાનેવારી ૧૯૪૮ના યાદગાર દિવસે બપોરે એનું છેલ્લું પ્રકરણ પૂરું થયું હતું. તે વખતે મને ક્યાંથી કલ્પના હોય કે ઇતિહાસના કહેવાતા જ્ઞાનથી મંડાતી મોકાણુ વિષે મેં એમાં સખ્યું છે, તેની સાબિતી તે જ દિવસે મળવાની હતી! તેમ ૨૮-૧૧-૪૭ને દિવસે લખેલા ઉપસંહાર વેળાએ પણ હું ક્યાંથી જાણું કે ગાંધીજીને પં. જ્ઞાહરલાલજી પર બધો બાર નાખી આટલી જલદી વિનય લેવી પડશે? બાવિના ગર્ભમાં શું રહેલું છે એ તો મેંજી કહી શકે! પણ આ વજ્રપાત જેવી ઘટના છતાં જે આશા મેં

ઉપસંહારને અતે બતાવી છે તે ગર્હ નથી. એટલું ખરું કે માધીજીને માર્ગે પીળાએનેયે જલુ પડે જિજ્ઞાસનુ એક વચન નોધાયુ છે.

“જે વમે અને હું નયું” સત્ય અને કેવળ સત્ય જ પાય મિનિટ
 | સુધી પહોંચું તો આપણા સંધના મિત્રો આપણને છોડી જશે, જે
 દસ મિનિટ સુધી, તો આપણને દેશમાથી હાપી લાઠવામા આવશે,
 જે પંદર મિનિટ સુધી, તો આપણને ફાંસીએ ચડાવશે ” (મિસ
 , બારબારા યંગના ‘મિસ એન ફોમ સેએનોન’ માથી)

અને છતાં માનવજાતિ અને માનવતા પર મારી શ્રદ્ધા છે.
 તે કોઈ એક જ દેશના કે સમયના લોકો વિષે મર્યાદિત નથી. મે
 ઘણી વાર કહ્યું છે તેમ પૂર્વની સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ,
 હિંદુ સંસ્કૃતિ, મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ વગેરે બેઠો મને મહત્વના લાગતા
 નથી માનવપ્રજ્ઞમા એ જ સંસ્કૃતિઓ છે બદ સંસ્કૃતિ અને સંત
 સંસ્કૃતિ બનેના પ્રતિનિધિઓ આખી દુનિયામા છે. જેટલે અંશે
 સંત સંસ્કૃતિના ઉપાસકો નિષાધી અને નિર્ભયતાથી વ્યવહાર કરશે
 તેટલે અંશે જ માનવજાતિની સુખની માત્રા વધશે.

વર્ધા, ૬મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૮

કિશોરલાલ ધ. મશાફોળા

વિષયસૂચિ

પ્રકાશો

૨

ભાગ પહેલો

ધર્મ અને સમાજ

૧. બે વિકલ્પો	૩
૨. ધાર્મિક ક્રાન્તિનો પ્રશ્ન	૬
૩. ક્રાન્તિની મુશ્કેલીઓ	૧૦
૪. પાંચ પ્રતિપાદનો પૈકી પહેલું	૧૪
૫. બીજું પ્રતિપાદન	૧૯
૬. ત્રીજું પ્રતિપાદન	૨૨
૭. ચોથું પ્રતિપાદન	૨૬
૮. પાંચમું પ્રતિપાદન	૩૧
૯. પ્રચલિત ધર્મોનું એક સામાન્ય લક્ષણ	૩૯
૧૦. ધર્મોએ જાણ કરેલા વિષયો	૪૨
૧૧. ભાષાના પ્રશ્નો—પૂર્વાર્ધ	૫૦
૧૨. સિપિ	૫૫
૧૩. એકતા અને વિવિધતા	૫૬

ભાગ બીજો

આર્થિક ક્રાન્તિના પ્રશ્નો

૧. ચોથું પરિભાષ	૬૭
૨. ચારિત્રનિર્માણ	૭૦
૩. લાબીદ્વંદ્વો ચાલનાઓ	૭૪
૪. અર્થવૃદ્ધિનાં સાધનો	૭૮
૫. ચારિત્રનાં સ્થિર અને અસ્થિર અંગો	૮૪
૬. વાદોની લાપાટ	૮૯
૭. કુરસદવાદ	૯૬
૮. આર્થિક ક્રાન્તિના મુદ્દા	૧૦૮

ભાગ ત્રીજો

રાજકીય કાન્તિ

૧	ફૂલો અને દવાડો	૧૧૩
૨	રાજકીય ચળવળો અને પ્રયાષો	૧૧૭
૩	ચૂંટણીઓ	૧૨૦
૪	બહેર હોદ્દાઓ અને નામ્નીઓ	૧૨૪

ભાગ ચોથો

કેળવણી

૧	સિદ્ધાન્તોનો નિશ્ચય	૧૩૫
૨	ભાષાના પ્રશ્નો — ઉત્તરાધ	૧૪૧
૩	લિપિનો પ્રશ્ન — ઉત્તરાધ	૧૪૮
૪	ઇતિહાસનું જ્ઞાન	૧૫૨
	ઉપસહાર	૧૫૭

વહાલા સાથીઓને

બે વિકલ્પો

હાંમા વખતથી હું માનતો આવ્યો છું અને ઘણી વાર કહી પણ ચૂક્યો છું કે આપણા અનેક વિચારો અને માન્યતાઓનું આપણે મૂળથી જ સંશોધન કરવાની જરૂર છે. આપણા ક્રાંતિના વિચારો મોટે ભાગે ઉપર ઉપરની મરામતના છે, મૂળગામી નથી. આ વિચારોના કટલાક અંશોને વ્યવસ્થિત રીતે મૂકવા અહીં પ્રયત્ન કરું છું.

તેમાં સૌથી પહેલાં આપણી ધાર્મિક અને સામાજિક રચના બાબત : આપણે જેમાંથી એક રીતે નિશ્ચિત થઈ જવાની જરૂર છે.

૧. હાં તો સંજ્ઞાના વગેરે ટીકાકારો કહે છે તેમ આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે હિંદુ સમાજમાંથી શાંતિભાવના એ કદી ન ટળનારો સંસ્કાર અને સંસ્થા છે. શાંતિવિરહિત હિંદુ સમાજની રચના ન્યાય, એમ કદી બની શકવાનું નથી. માટે દેશની રાજકીય વગેરે વ્યવસ્થાઓ એ હકીકત સ્વીકારીને જ વિચારવી જોઈએ. મત વગેરે સ્મૃતિકારોએ એમ જ કરેલું. સૌને જુદા જુદા રાખીને એક પ્રકારની એકતા આણવાનો તેમનો પ્રયત્ન હતો. મુસલમાનોના આક્રમણ પહેલાં એમ થવામા મુશ્કેલી નહોતી આવી. તેનાં બે કારણો હતાં : એક, દેશ સૌને જુદા જુદા રાખીને જીવવાની સમગ્ર આપે એવો વિશાળ અને સમૃદ્ધ હતો. આજના જેટલો લોકસંખ્યામાં આજાદ અને નિયોગયેક્ષો નહોતો; અને ખીજું, મુસલમાન પહેલાંનાં સર્વે સમાજો પરદેશી કે દેશી અનેક દેવદેવીઓ અને યજ્ઞોની ઉપાસના કરવાવાળા હતા. આથી પચાસ દેવમાં એકાવનમા દેવને માન્ય કરવામાં અને એક કે ખીજા મુખ્ય દેવમાં તેનો કોઈક રીતે સમાવેશ

કરવામાં બહુ મુશ્કેલી આવતી નહોતી. દેશ એટલો વિશાળ હતો કે બધી જનિઓ પોતપોતાનાં પાકિસ્તાનો કરીને વસી શકતી હતી.

અનેક દેવોની ઉપાસના અને જ્ઞાતિભેદ એ બન્ને એકબીજાની જોડે મંદગાયેલા છે. અનેક દેવોમાં એક જ દેવ જોવાનો અને અનેક જ્ઞાતિઓમાં એક જ હિંદુ ધર્મ અથવા ચાર જ વર્ણ જોવાનો પ્રયત્ન બુદ્ધિનું સમાધાન છે. એનો વ્યવહારમાં અમલ નથી થતો આ વ્યવસ્થા મૂળથી જ બદલવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ બૌદ્ધ ધર્મમાં મહાપાન પંથ નિર્માણ કરી હિંદુસ્તાને બૌદ્ધ ધર્મને જ ઓગાળી નાંખ્યો.

હાં તો આ વસ્તુ આપણા રામેરામમાં રહેલી છે એમ સમજી એમાંથી જ માર્ગ કાઢવાનો નિશ્ચય કરો. એટલે, એક નહીં, પણ અનેક એકબીજાથી સામાજિક વ્યવહારોમાં અરપૃષ્ટ રહેનારી નાની નાની કામો અને જ્ઞાતિઓને અનિવાર્ય માનો, અને બધાંની આકાંક્ષાઓ સંતોષાય એ માટે અનેક જાતનાં પાકિસ્તાનો, જુદાં જુદાં મતદાર મંડળો, સંખ્યાનુસારી પ્રતિનિધિઓ વગેરે રચો.

આમ ન જ થઈ શકે એમ નથી પણ એનાં પરિણામો માટે પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. એમાંથી બહુ બળવાન સંગઠિત દેશ ન થઈ શકે, અને નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં દેશને વિભક્ત રહેવું પડે એ સમજી ચેવું જોઈએ. ઉપરાંત તેમાંથી કહેવાતી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓનું ભાવિ યહૂદીઓના જેવું જ કાળાંતરે યામ. મોડીવહેલી નીચ ગણાતી જ્ઞાતિઓ ધ્રુવભાગ કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બળી જવામાં જ પોતાનું હિત જોશે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ રાજકીય મહત્વાકાંક્ષા છોડી ઈર્ષ કેવળ બુદ્ધિબળ પર કેટલીક મોટી નોકરીઓ કરવામાં અને વેપાર ખેડવામાં સંતોષ માનશે તો સુખેથી પોતાના અલગ ચોક્કામાં અને દેવપૂજાઓમાં બીજાઓની કનડગત વિના જીવી શકશે. જેમ ઈરાન, અરબસ્તાન વગેરેમાં આજે પણ કેટલાક હિંદુઓ રહે છે તેમ, અને તેમ નહીં કરે તો યહૂદીઓની જેમ તિરસ્કૃત સમાજ તરીકે બદલશે. જેમ જેમ નીચેના ઘરો જામત યના જશે તેમ તેમ જાત્યભિયાની લોકોને પાછળ હાવું જ પડવાનું છે.

અથવા, ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓને માટે ખીજને માર્ગ રહેશે, જળવાન પ્રયત્ન કરી કાસિસ્ટ સંસ્થા બનવાનું. ખીજ સર્વે કામો, જ્ઞાતિઓ, ધર્મો વગેરેને દાખી છૂં ત્રિવર્ણશાહી સ્થાપવાનું. જા'ડે જા'ડે આવી વૃત્તિ રાખનારો વર્મ આપણામાં છે એમ દુઃખ માનું છું. રાગ્નઓ, પ્રાદ્યુ પંડિતો, વેપારીઓ અને મોટા ખેડૂતો એ ચારેનું ચાક્રે તો આપું જરૂર છે.

જે આ વિકલ્પ સ્વીકારવા અને તેને અનુકૂળ જા હિંદુસ્તાનની રચના કરવા તૈયાર છે, તેમનો માર્ગ તે રીતે રપટ છે. એમને એ ધ્યેય પ્રત્યે નેમ રાખી ખીજ કરાતો વિચાર ક્યો વિના પ્રવૃત્તિ કરવી સૂઝી શકે એમ છે.

૨. પણ જોને આ વિકલ્પ અને તેનાં પરિણામો પર પડોંચવું માન્ય ન હોય, તેમણે ખીજ રીતે પંથુ એટલા જ નિશ્ચિત થઈ જવાની અને તેના ઉપાયોમાં સ્થિર પગથે લાગી જવાની જરૂર છે. તે, આપણા લોહીમાંથી જ્ઞાતિભાવનાનો સંસ્કાર અને સમાજમાંથી જ્ઞાતિ સંસ્થા નાબૂદ કરવાની; અને સમગ્ર હિંદી જનતા પોતાને એક અને સમાન માનવજાતિ માનતી થાય અને તેથી રીતે વ્યવહાર કરતી થાય એવી ક્રાન્તિ નિર્માણ કરવાની.

આવી ક્રાન્તિ લાવવા શુ કરવું અનિવાર્ય છે તે વિચારી શેવું ઘટે છે.

ધાર્મિક ક્રાન્તિનો પ્રશ્ન

ધણાં વર્ણોથી હું કહેતો આવ્યો છું, અને भारी માન્યતા વધારે ને વધારે દૃઢ થતી જાય છે કે જ્ઞાનનો એક પણ ધર્મ — હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, શીખ, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે — માનવ સમાજના વર્તમાન કાયદાઓનો ઉદ્ધેસ લાવી શકવાને લાયક રહ્યો નથી બધા નિષ્પ્રાણ થયેના છે, અને કોઈનોયે તેના મૂળ રૂપમાં ફરીથી જીવોદ્ધાર કરવામાં આવે તોયે જ્ઞાનના પ્રશ્નોને તે ઉઠેલી શકે એમ નથી અને, આ બાબતમાં હિંદુ ધર્મ સૌથી વધારે નિષ્પ્રાણ છે અને જમોનો ઉચ્છેદ કરવા માટે અયોગ્ય છે

હું માનું છું કે મનુષ્યના કે સમાજના જીવન અને સરકામાં સમૂળી ક્રાન્તિ આણવી હોય તો તેની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં સૌથી પહેલું પરિવર્તન થવાની જરૂર રહે છે તમે કોઈ માણસને લગભગ ધાર્મિક લાગતી સામાજિક કૃતિઓ તોડવા કહો તો તે પોતાના જૂતા ધર્મને વળગી રહી તેમ મરી શકતો નથી પણ એ મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી મની જાય કે કોઈ નવા ગુરુ કે સપ્રત્યક્ષ શિષ્ય બને તો બીજા જ ક્ષણે તે જૂના વિચારો અને બધેને તેડી નાખી શકે છે જૂના સનાતન ધર્મ વિરે જેટલી આપણી પોતાની અશ્રદ્ધા થઈ છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણેય અરપૂર્યતાનિવારણ, સહબોજન, આંતરજાતીય કે પ્રાન્તીય કે ધાર્મિક વિવાદ વગેરે માટે તૈયાર થઈ શક્યા છીએ અને જેટલે અંશે તે જ ઘરેડમાં આપણી માન્યતાઓ ચાલે છે, તેટલે અંશે આપણે કોમી એકતા ઉત્પન્ન કરવા વગેરેની બાબતમાં તથા બીજા ધણા સામાજિક તથા આર્થિક ફેરફારો કરવા બાબતમાં બળવાન પગલા લઈ શકતા નથી કેવળ સર્વધર્મ-સમભાવની કે સવવર્ણસમભાવની બાબતમાં ફરી હું હિંદુ છતાં મુસલમાન પણ છું ખ્રિસ્તી પણ છું, બ્રાહ્મણ છતાં મગી છું, મુસલ્માની

છતાં વણકર કે ખેડૂત છું—એ કેવળ ઉપર ઉપરનો જ પ્રયત્ન રહી શકે છે. એ જ મનુષ્ય જો સાચે જ મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી બની જાય, અથવા બંગાળીને યરશુનિ બંગાળીનો ધંધો કરવા માંડે, ત્યારે એને ‘જોડો ક્યાં ડંખે છે’ તેનો જે અનુભવ થાય, તે આપણને યર્ષ શકે નહીં. આપણો બધો પ્રયત્ન આપણું હિંદુત્વ, બ્રાહ્મણત્વ વગેરે સુરક્ષિત રાખી પેલાની જોડે મેળ બેસાડવાનો થાય છે. પેલાનું અહિંદુત્વ અને અબ્રાહ્મણત્વ આપણા મગજમાંથી મટી શકતું નથી.

નાગપુર જેલમાં એક દિવસ શ્રી બાબાજી મોધે પછાત કોમોની સેવા અને હિંદુર વિષે भारी જોડે ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. એમની પાસેથી નીચેના અર્થનું વાક્ય મરાઠીમાં ચર્ચા દરમ્યાન નીકળી પડ્યું : “આ લોઠાના વહેમો અને અંધશ્રદ્ધાઓ કાઢવા માટે તેમને મુસલમાન થવાની સલાહ આપવી જોઈએ એમ અને ધણી વાર લાગે છે ?” બાબાજીના મોંમાંથી આ વિચાર નીકળ્યો એ બહુ વિચારવા જેવી વસ્તુ છે. આનો અર્થ એ થયો કે હિંદુ ધર્મ કરતાં ઇસ્લામ બમો અને વહેમોનો ઉગ્રેહ કરવાની વધારે શક્તિ ધરાવે છે એવી એમની પ્રતીતિ યર્ષ છે. અને આ વાત ધણી સાચી છે. પરંતુ એ પણ સાચો ઉકેલ નથી. કેમ કે તે પણ બમો—વહેમો—અંધશ્રદ્ધાઓ અને સંકુચિતતાથી પર નથી, અને આજના માનવ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકે એમ નથી, અને સમગ્ર કુરાન જેવું છે તેવું સ્વીકારી શકાય એમ નથી. જો આપણે પોતે ઇસ્લામ સ્વીકારવા તૈયાર ન હોઈએ, તો આપણે બીજાને એ સલાહ કેમ આપી શકીએ ? અને ઇસ્લામનું સફલાપણું અને સીધી દષ્ટિ છતાં એમાં ધણુ એવું છે જે આપણી વિવેકબુદ્ધિને ગ્રાહ્ય યર્ષ શકે એમ નથી. એ જ રિચતિ ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોની છે.

આપણે હિંદુઓ એક વિચિત્ર પ્રકારની યાવજીવન બૌદ્ધિક કસરત કરવાની ધરડમાં પડી ગયા છીએ. એક બાબુથી આપણી હિલોસોશી ઠેક અદૈત વેદાંતની છે. એ ગ્રીલામાં બુદ્ધિને રાખીને વિચાર કરીએ ત્યારે જમત મિથ્યા, દેવ મિથ્યા, ગુરુ-શિષ્ય મિથ્યા, વિધિનિષેધ મિથ્યા, પાપ પુણ્ય મિથ્યા, નીતિ-અનીતિ, હિંસા-અહિંસા,

સત્ય-શુદ્ધ બધું મિથ્યા મિથ્યા કહી નાખીએ છીએ. અને
 એ ચીનામાયી નીકળી મીઠા ચીન પર ચડીએ છીએ, ત્યારે ગોત્ર
 દેવતા, ગ્રામ દેવતા, ગુરુ દેવતા, પિતૃપૂજા, મહાપૂજા, અવતારમંત્રિ,
 જુદા જુદા તહેવારોની જુની જુની દેવપૂજા, શ્રુતિ-સ્મૃતિ-પુરાણ-
 આગમ - નિગમ - મન્ત્ર - તંત્ર - કુરાન - બ્યાનમન વગેરે બધાનું
 સમર્થન કરવા માડીએ છીએ એમા માત્ર પરમતસાહચરુનાથીયે
 આપણને સતોષ નથી થતો. સર્વમતસમભાવ — અને કાકાસાહેબ
 કાનેનકરની બાપામા તો સર્વમતસમભાવ — સુધી પહોંચીએ છીએ
 અનેક દેવતાઓવાળા સમાજને અનેક જાતિઓ અને નાના નાના
 ભૌગોલિક વિભાગોમા વહેવાઈ રહેલું સ્વાભાવિક છે બહુ વિચાર
 કરતા મને લાગ્યું છે કે અપણા સમભાવ કે મમભાવનો અર્થ
 ‘શ્રદ્ધાશુ નાસ્તિકતા’ એટલો જ થાય છે એક વસ્તુના મદ્દભાવ —
 અસ્તિત્વમા શ્રદ્ધા ન હોય, એને મનુષ્યકલ્પિત — કૃત્રિમ નિર્મિતિ
 માનતા હોઈએ, છતાં તેને છોડવામા ડર કે તેને પરપરા સાચવવા
 કે કળાની કદર કરવા પકડી રાખવાનો મોહ એ આપણી ઉપાસનાનું
 અરૂપ થઈ છે આમા સત્તની ઉપાસના નથી, કે નિષ્ઠાની સરળતા
 અને અનન્યતા નથી.

જે આપણે હિંદુ સમાજને અને જનતાને લીધે ચડાવવી હોય
 તો નીચેના સિદ્ધાન્તો સ્વીકારવાની આપણે હિંમત કરવી જ જોઈએ.

૧ એક સર્વવ્યાપક, સર્વનિષ્ઠા પરમેશ્વર સિવાય બીજા સર્વે
 દેવદેવતા, મહા, પિતા, અવતાર, ગુરુ વગેરે કે તેની પ્રતિમા કે
 પ્રતીકની ઉપાસના — પૂજા — મંદિરસ્થાપના — વગેરેનો નિષેધ પરમેશ્વર
 સાથે કોઈ બીજા નામકપાત્રમક સાચા કે કામ્પનિક સત્ત્વને બેસાડી
 શકાય જ નહીં એવો આગ્રહ.

૨ કોઈ પણ શાસ્ત્ર — વેદ, ગીતા, કુરાન કે બાઈબલ પણ —
 ઇશ્વરપ્રણીત કે ઇશ્વરવાણી નથી વિવેકજુહિ પર જેના વચનોની કસોટી
 કરી શકાય નહીં, એવું કોઈનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવું કે બનાવવું નહીં.

૩ કોઈ મનુષ્યને પરમેશ્વર કે પેગંબર (પરમેશ્વરે ખાસ
 મોકલેલો)ની કોટિમા મૂકવો નહીં કોઈને અસ્થાવરનાથીય, જેના

વિચાર કે વર્તનમાં જૂઠ્ઠા હોઈ જ ન શકે એવો માનવો નહીં, અને તેથી તેનું એકેએક ચરિત્ર શુદ્ધ, દિવ્ય, શ્રવણ-કીર્તનયોગ્ય જ છે એમ સમજવું નહીં. સામાન્ય જનતાના દ્વિતમાં જે ક્રમમાં ક્રમ સદાચારના નિયમો માન્યા હોય, તેનો ભંગ કરવાનો અધિકાર કોઈને ન હોય, તે વ્યક્તિની વિશેષ પવિત્રતાનાં સમજાસર તો ન જ હોય. અશુદ્ધ વૃત્તિના મનુષ્યો સદાચારના નિયમોનો ભંગ કરે એમાં નવાઈ નથી. એ માટે સમાજ પોતપોતાની રીતે એનો નિરોધ કરવાનો અને તેને શિક્ષા પણ કરવાનો. શુદ્ધ વૃત્તિના મનુષ્યો તે નિયમોનું વધારે સ્વીકૃતિ પાલન કરે, તેમાંથી નીકળવાની ઇચ્છાએ ન કરે. માટે મહાત્મા પુરુષોએ સમાજદિત્તવિરોધી આચારો ક્યાં હોય તો તેને છાવરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો; તે એમની ઊંજુપો જ હતી એમ સ્પષ્ટ કહેવું. તેથી એવાં ચરિત્રોનાં પ્રશંસાત્મક કીર્તન - પદ - ભજન વગેરે ન કરવાં; એવાં ડપકો પણ ન મોજાવાં. જેમ કે, કૃષ્ણની શૃંગારલીલા વગેરે.

૪. છેવટે તે જ સમાજ અને તે જ કુટુંબો પેઢી દર પેઢી હિતકર્ષ અને સુખ પામે છે, જે નિરક્ષસ અને કંચનકામિનીની બાબતમાં સંયમ - નિયતાચારને સેવે છે અને આદાર તથા સૌચના નિયમો પાળે છે રાજનીતિના સામનાદિક ઉપાયો, ધર્મનાં વ્રતનયો અને ઉપાસના, સમાજના વિવાહાદિકના અને વારસાના નિયમો, આર્થિક રચના અને લેવડદેવડના કાયદાઓ - સર્વેનું અંતિમ લક્ષ્ય પ્રગટે નિરક્ષસ, નિયતાચારી, નીરોગી અને પવિત્ર જીવતરવાળા બનવાને અનુકૂળતા કરી આપવાનું હોયું જોઈએ. એ જ ધર્મનો પાયો છે. એ ગુણોને પોષક નિયમો, સંરચાઓ અને સંજોગો નિર્માણ કરવા, એને લગતાં સત્યોને ખોળવાં એ જ સર્વે પ્રવૃત્તિઓનું ધ્યેય હોયું જોઈએ. એને લગતા નિયમોના પાલન દ્વારા પછાત કામો આગળ આવશે, અને એ વર્ગમાંથીયે જેટલી વ્યક્તિઓ જેટલી પેઢી સુધી તેને પાળશે તેટલી જ હિતકર્ષ પામશે. આગળ વધેલી કામોનો હાસ તેના ભંગમાંથી જ થયો છે. જે પેઢીઓમાં એ ગુણોનો હાસ નહીં થયો હોય તેના હાલહવાલ થવાના નથી.

૫. શુદ્ધે બુદ્ધે શરણં ગચ્છામિ, ધર્મે શરણં ગચ્છામિ અને સંઘે શરણં ગચ્છામિ કહ્યું. હું એમ કહીશ કે એક પરમેશ્વરનો આશ્રય (વિશ્વાસ) રાખવો, ધર્મનો આશ્રય (સેવન) કરવો, અને અન્ય મનુષ્યોના સદાચાર — ધર્મયુક્ત કર્મો — નો આશ્રય (આધાર-પ્રમાણ) લેવો. પરમેશ્વર સિવાય બીજા સર્વે દેવ-દેવતા-દેવતાનો અનાશ્રય રાખવો; કેઈ પણ પેદા થયેલ કે મનોકલ્પિત ગુરુ, માતા કે પિતા કે બીજા પૂજ્ય જન કે પ્રાણીઓમાં પરમેશ્વરશુદ્ધિ કે પરમેશ્વરના પ્રેરિત કે ખાસ પ્રેરિતની શુદ્ધિ ન કરવી; અધર્મનો અનાશ્રય કરવો; અને કેઈ પણ પુરુષના (જમે તેવા મોટાના) સંશય પેદા કરનાર આચારોનો આશ્રય (આધાર) ન લેવો અને બચાવ પણ ન કરવો.

આપણે વિચાર કરી લેવાનો છે તે એ કે આપણે ઈવળ દિલ્લુ ધર્મમાં મરામત કરવા — સુધારવા — ઇચ્છીએ છીએ, કે માનવધર્મનું નવસંસ્કરણ — દિલ્લુ સમાજની કાન્તિ ઇચ્છીએ છીએ.

૧૦/૧૧-૮-૧૭

૩

કાન્તિની મુશ્કેલીઓ

હેતુના પરિચ્છેદમાં દર્શાવેલા વિચારોનાં માર્ગમાં જે ધમ્મી બારે મુશ્કેલીઓ છે, તેનોયે ખ્યાલ કરી લેવાની જરૂર છે.

પહેલાં તો, જે પાંચ પ્રતિપાદનો છેવરે રજૂ કર્યાં છે, તેની સત્યતા અને યોગ્યતા વિશે આપણી ચોતાની ખાતરી થતી એ મુશ્કેલી નથી. કેટલાકને એમાં ‘તત્ત્વમસિ’ વગેરે મંદાવાક્યોનો નિરોધ લાગશે; કેટલાકને ધર્મારુચિ હિંમતનાસ્વાનંધ પર આધાર યતો લાગશે; વિવિધતામાં એકતાની ઉદાર દષ્ટિનો એમાં વિરોધ જણાશે; સમુદ્ધ-નિર્ગુણ, અદૈતસિદ્ધિ, સમદષ્ટિ વગેરેના અનેક વાંધાઓ રજૂ કરી શકાશે. આ બધી બાબનો લોકોને સમજાવવી અને સ્પષ્ટ કરવાની રહેશે.

એમ માની લઈએ કે આ સમગ્રવચામાં ફાવીએ તોયે પછી આચારની મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. હજારો કળાટ બરાબ એટલું આપણું વિચારણ દેવ-ગુરુપૂજન અને ભક્તિનું સાહિત્ય, પૂજન અને યજ્ઞોની આકર્ષક વિધિઓ, હજારો મંદિરો, તેની અદ્ભુત સંપત્તિ વગેરેનું વિસર્જન કરવાનું કહેવાની આ વાત છે. આ બધામાં રહેલો મોહ, તેના વિશે પોપાયથી શ્રદ્ધાની, કળાની, સુંદરતાની ભાવના કેમ છૂટે? પોતાને હાથે પોતાની ચામડી ઉતરડી કાઢવા જેવી આ કડાગ વસ્તુ છે. પં. જવાહરલાલ જેવા શુદ્ધિથી ઈશ્વર વિશે નાસ્તિકભાવ રાખનારનેયે કમળા નેહરુ ઇસ્પતાનના ખાતમુહૂર્ત વખતે તથા ઈન્દિરાના વિવાદમાં ખોધા વૈદિક કર્મકાણ્ડ કરાવવામાં રસ લાગ્યેલ મજ્જાની મરિજદમાંથી ૩૬૦ દેવોનું વિસર્જન કરાવતાં મહમ્મદને પડેલી મુશ્કેલી કરતાં આ હજારો ગણી વધારે મુશ્કેલ વસ્તુ છે.

છતાં, ન્યારે માણસની ધર્માન્તરમાં શ્રદ્ધા થાય છે, ત્યારે તેમ કરવાની તેનામાં શક્તિ આવી જાય છે.

પણ એ તો થાય ત્યારે. આવા વિચારોનો જે જોરથી પ્રથમ પ્રચાર કરે તેણે તો ભારે સામાજિક ક્ષલ્લનો સંભવ કદાચ લેવો રહ્યો. ઈશુએ કહ્યું છે તેમ માતાપિતા અને પુત્રો વચ્ચે, પતિપત્ની વચ્ચે, ભાઈભાઈ વચ્ચે કલેશ થાય. કાન્તિકારી અહિંસક રહે, ક્ષમાતુષ્ટિથી બધું સહન કરે, પણ જેને સ્વાર્થની હાનિને કારણે કે પ્રચલિત માન્યતા વિશે તીવ્ર સાત્વપણાની શ્રદ્ધાને કારણે એ વાત ગળે ન ઊતરે તે અહિંસક રીતે જ વિરોધ કરે એમ ખાતરી ન રખાય. ખોદ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી કે આપણા દેશના એથી ઓછી કોટિના કાન્તિકારી સંપ્રદાયપ્રવર્તકોને જેવા ગુણગો અને હાડમારીઓનો સામનો કરવો પડ્યો તેવો કરવો પડે.

કાન્તિકારના નસીબમાં આ લખેલું જ છે, એમ સમગ્રાય તો જ આ ઘૂંટડો ગળે ઊતરી શકે.

પણ મુશ્કેલી એટલેથી જ અટકતી નથી, બધી વિટંબણાઓનો મુકાબલો કરતાં છતાંયે, આવો પ્રયત્ન હિંદુસ્તાનમાં કદી સફળ થઈ શકે એમ છે કે કેમ, એ શંકા પણ લઈ શકાય એમ છે.

બૌદ્ધ ધર્મને કેરી નિવાળવિ મળી તે જાણીતું છે. ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામનો બહુ પ્રચાર થયો એમ ન કહેવાનું, અને હિંદુ ધર્મના સહસ્રાસમા એવું સ્વરૂપ થોડેધણે અત્રી પણ હિંદુધર્મ-મિશ્રિત મની ગયું જોખ વગેરે સમઘાયો તો એક પ્રકારના ખીચડી સમઘાયો જ ગણાય બધાના એક જાતના મહાપાન સ્વરૂપે નિર્માણ થતા શીખ ધર્મનીયે એ જ ગતિ ઘર્ષ છે એ એક જાતનો ન્યાત જાતના બેદોથી-બગેરો હિંદુ ધર્મનો જ પણ છે કપીર વગેરેના પ્રવર્તનો નાના નાના પણ જાનીને રચ્યા, અને તેયે એના શુદ્ધ રૂપમા નહી. હિંદુ ધર્મ એવો મહાન સાગર છે કે સેકડો મીઠા જળની નદીઓ પણ એની ખારાશ દૂર કરી શકતી નથી, બિયટ મુખ આગળ પહોચતા પોતે જ ખારાશ પ્રાપ્ત કરે છે, અને “સવ તદિયોં સ્ત્ર મર મર રહિયોં, સાગર કિચનિચ સારો” એવો આશ્ચર્યોદ્ગાર કાઢવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

એવો એક નાનકડો નવો પણ જ નીકળીને રહે એવું પરિણામ આવે તે કરતા જે ચાને છે તેમ ચાનવા દેવું અને નાની મોગી દુરસ્તી કરવાનો જ ઉદ્દેશ રાખવો એમા વધારે ડહાપણ હોય એમ સમજ છે.

પણ એમ માનનારે પરમતસહિષ્ણુતાની વૃત્તિથી સતોપ માનવો. સર્વધર્મસમભાવ, મમજાવ વગેરે મોટા સૂત્રો ન રજૂ કરવા, તેમ ખીજા ધર્મોઓ પાસે અપેક્ષા ન રાખવી જુદા જુદા ધર્મોના થોડા વાક્યો લઈ તેનો પાર કરી ખીચડી ઉપાસના કરવાનોયે પ્રયત્ન ન કરવો તેની જરૂર જ નથી તેણે કમમા કમ એટલું તો કરવું જ કે એક દેવ, એક ગુરુ અને એક સાસ્ત્રનો આશ્રય રાખવો ખીજાની બાળગડમા ન પડવું “એકો દેવ કેશવો વા શિવો વા” “એક ગુરુકા આસરા, એક ગુરુસે આસા” “ચાહે કોમૂ મોરે કહો, ચાહે કોમૂ કારે, હમ તો એક સહજાનંદ રૂપકે મત્તવારે” — એવી વૃત્તિ રાખવી ખીજાનો સ્વીકાર નહી, નિંદા પણ નહી જેને જે કહે તેને માને, અને આ કહે છે, એટલું જ વૈષ્ણવાચાર્યોની આ અનન્યોપાસનાની

વિચારમંરણી સંનાતની ખીચડી ઉપાસના કરતાં વધારે સારી છે, એમ મને લાગે છે.

એની મર્યાદાઓ પણ સમજ ન લેવી ઘટે. એની સાથે કોઈ ને કોઈ રૂપમાં જ્ઞાતિસંસ્થાનાં મૂળ રહેશે ન. જ્ઞાતિભાવનાવિરહિત સમાજ સ્થાપી નહીં ન શકાય. એક દીકું અને બહુ જાળવાન નહીં એવું સમૂહતંત્ર (Federation) એ એનું વધારેમાં વધારે એકીકરણ થશે. જે બહુ જાળવાન કેન્દ્રીય સત્તામાં માનતા નથી — અને બાધુજનો તેમાં સમાવેશ કરી શકાય — તેમની દૃષ્ટિએ આ ઇષ્ટાપત્તિ ગણાય. પણ તો પછી જ્ઞાતિ તોડવાની વાત છોડી દેવી જોઈએ. આજની જ્ઞાતિઓ તોડી નવી જ્ઞાતિઓ રચવાનું બસે કહો. પણ હિંદુ સમાજ કોઈ ને કોઈ પ્રકારનાં જ્ઞાતિતંત્ર રાખીને ન રહેવાનો છે એમ સમજી રાખવું જોઈએ. અને તે સ્થિતિમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનાં ધર્મ અને જાતિભેદ પર સ્વાયેશ્વર રાજકીય પક્ષો અને પ્રતિનિધિત્વો સ્વીકાર પણ કરવો પડશે, અને કોઈ ને કોઈ જાતનાં પાકિરતાનો માટે પણ તૈયાર રહેવું પડશે.

એટલે શરૂઆતમાં કહું તેમ આપણે બે વિકલ્પો પૈકી એકને સ્થિર ચિત્તે સ્વીકારી લેવો જોઈએ. પહેલો વિકલ્પ રાખીએ તો ખીજતી નીપજનારાં ફળો નહીં મળે; અને ખીજતું ફળ ઇચ્છીએ તો પહેલાંને સાચવી નહીં શકીએ.

હિંદુ સમાજ અને સેવાગિયાપી એવા આપણે આનો વિચાર કરી જે યોગ્ય લાગે તે સ્વીકારવાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, અને તેમાં પછી ડામાડોળ વૃત્તિ રાખવી ન જોઈએ.

પાંચ પ્રતિપાદનો પૈકી પહેલું

બીજા પરિચ્છેદમાં જે પાંચ પ્રતિપાદનો આપ્યા તે માન્ય કરી શકાય એમ છે કે નહીં, તેનો અહીં વિચાર કરવા ધાડુ છું

પહેલું પ્રતિપાદન

માનો પરમાત્મા એક કેવલ ।
 ન માનો દેવ-દેવતા પ્રતિમા સકલ ॥
 ન માનો કોઝી અવતાર-ગુહ પેશ્વર ॥
 માનો જ્ઞાની વિવેકદર્શી કેવલ
 સર્વ સદ્ગુહ-સુદ-સીચકર ।
 ન કો સર્વજ્ઞ અસ્થલનશીલ ।
 મલે ઢોંચા રહ્યર ॥

જેઓ પરમાત્માના અગ્નિત્વ કે આધ્યત્મતાની જ જરૂરિયાત જોતા કે સ્વીકારતા નથી, તેમનો પ્રશ્ન અહીં વિચારવાની જરૂર નથી કારણ તેમને માનો પરમાત્મા એક કેવલ સિવાયના સર્વ પ્રતિપાદનો માન્ય જ રહેશે પણ જેઓ પરમાત્માને માને છે, તેમને બાળના ચરણો માન્ય જ રહે એવું નથી અને એ માન્ય કરવામાં ધાર્મિક ક્રાન્તિ—ધર્મોત્તર એવું થાય છે

૧સર્વ સ્વસ્વિદ બ્રહ્મ, ૨તત્ત્વમસિ, ૩અયમાત્મા બ્રહ્મ, ૪સોઽહમ્,
 ૫શિવોઽહમ્, ૬તદ્બ્રહ્મ નિષ્કલમહમ્, ૭વાસુદેવ સર્વમ્, ૮ગુહ સદ્માતૃ
 પરબ્રહ્મ, ૯યદા યદા હિ ધર્મસ્ય . સમવામિ યુગે યુગે, ૧૦સિદ્ધ,
 ૧૧સર્વજ્ઞ ૧૨સપ્તાગત, ૧૩ઝીશ્વર પ્રેમિત, ૧૪ઝીશ્વર પુત્ર વગેરે વિચારોને
 આમાં વિરોધ થતો માન્ય પડે છે

વિચાર કરતા જણાશે કે આ પૈકી પહેલા આઠ વાક્યો બધાં એકદેશી સત્ય છે. એટલે કે અમુક ક્ષેત્રમાં સાચા છે, પણ તે ક્ષેત્રની બહાર એને લાગુ કરવા જઈએ તો શુભાવામાં નાખે છે અને ભ્રમ પોષનારાં થાય છે અને આવો ભ્રમ સારી પેઠે ઉત્પન્ન થયેલો છે.

सत्यपि मेदाश्रयमे माय तवाऽहं न मामकीनस्त्वम् ।

सामुद्रो हि तस्मै क्वचन समुद्रो न तस्मै ॥

આદમકો ખુદા મત કહો, ખુદા આદમ નહીં,

મગર ખુદાકે નુરસે આદમ જુદા નહીં.

વગેરે વચનો ઉપરના વાક્યોને ગૌણ કરનારા (modifiers અને correctives) છે, અને એ ગૌણતા અવતાર-સહયુગ-સિદ્ધ-પેગબર વગેરે પદ્ધતિ પોતામાં આરોપણ કરનાર કે તેની શ્રદ્ધાને પોષનાર, તેમ જ તેના અનુયાયી બનનેને યાદ રાખવાની જરૂર છે. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ 'અવતાર' 'અલ્લાનિહ સહયુગ', 'સિદ્ધ', 'ખુદ' વગેરે પણ પરમાત્માથી ગૌણ છે એક મોટા ફરક તો અલ્લાસૂતકારે જ બતાવી દીધો છે. માણસ ગમે તેવો મોટો યોગીશ્વર, વિજ્ઞાનવેત્તા, સિદ્ધ, વિભૂતિમાન, અને પ્રકૃતિના તરવો પર કાજૂ મેળવનારો થાય, એ સમગ્ર વિશ્વનું નિયંત્રણ — ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-તપ કરી શકતો નથી. વિશ્વની શક્તિઓને એણે અવીન રહેવું જ પડે છે વળી, એ અલ્લાની સર્વ શક્તિઓને એકી વખતે પોતામાં પ્રગટ કરી શકતો નથી. એની સચ્ચલતા કદી સર્વચ્ચલતા થઈ શકતી નથી, અધૂરી જ રહે છે જેમ મોય અને કુહાડો મને લોહ જ હોવા છતાં સોયરૂપે રહેલું લોહ કુહાડાની શક્તિ દર્શાવી શકતું નથી, અને કુહાડારૂપે રહેતું લોહ સોયની શક્તિ દર્શાવી શકતું નથી, તેમ ગમે તેવા વિરિધ ઉત્કર્ષની પરાકાઠાને મનુષ્ય પામે, માનવરૂપમાં રહેલું અલ્લા માનવેતર રૂપમાં રહેલા અલ્લાની શક્તિઓ ન દર્શાવી શકે, અને બ્યારે એક પ્રકારની શક્તિ દર્શાવે ત્યારે કોઈ બીજા પ્રકારની શક્તિ લોપ પામે. ગીતાકાર જેવા ભવ્ય કલ્પના કરનાર કવિનો વિરાટપુરુષ પણ કેવળ પોતાની ભયકારી, કાગડપ વિભૂતિઓનું જ દર્શન કરાવે છે પણ સત્ય

વિશ્વમા તો જે ક્ષણે બાધકર સહાર ચાલતો હોય છે, ઘેર અધર્મ અને દિસાનું સામ્રાજ્ય વર્તતું હોય છે, તે જ ક્ષણે સુંદરતા, ધર્મ, પ્રેમ આદિનું સર્જન અને પોષણ પણ ચાલતું હોય છે આથી, અમે તેવી જ્ઞાનદશાને, શુદ્ધતાને કે યોગસિદ્ધિઓના ઉત્કર્ષને પામેના માનવચિત્તને સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મની જરાજરીમા ન બેસાડવાના ઇસ્તમા અને યહ્દી ધર્મના આગ્રહમા ઘણું ઔચિત્ય રહેલું છે હિંદુઓએ એ સત્ય સ્વીકાર્યું, અને તેને વિરોધી માન્યતાઓનો ત્યાગ પ્રયે જ છૂટકો છે આમ પરમેશ્વરવાચક અવિશિષ્ટ નામેની જરાજરીમા દેવો, દેવીઓ, અવતારો, ગુરુઓ, સતો વગેરેની ધૂનો કરવી જરાજર નથી, અને જે એમા હોય જુએ છે તે એમા ભાગ લેવા ના પાડે તો તેમા એમના પ્રત્યે સમધર્મસમભાવના અભાવને નામે દોષ મૂકી રાખાય નહીં જેમ અહિં સાધર્મમા માનનાર મનુષ્ય પશુપક્ષેમા અથવા માસ, દાડ વગેરેનું નિવેદન થતું હોય એવી પૂજાવિધિઓમા જોડાવા ઇનકાર કરે તેમ જ આ સમગ્રજીવ જોઈએ

આનો અર્થ એ નથી કે અહીં સચ્ચોપાસનાનો સર્વથા નિરેધ છે, અથવા મહાપુરુષો પ્રત્યે આદરભાવ, બક્ષિત, કે એમના સચ્ચરિત્રોના ગુણગુણકનો પણ સર્વથા નિરેધ છે આ નિર્ગુણ ઉપાસના નથી યહ્દી અને ઇસ્નામમા પરમેશ્વર વિશે આપના આરોપણનો નિરેધ છે, પણ એ નિર્ગુણ ઉપાસના નથી, રામાનુજની ભાવામા કહીએ તો ‘સમ્યક કલ્યાણ’મારી ગુણોનું આરોપણ કરનારી એ સચ્ચોપાસના છે રહીમ, રહેમાન, માલિક, રમ્ય, સર્વેનો પેદા કરનાર, દીનાનાથ, કામા પરવાવાળો, ન્યાયી, દુષ્ટોને શિક્ષા કરનારો, ટરુણાસાગર, બકાવત્સન, સન્માર્ગદર્શક, સર્વશક્તિમાન, નિષ્કામ, વગેરે ગુણોનું આરોપણ એમનેપે માન્ય છે પણ રામાનુજ એની સાથે લક્ષ્મીનારાયણાદિક સાખર મૂર્તિઓ પણ કલ્પેલી છે તેવી કલ્પનાનો એમણે ત્યાગ કર્યો છે

વેદાતમા નિર્ગુણ, નિરાકાર ચબ્દે મોટા મોટાજી ઉપ નબ્દો છે એમ શબ્દો સર્વગુણગીજ, સર્વગુણાથય, સર્વનામરૂપનું કારણ અને આશ્રય યાન. શુભ અને અશુભ સર્વે ગુણોનું, વિખૂતિઓનું અને

સૃષ્ટિનું એ જ ખીજ, આશ્રય, કારણ, ગતિ ઇત્યાદિ છે. પણ તે પૈકી શ્રેયાર્થી મનુષ્યો માટે અશુભ અને અસ્પ ગુણો, વિભૂતિઓ અને તેમનું સર્જન ઉપાસ્ય કે ધ્યેય યર્થ શક્તાં નથી. માટે ચિંતન અને ઉપાસના કરવા યોગ્ય ગુણો અને શક્તિઓને જ સાધક પસંદ કરે અને ચિંતના આદર્શરૂપ હિતકર્ષ માટે કલ્યાણકારી ગુણો અને શક્તિઓનો જ ભગવાનને મહાનિધિ કહ્યો છે.

કલ્યાણકારી અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગુણો અને શક્તિઓ ક્યાં એ વિષે કોઈ પણ દેશના ભક્તો અને શ્રેયાર્થીઓ કે વિચારી પુરુષોમાં બહુ મતભેદ યર્થ શક્તો નથી. પણ કોઈ આકારને મુંદરતા કે કલ્યાણમયતાનો આદર્શ દરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો અનેક મતો ઊભા થાય છે. શુભ ગુણો અને શક્તિ ક્યાં અને અશુભ ગુણો તથા શક્તિ ક્યાં એ વિષેનો નિર્ણય સર્વે દેશના સત્પુરુષોના અનુભવમાંથી હિતવ્ન થાય છે. શ્રેષ્ઠ આકાર કયો તેને માટે અનુભવનો આધાર મળતો નથી. કેવળ કલ્પનાશીલતા અને પરંપરાગત સંસ્કારોનો જ એને આધાર છે. આકાર અને તેમાંથી નિર્માણ થતી પૂજાઓમાંથી વિસંગત ઉપાસનાઓ અને પંથો પેદા થાય છે. પહ્લી અને ધરનામ ધર્મોએ આકારનો હેઠ હિડાડી નાંખી ગુદી ગુદી ઉપાસનાઓ અને પૂજાઓ નિર્માણ થવાની શક્તિ ઝોછી કરી. હિન્દુ ધર્મે એનું બહુમાન કરી ધર ધરના ગુદા દેવઓના વધાર્યો.

આટલું આ પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં મૂકેલાં ચૌદ વાક્યો પૈકી આઠ વિષે થયું. હવે કોઈને વિષે અવતાર-સિદ્ધ-સર્વશ-પેગંબરપણા વગેરેની માન્યતા આગળ દેખાતું છે કે આ બધી કલ્પનાઓ જ છે. જગતમાં લોકોત્તર વ્યક્તિઓ જન્મે છે; તેના અનેક પ્રશંસકો અને અનુગામીઓ થાય છે. તેમણે નિર્માણ કરેલી અને પરંપરાથી પોષાયેલી શ્રદ્ધાઓના સંસ્કાર સિવાય એની પાછળ કોઈ સર્વમાન્ય યર્થ શક્તિના અનુભવનો આધાર નથી.

પણ એ કલ્પનાઓએ જગતમાં અનેક પ્રકારના ઝઘડાઓ અને પંથો નિર્માણ ક્યાં છે. પરમેશ્વર અને માનવો વચ્ચે એ

પેશવાઓ અથવા મુખ્ય પ્રધાનો બને છે. ઈંગ્લંડનો રાજ કાણ તે વિશે અધડો નથી, તેમ પરમેશ્વર વિશે મનુષ્યોમાં અધડો નથી. પણ રાજમાં કોનો હુકમ ચાલે, કાણ મુખ્ય પ્રધાન બને અને રાજને નામે વહીવટ કરે. તેના અધડાઓ ચાલે છે, તેમ ઠપા અવતાર-પેગંબર-ગુરુ-સિદ્ધ-શુદ્ધ વગેરેની પ્રજ્ઞાસિકાઓ ચાલે તે માટે અધડા છે. માણસોએ ધણ અર્થ પેશપેશાની રાજકીય પ્રજ્ઞાસિકા પ્રમાણે જ ધર્મવરના વહીવટ વિશે પ્રજ્ઞાસિકાએ કરી છે. આપણે ત્યાં મોટા મોટા હોદ્દાઓ છે અને જોડો અને પોલીસ છે, તેવી જ રીતે ભગવાનના દેવો, દિગ્ગતિઓ, સ્વર્ગ, વૈકુંઠ, ગોલોક વગેરે ધામો, ઉત્પાદન, સર્જન, પ્રત્યક્ષ વગેરે માટે શુદ્ધ શુદ્ધ મંત્રીઓ, યમદૂતો અને નરકકુડો પેદા કર્યાં છે.

માટે આ સર્વે કાંપનિક ઉપાસનાઓનો દહતાપૂર્વક ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને

માનો પરમાત્મા એક કેવલ;
 ન માનો દેવ-દેવતા-પ્રતિમા સદૃશ;
 ન માનો કોઈ અવતાર-ગુરુ-પેગંબર.
 માનો જ્ઞાની-વિવેકદર્શી કેવલ
 સર્વે સદ્ગુરુ-શુદ્ધ-તીર્થંકર;
 ન કેા સર્વજ્ઞ-અરખતનશીલ
 ભલે જિંવા રહ્યા.

‘બીજું’ પ્રતિપાદન

ન કો શાસ્ત્રનો વક્તા પરમેશ્વર ।

ન કો વિવેકના ક્ષેત્રથી પર ॥

પહેલા પ્રતિપાદનને સ્વીકાર્યા પછી બીજાને સ્વીકારવામાં બહુ મુશ્કેલી લાગવી ન જોઈ એ. છતાં, થોડો સંભવ છે. કેટલીક વાર મનુષ્યોના મુખમાંથી, અને વિશેષે કરીને પરમેશ્વર-પરાયણ મનુષ્યોના મુખમાંથી, એવાં લોકોત્તર વચનો નીકળી પડે છે કે જે એણે ગોઠવીને કહ્યા હોય એમ ન કહી શકાય. એવું શી રીતે એને બોક્ષતાં આવડ્યું તે એ પોતે પણ ન કહી શકે, અને બીજાને પણ આશ્ચર્યકારક લાગે. એને પોતાને તેમ જ એ વચનો સાંભળનારને એમ જ લાગે કે એ વાક્યોનું કર્તાપણ એનું નથી. કોઈ અંતર્યામી જાણે એને બોક્ષાવી રહ્યું છે. એ વાક્યો ઈશ્વરતત્ત્વ વિષે, મનુષ્યોના ધર્મો વિષે, અથવા કોઈ ખાસ પ્રશ્ન વિષે હોય, અને તે સાંભળતાં જ તે કાળના મનુષ્યોની કોઈ ગૂચ એમાંથી ઊકલતી હોય, તો એ ઈશ્વરનો આદેશ કે ઈશ્વર-પ્રેરિત વાણી છે, એમ માનવાનું મન ધર્મ જાય છે. જો એ કોઈક અવિશ્વવાણી હોય અને તે ખરાખર સાચી પડે તો તેનો ઈશ્વર સાથે સંબંધ જોડતાં વાર નથી લાગતી.

જો ઊંડે ઊતરીને તપાસીએ તો જણાશે કે લોકોત્તર વાણી અથવા પ્રતીતિ ઉપજાવી દે એવું સત્યવચન કેવળ પરમેશ્વર-પરાયણ મનુષ્યોના મુખમાંથી જ નીકળે છે એવું હમેશા જોવામાં નથી આવતું. કેટલીક વાર અજ્ઞાન જાળકોના મુખમાંથી, કોઈક વાર ગાંડા જેવા માણસોનાં મોંમાંથી, અને કોઈક વાર કેદથી બેશુદ્ધ થયેલા માણસોના મોઢાંમાંથીયે લોકોત્તર સત્યો નીકળી પડે છે. પોતાના ચિત્તની અને વિવેકની શુદ્ધિને માટે સતત પ્રયત્નશીલ, તેમ જ મનુષ્યના ધાયડાઓને તળથી અબ્બાસ કરનાર અને તે વિષે વિચાર કરનાર, પરમેશ્વર-

પરાયણ કે તદ્વિદ્યા પરાયણ માણસોના મોખાથી જાણે તેમ જ અજાણે લોકોત્તર સત્ય અભિપ્રાયો વધારે પ્રમાણમાં નીકળે એમાં આશ્ચર્ય નથી પણ એવી રીતે અપાયેના અભિપ્રાયોમાં કંઈ મૂલ્ય જ નથી થતી, હમેશા છેવટ સુધી સાચા જ હરે છે એવો નિરપવાદ અનુભવ નથી.

માટે અભિપ્રાય આપનાર અથવા હિંદાર કાઢનાર ગમે તેવી મહાન વ્યક્તિ હોય, કેઈ વચન વિવેકની કસોટી વાપરી વિના શ્રદ્ધાથી જ સ્વીકારી લેના જેવું ગણાય નહીં. જે પરમેશ્વરની જ વાણી હોય તેની અત્યંત વિશેષ કોઈને સાબિતતા અથવા અનુભવ લેતા જ ખાતરી થવી ઘટે જેને વક્તા વિશે શ્રદ્ધા હોય તેને જ જો તે માનવા યોગ્ય વાગે અને બીજાને દોષરૂપ પણ લાગે, તો તે પરમેશ્વરની વાણી ન જ કોઈ શકે એ ધરાશૂન્યક વિચારીને બોલાઈ હોય, અજાણે બોલાઈ હોય, કે કોઈ યોગ્યવસ્થા અથવા ચિત્તની ખાસ પ્રમાણની દશામાં બોલાઈ હોય, એને પરમેશ્વરની વાણી સમજવાની જરૂર નથી બધા વચનો તે મનુષ્યની શુદ્ધિમાથી નીકળેલા કે ભાવનાવસતામાથી નીકળેના જ સમજવા જોઈએ અને જેટલે અંશે તે અનુભવ તથા વિવેકની કસોટીમાં ખરાં ઊતરે તેટલે જ અંશે સાચા સમજવા જોઈએ.

અવસર, આ વ્યવહારની પાલરી પરથી સમજવાનું છે કેવળ સિદ્ધાન્તદ્રષ્ટિથી તો એમ પણ કહેનાય કે જે માર્ગ અર્થવાળા કે અર્થ વિનાના સાચા હરનારા કે ખોટા હરનારા અવાજો નીખે છે, તે બધા પરમેશ્વર પ્રેરિત જ છે પરમેશ્વર સિવાય કોઈનું કર્તૃત્વ વક્રત્વ છે જ નહીં પણ આમ સમજીને મનુષ્યોના—માનીઓનાયે—વ્યવહાર થતા નથી, યાદી સમજા નથી વિવેકશુદ્ધિનો ઉપયોગ મરી તારતમ્ય સમજવું જ પડે છે.

કર્તૃત્વ-વક્રત્વ વગેરે મનુષ્યના કેટલા, પરમેશ્વરના કેટલા, મોં તથા રચેના માટે પ્રાણીઓ કેટલા જવાબદાર વગેરેની તત્ત્વચર્ચામાં અહીં પડવાની જરૂર નથી. મનુષ્યોના વ્યવહારો મનુષ્યામાં મૃત્તવ વક્રત્વનું આરોપણ કરીને જ અવાની સમય એમ લેવાયી, મરે કમો અને વચનેને પોલપોળાને મગેમો વિવેકશુદ્ધિથી કસીને તપાસવાનો.

સૌ ઠાઈનો અધિકાર છે, કતૌંબ્ય પણ છે. જ્યાં પોતાની બુદ્ધિ ન ચાલે ત્યાં પોતે જોને પોતાના કરતાં વધારે વિવેકી સમજતો હોય તેના નિર્ણયને આધારે તે ચાલે છે. પણ તેમ ચાલતાં પહેલાં એણે પોતાના વિવેકથી કે પરંપરાગત સંસ્કારથી તે બીજાને વધારે વિવેકી તરીકે દરાવેલો હોય છે. જ્યાં પરંપરાગત સંસ્કારથી જ તેમ જાન્યું હોય, ત્યાં કેવળ શ્રદ્ધાનું જ પરિણામ હોવાથી તેને માટે ઉપરનું પ્રતિપાદન ઉપયોગી છે.

જો ઉપરનું પ્રતિપાદન માન્ય થાય, તો એક બીજી પણ બૌદ્ધિક કસરતમાંથી મનુષ્યોનો — ખાસ કરીને પંડિતોનો — છુટકારો થાય. શાસ્ત્રવચનોને ઈશ્વરપ્રણીત માનવામાંથી એ બધાંમાં એકવાક્યના બેસાડવાનો પ્રયત્ન થાય છે. જો આ માન્યતા ન હોત તો પ્રસ્થાનત્રયી રચવાના ખટાટોપમાં આચાર્યોને પડવું પડ્યું ન હોત. જુદે જુદે કાળે કદાચ એકબીજાથી અજ્ઞાન વિચારકોએ ઉપદેશોનાં ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો, ગીતા, પુરાણો વગેરેમાં એક જ અર્થ, સિદ્ધાન્ત ઇં અભિપ્રેત છે એમ દરાવવા જે નાણાતોડ કરવી પડે છે તે કરવી પડે નહીં વૈદિક, બૌદ્ધ, જૈન, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી વગેરે સર્વે ધર્મોમાં એકાર્થતા બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર લાગે નહીં. દરેકમાં કેટલુંક સરખું છે, કેટલુંક જુદું છે, કેટલુંક પરસ્પર વિરોધીયે છે. એક જ ધર્મના એક જ શાસ્ત્રમાયે પરસ્પર વિરોધી વિધાનો મળી શકે છે. કેટલાક વિધિનિયેવો અમુક દેશ કાળ અને સંસ્કારોનો ખ્યાલ રાખીને જ સમજી શકાય એવા છે. આ બધાની એકવાક્યતા દરવાનો પ્રયત્ન નકામી મહેનત છે; અને તે ઉપર પ્રતિપાદનથી બિનકામી શ્રદ્ધાને લીધે જ બંધી થાય છે. માટે,

ન કેા શાસ્ત્રનો વક્તા પરમેશ્વર,
ન કેા વિવેકના ક્ષેત્રથી પર

ત્રીજું પ્રતિપાદન

સાર્વજનિક ધર્મ સદાચાર-શિશ્યચાર ।

શુક્ત મલ્લનિષ્ઠનેયે, ન મંગનો અધિકાર ।

મને શુદ્ધિ શુદ્ધ, ચિત્ત સદા નિર્વિકાર ॥

આ એક ત્રીજું મહત્ત્વનું પ્રતિપાદન છે. સાચું પૂછતાં, માર્ગ માડીગળયો અરબક્ષનશીલ નથી એ પ્રતિપાદનમાંથી એ સીધું નીકળે છે. પણ સર્વે ધર્મોમાં અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવિધ પંથોમાં, અને ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મના પંથોમાં તે બાળતમાં વિચારોનો જોડાણો છે, અને ધર્મને, સાધનાને અને અધિકારવાદને નામે એમાંથી અનેક વામાચારો પણ નિર્મીલુ થયા છે. તેથી તે વિને વધારે ખુલાસો કરવાની જરૂર છે.

સદાચાર-શિષ્ટાચારના પાયારૂપ તરવેા કયાં તેનો વિચાર આપણે ચોધા પ્રતિપાદનમાં કરીશું. અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે દરેક સમાજે સર્વેને બંધનરૂપ મણાવે એવા સદાચાર-શિષ્ટાચારના નિયમો હરાવવા જ પડે અને તેને અનુસરી સર્વેએ પોતાનું વર્તન રાખવું જ જોઈએ. સામાન્ય તથા અપવાદરૂપ સંજોગો મારે એ નિયમો વિચારેલા હોય. જુદા જુદા સમાજોમાં તેમ જ બદલાતી પરિસ્થિતિમાં એની વિગતોમાં ફેરફાર પણ હોય અને થાય. પણ ખાસ સમયે અને ખાસ સમાજમાં તેની જાદુ ચોક્કસ રીતે બાખ્યા ન થઈ હોય છતાં સામાન્ય રીતે કઈકે મર્યાદાઓ દેતી જોઈએ, અને સમાજના સુગ્ર પુરુષોએ પોતાના લેખન, વચન અને વર્તનથી તેનો નિર્દેશ કર્યો હોવો જોઈએ. જ્યાં આવા કયા નિયમોનો સ્વીકાર કે વિચાર ન હોય, તે માનવસમૂહને સમાજ ન કહી શકાય. એ નિયમોનો છોડેલા કે ચોરીછપીથી બંધ કરનાર માણસો દરેક સમાજમાં હોવાના જ. એવા માણસો સમાજનોદી મળુ.૫,

અને સમાજ પોતાના સંસ્કારો અને આચાર મુજબ તેને રાજાનો તથા બન્ન કરનારને સગ કરવાનો કે પાળવાનો પ્રયત્ન કરે.

સામાન્ય માણસો એવા નિયમોના અદ્વિતીય પાત્રો, કેવળ એના રૂપ જ બાગનું પાલન કરે એમ બને. એટલું જ થાય તોયે તે સમાજ સુરક્ષિત રહે. ધાર્મિક કે સાધક વૃત્તિના માણસો તે નિયમોને વધારે ચીવટથી પાળે, એ નિયમોના ઉદ્દેશનો પણ નિચાર કરી પોતા માટે એ નિયમોને વધારે કડક પણ બનાવે અને સમાજને જે છટે. મંજૂર રાખી દોષ તેમાંનીયે ઘણીનો રહેછાએ ત્યામ કરે એમ બને. એવી રીતે મર્મમાન્ય નિયમો કરતાં વધારે કડક નિયમો બનાવનાર અને પાળનાર માણસોની મર્યાદાઓ પણ બને. એ તે સમાજના ખામ પડ્યા કે સંપ્રદાયો ગણાય. નિયમોને વધારે કડક બનાવવા અને પાળવાના પ્રયત્નોમાં કોઈક વાર અતિરેક થતો હોય, તારતમ્ય તૂટતું હોય, એમાં દામ્યારૂપદ રચાય આવી જતું હોય, અને આખો સમાજ એને કડી સ્વીકારી કે પાળી ન શકે એમ બને. એ સંઘર્ષમાં દાખલ થયેલો, ઝીછરેલો અને તેને સામે વખત સુધી પાળતો આવેલો માણસ તેમાં રહેવા અતિરેકનો ત્યામ કરે, અને કેવળ સામાન્ય સમાજમાં સ્વીકારાયેલી મર્યાદાની દૃઢતામાં જ વળે, તો તે સંસ્થાવિમુખ થયેલો બને ગણાય, પણ સમાજદોષી, અસદાચારી કે અશિષ્ટાચારી ન ગણાય. સંઘર્ષની મરજદ તેમાં રહેનારને બંધનકારક મનાય, આખા સમાજને નહીં. પણ સમાજની પોતાની મરજદ સોને બંધનકારક છે.

પણ ત્યારે કોઈ વ્યક્તિને આપણે અવતાર, પેગંબર, યત્નનિષ્ઠ, શ્રવન-મુક્ત, સિદ્ધ, બુદ્ધ, અત્યંત શુદ્ધ વગેરે ક્રમમાં માનતા થઈએ છીએ, ત્યારે તેના આચારો વિશે આપણે જુદી જ શ્રદ્ધા રાખતા થઈએ છીએ. તેના જન્મ અને ક્રમોને 'દિવ્ય', એટલે અમાનુષી, અતૌકિક, અસાધારણ સમજ્યા અને તેને સમાજના વિધિનિયેષો, સદાચાર-શિષ્ટાચારના નિયમોથી પર ગણવાં, તેની શુદ્ધતા વિશે શંકા ન લેવી, તેને અનુકરણીય ન માનવામાં આવે તોયે એ માનવા, તેનું જે રીતે તર્ક દોડાવી સમર્થન કરી શકાય તેમ સમર્થન કરવું, ન જ સમર્થન કરી શકાય ત્યાં તે વાતોની પ્રમાણભૂતતા

ત્રીજું પ્રતિપાદન

સાંજનિક ધર્મ સદાચાર-સિદ્ધાચાર ।

નુક્ત મદ્દાનિષ્ઠનેયે ન મગનો અધિકાર ।

મલે શુદ્ધિ શુદ્ધ, ચિત્ત સદા નિર્વિકાર ॥

આ એક ત્રીજું મહત્વનું પ્રતિપાદન છે સાચું પૂછતા, કાઈ માડીનયો અસ્ખન્નશીલ નથી એ પ્રતિપાદનમાથી એ સીધું નીકળે છે પણ સર્વે ધર્મોમા અને તેમાથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવિધ પથોમા, અને ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મના પથોમા તે બાળતમા વિચારોને ગાંઠાળો છે, અને ધર્મને, સાધનાને અને અધિકારવાદને નામે એમાંથી અને વામાચારો પણ નિર્માણ થયા છે તેથી તે વિષે વધારે ખુલાસો કરવાની જરૂર છે

સાચાર-સિદ્ધાચારના પાયાઉપ તત્ત્વો કયા તેનો વિચાર આપણે ચોખ્ખા પ્રતિપાદનમા કરીશું અહીં એટલું જ મહેતુ બસ ધર્મ કે દરેક સમાજે સર્વેને બધનઉપ ગણાય એવા સદાચાર-સિદ્ધાચારના નિયમો હરાવવા જ પડે અને તેને અનુસરી સર્વેએ પોતાનું વર્તન રાખવું જ જોઈએ સામાન્ય તથા અપવાદપ સંજોગો માટેયે એ નિયમો વિચારેલા હોય. જુદા જુદા સમાજોમા તેમ જ બદનાતી પરિસ્થિતિમા એની વિગતોમાં ફેરફાર પણ હોય અને થાય પણ ખાસ સમયે અને ખાસ સમાજમા તેની બદલ ચોક્કસ રીતે બાખ્યા ન થઈ હોય છતાં સામાન્ય રીતે કાઈકે અર્થોત્તમો દોતી જોઈએ, અને સમાજના સુર પુરુષોએ પોતાના લેખન, વચન અને વર્તનથી તેનો નિર્દેશ કર્યો હોવો જોઈએ જ્યાં આત્મા કયા નિયમોનો સ્વીકાર કે વિચાર ન હોય તે માનવસમૂહને સમાજ ન કહી શકાય

એ નિયમોનો ઓછોકે કે ચોરીછપીથી બગ મરનાર માણસો દરેક સમાજમા હોવાના જ એવા માણસો સમાજદોષી ગણાય,

પરશુરામ વગેરે એક પ્રકારની લોકોત્તર વ્યક્તિઓ હતી; રામ, કૃષ્ણ, મદંમદ, મનુ વગેરે બીજા પ્રકારની; બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ, કનક્યુશિયસ, વગેરે ત્રીજા પ્રકારની; સોક્રેટીસ, ચંકરાચાર્ય વગેરે ચોથા પ્રકારની; કન્ય એ સૌના અંશ ધરાવનાર ગાંધી, પાંચમા પ્રકારની; ઉત્તર અને દક્ષિણ દ્રુવના તથા એવરેસ્ટના યાત્રીઓ, ડેવિડ સિલિંગ્સ્ટન જેવા મુસાફરો, મહાન સૈનિકો તથા નૌકા, વિમાન વગેરેના વીરો એ છઠ્ઠા પ્રકારની; મહાન વૈજ્ઞાનિકો સાતમા પ્રકારની; અને આમ અનંત પ્રકારો ગણાવી શકાય. એ સૌમાં ગમે એટલી અસામાન્ય શક્તિઓ હોય, હજારો વર્ષમાં એકાદ જ એવી વ્યક્તિ પેદા થતી હોય, એમનાં પરાક્રમો અને ધર્મો ગમે તેવાં અહ્મુત હોય, કોઈને અતિપ્રાકૃત કે અપ્રાકૃત 'દિવ્ય' માનવાં ન થતે. સૌ પ્રકૃતિનાં જ કાર્યો છે. કારણ કે કોઈ એવું નથી કે એમના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રની બહારના ક્ષેત્રમાં સામાન્ય માણસોના ગુણદોષોથી અને વૃત્તિ-સ્વભાવોથી મુક્ત હોય. સૌમાં માનવ-સ્વભાવ જ રહેલો છે, એટલે પ્રાણીઓના સામાન્ય સ્વભાવ અને ધર્મો પણ રહેલા છે; અને સૌમાં મનુષ્યની વિશિષ્ટતા પણ રહેલી છે. તેથી પ્રાણીધર્મોના નિયમન માટે અને મનુષ્યની વિશિષ્ટતાને સમાજના હિતમાં વાળવા માટે જે સદાચારો અને શિષ્ટાચારો જરૂરી માનવામાં આવે, તેનાથી કોઈને પર માનવો ન થતે, અને કોઈએ પોતાને પર સમજવો ન થતે. એમ માનવાર તેમ જ મનાવનાર બન્ને દોષિત છે.

સાર્વજનિક ધર્મ સદાચાર-શિષ્ટાચાર,
મુક્ત બ્રહ્મનિહતેષે ન ભંગનો અધિકાર,
બસે બુદ્ધિ શુદ્ધ, ચિત્ત સદા નિર્વિકાર.

વિષે શંકા દાઢવી અથવા તેનો કોઈક રૂપકાત્મક અર્થ બેસાડવો, એવી એક શ્રદ્ધાની કસરત બિલી યાય છે. જેને એ વ્યક્તિને વિષે શ્રદ્ધા હોય, તેને એમાં કશી ચુસ્કેલી આવતી નથી. એટલું જ નહીં પણ વ્યક્ત કે અવ્યક્ત રીતે તેના મનમાં એવી અભિપ્રાય રહે છે કે કોઈ એવો મંડળ દિવસ આવે જ્યારે તે પોતે પણ સમાજના વિધિનિયેધોનાં બંધનોથી પર બને. અને જ્યારે એ અભિપ્રાય બળવાન થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાને પણ પોતાના શુરુ કે આદર્શ પુરુષના જેવો જ શુદ્ધશુદ્ધ સ્થિતિ તરફ પહોંચતો અને ઉંચકે પહોંચ્યાની કલ્પના કરતો થઈ જાય છે. ધીમે ધીમે એ છૂટા લેવા માડે છે, અને વામાચારનું કેન્દ્ર નિર્માણ કરે છે. સમમન બંધા જ એક બાજુથી અતિ કડક નિયમો પર બાર ચૂકનારા અને બીજી બાજુથી સ્થાપકને કે છટ દેવતાને તેથી પરમાનનારા સંપ્રદાયોમાં આ રીતે વામમાર્ગો નિર્માણ થયા છે. બીજાઓને ઉપદ્રાં જ દારણસર તે વ્યક્તિ અને પંથો અમાન્ય અને નિંજ યાય છે, એટલું જ નહીં પણ તેનાં સ્તુત્ય કર્મોની કદર કરવાની પણ વૃત્તિ થતી નથી.

વિશ્વમાં અનેક પ્રકારની આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ, કલ્પનામાં ન આવે એવી શક્તિઓ ધરાવનારાં પ્રાણીઓ અને વનરપક્ષિઓ અને કુદરતની અને ચિત્તની અદ્ભુત શક્તિઓ વારંવાર જોવામાં આવે છે. મનુષ્યની બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં એ વિશેષતા છે કે એની ચિત્તશક્તિ અને વૃત્તિઓ અનંત શાખાળી છે. એકાદ બિલાડી બીજી બિલાડીઓ કરતાં ઘણી બળવાન અને મોટી હશે, પણ તેનામાં કૂતરાની વૃત્તિનું કદી દર્શન નહીં થાય. તેમ કૂતરામાં બિલાડીની પ્રકૃતિનું કદી દર્શન નથી થતું. પણ મનુષ્યમાં સ્વભાવ અને શુદ્ધિ અનંત રૂપોમાં વિકસેલી છે, અને કોઈ એક ક્ષેત્રમાં તે કોઈ બીજા ક્ષેત્રમાં અસાધારણતા બતાવી શકે છે. કોઈ મનુષ્ય બિલાડીવૃત્તિનો, કોઈ કૂતરાવૃત્તિનો, કોઈ સિંહવૃત્તિનો, કોઈ શિયાળવૃત્તિનો, કોઈ ગોવૃત્તિનો તે કોઈ અશ્વવૃત્તિનો હોઈ શકે છે. એ જાણે, પ્રાણીનાં પ્રાણી, જીવાનાં જીવ: છે. આથી, એમાં તરફ તરફના લોકોત્તર પુરુષો નિર્માણ યાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સિકંદર, નેપોલિયન, હિટલર,

આ નિયમો પાળે તે સમૃદ્ધ થઈ શકે; એનો ભંગ થવા માંડ્યા પછી તે પોતાની સમૃદ્ધિ ધણો લાંબો કાળ ટકાવી શકે નહીં. આ નિયમોનો ભંગ અથવા શિથિલતા ગમે તે હેતુથી કરવામાં આવે, તેમ કરનાર સંમાજને નુકસાન જ કરે.

સમાજ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો વિષે બેપરવા, બોમરત, સ્વાર્થી કે અજ્ઞાની અને બાળક જેવાં અપુરુષો આ નિયમોના પાલનમાં શિથિલતા દાખવે એમ જનવાનું જ. માટે એ નિયમોનું પાલન કરાવી લેવા માટે સમાજના અગ્રણી અને શાસકોએ ધક્કા રહેવાનું. ઉપરની લીટીઓમાં કહેલાં ધ્યેયોની સિદ્ધિ માટે આજ્ઞામાં આજ્ઞા કેવા પ્રકારના રથૂળ વર્તનના નિયમો હોય, તથા તેને અનુકૂળ રેવા લોકોમાં નિમીલ્ન થાય તે માટે કેવી જાતની અનુકૂળ તાલીમ તથા બાહ્ય પરિસ્થિતિ રચવી જોઈએ, તે એ સમાજના અનુભવી, વિજ્ઞાનવેત્તા, અને જ્ઞાની-વિવેકી પુરુષોએ દરાવવું ઘટે અને તેમાં જરૂર મુજબ વારંવાર સંશોધન પણ કરવું ઘટે પણ જે વખતે જે કાર્ત મર્યાદાઓ દરાવેલી હોય, તે એ સમાજમાં રહેતા સર્વેને સરખી બંધનકારક હોય. રાગ કે સતથી માંડી મજૂર કે પામરજન પર્યંત કોઈ તેનાથી પર ન થઈ શકે. જે સામાન્ય મર્યાદાઓ ગ્રાખી હોય, તે કરતાં વધારે કડક સંયમો અને નિયમો બધે કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહ પોતા માટે દરાવે, પણ કોઈને તેનો આચાર વધારે શિથિલ કરવાનો અધિકાર ન હોય.

ધર્મો અને સમાજની વ્યવસ્થા આજે આ પ્રકારની નથી. એક બાજુએ સત્તા, ધન અને જ્ઞાનનો અધિકારવાદ ફેટવાકને ઉપરના સાર્વજનિક સંસ્થાઓ અને શિક્ષાચારોના એક અંશની અવગણના કરવાની છૂટ આપે છે, તો બીજી બાજુએ સાગ-વૈરાગ્ય અને મોક્ષના આદર્શો બીજા અંશની અવગણના કરવાનો અને તેની અવગણના ન કરી શકનાર સામાન્ય જનતાને પામર સમજવા અને મનાવવાનો સંસ્કાર પેદા કરે છે. દા. ત. સત્તાધારી, ધનિક, જ્ઞાની અને ત્યાગી સૌને આજની ધર્મ અને સમાજવ્યવસ્થામાં નિરલસ અને ઉદમ કરવાના કર્તવ્યમાંથી મુક્તિ મળે છે. સત્તાધારી તથા ધનિકને અર્થ અને લોભેરહા પર મર્યાદા હોવાની જરૂર નથી; ધન અને સ્ત્રી વિશેના

ચોથું પ્રતિપાદન

જિજ્ઞાસા, નિરલસતા, અુદયમ ।
 અથ ને માગેચ્છાનુ નિયમન ॥
 શરીર સ્વસ્થ ને ધીર્યવાન ।
 અિદ્રિયા કેલ્લવાપલી, સ્વાર્ધીન ॥
 શુદ્ધ, સમ્ય વાણીશુચ્ચારણ ।
 સ્વચ્છ, શિષ્ટ વસ્ત્રધારણ ॥
 નિર્દોષ, આરોગ્યપ્રદ મિત્ર આહાર ।
 સયમી, શિષ્ટ સ્ત્રીપુરુષ-વ્યવહાર ॥
 અધ્યવ્યવહારે પ્રામાણિકતા ને વચનપાલન ।
 દપતીમાં ઓમાન, પ્રેમ ને સવિવેક વશવર્ધન ॥
 પ્રમલ્લ, વિચારી શિશુપાલન ॥
 ચોખ્ખાં વ્યવસ્થિત, દેહ-વર-ગામ ।
 નિમલ્લ, વિશુદ્ધ ઝલ્લ-ધામ ।
 શુચિ, શાન્તિ સાર્વજનિક સ્થાન ॥
 સમાજધારક બુદ્ધિગ ને યત્નનિર્માણ ।
 અન-દૂધવર્ધન પ્રધાન ।
 સર્વોદયસાધક સમાજ-વિધાન ॥
 મૈત્રી-સહયોગયુક્ત જન-સમાભય ।
 રાગો નિરાશિતને આભય ॥
 આ સૌ માનવ-મુક્તિના દ્વાર ।
 સમાજ-સનૃદ્ધિના સ્થિર આધાર ॥

સદાચાર મ્હો. શિષ્ટાચાર મ્હો. નીતિ મ્હો. કે માનવધર્મ મ્હો.
 સમાજ અને વ્યક્તિના ધારણ-પોષણ અને સત્વશુદ્ધિ માટે આ
 નિયમો અથવા શરતો છે જે વ્યક્તિઓ, કુટુંબો, જાતિઓ કે પ્રજાઓ

એવી પુરુષો માટે પણ મર્યાદાઓ નાંખનાર સંપ્રદાયો છે. પડેલામાં સોને ભોગ સાથે મોક્ષ આપવાનો મનોરથ છે; ખીજમાં સમગ્ર માનવ સમાજને પ્રકૃતિની અસરમાંથી મુક્તિવધનો મનોરથ છે.

જેમ સ્ત્રીની બાળતમાં તેમ જ ધનસંગ્રહની બાળતમાં અતિરેકો છે. એક બાળુથી અપરિમિતના આદર્શ નીચે ધાતુ અને ધનનો સ્પર્શ પણ ન કરાય એવા કડક નિયમો હોય છે. પણ તે સાથે જ એ આદર્શ ધરાવનારા પંથોની પાસે પાવડાથી ઉસેડવું પડે એટલું ધન અને ખીજ સંપત્તિ ભેગી થાય છે. અને તે ધન તે જ આદર્શનું રટણ કરનાર અનુયાયીઓ તરફથી મળે છે. અર્થાત્, તે અનુયાયીઓના જીવનને એ અપરિમિતનો આદર્શ સ્પર્શ કરતો નથી માટે જ તેમ બને છે. ધનનો જાતે સ્પર્શ પણ ન કરાય, છતાં સંધ માટે અમર્યાદ સંગ્રહ વધારવાની છૂટ રખાય — એવા પરસ્પર વિરોધી પ્રયત્નને પશ્ચિમ નિયમોના અર્થ કરવામાં વિવક્ષણ હાંટાઓ પડે તેમાં નવાઈ નથી. જેમ કે, ધાતુનું નાણું ધન ગણાય, પણ નોટ ન ગણાય; દેવનાં ઘરેણાં વગેરેની ધાતુને હરકત ન ગણાય. નાણું પોતાના હાથમાં ન લેવાય, પણ તે માટે નોકર રાખી શકાય, અથવા ખાસ પ્રકારના શિષ્યો બનાવાય વગેરે.

જળ, રથજ અને શરીરની ચોખ્ખાઈની બાળતમાં પણ આવા જ અતિરેકો છે. એકના પથમાં શરીર ધોવા કરવું, વાસણ માંત્યા કરવાં, ઘરઆંગણું લીંપ્યા કરવું, અને પાણી ઉકાળ્યા કે ગાળ્યા કરવું એ જ આખા દિવસનું કામ થઈ રહે એવી નિયમ રચના છે; તો ખીજ પંથમાં અસ્તવચ્છ, અમંગળ, અધોરી જીવન રહું માનેલું છે. સાર્વજનિક ચોખ્ખાઈ વિષે તો દષ્ટિ જ ઉત્પન્ન થવાની બાકી છે.

આમ નિયમો વિષે કાં તો વિવેક, સદાચાર, યોગ્યાયોગ્યતા વગેરેની અવગણના છે, અથવા પ્રકૃતિવશ માનવપ્રાણી પાસે કેટલા પાક્કનની અપેક્ષા રાખી શકાય, તથા સમાજનાં ધારણ-પોયણ અને સત્ત્વમંશુદ્ધિ શી રીતે ચાલી શકે તેની અવગણના છે. ચાર માણસો જે સ્વેચ્છાએ જ કરી શકે — અને કદાચ સાથે રહે તો તેથે ન કરી

અવહારમાં એ બેઠ્ઠાન અને અનિયત્રિત, તથા ગુરુઓ અને
 જ્ઞાનીઓ બેપરવા અને સામાન્ય મર્યાદાઓથી પર અને સ્વતંત્ર થઈ
 શકે. શુદ્ધ અને સભ્ય વાણીજિઆરણુનો બાર અધિકારીઓ,
 માલિકો અને ગુરુઓ ઉપર હોવો આનસ્થક નથી. વસ્ત્રની સ્વચ્છતા
 અને શિષ્ટતાની આગત સત્તા, ધન અને કદાચ જાતિ ઉપર આધાર
 રાખે છે. ગરીબ, સામાન્ય જનનાં અને હવેલી મનાયેલી જાતિઓને
 વસ્ત્રમાં સ્વચ્છતા તથા શિષ્ટતાનો અધિકાર નહીં; લાગી-વેરાગીઓને
 માટે મયિનતા, કૂવડતા તથા નગ્નતા કે લગ્નમ નગ્નતા બૂધણરૂપ
 પણ ગણાય એને માટે સ્વચ્છતા તથા શિષ્ટતા નિંદાપાત્ર પણ થઈ
 શકે. પણ ગુરુપદે પહોંચ્યા પછી એ ચાહે તો પોતાને એ સામાન્ય
 સત્તાધારીઓ અને ધનિકોના વર્ગમાં મૂકી શકે. નિર્દોષ, આરોગ્યપ્રદ
 અને મિતાહારનો ધર્મ કેવળ યોગાબ્યાસીઓ જ સ્વેચ્છાએ પાળે,
 બીજા રોગવશ દશામાં પરાણે પાળે તો પાળે. દાંપત્ય અવહાર,
 વંશવર્ધન, અંગત તથા સાર્વજનિક સ્વચ્છતાની આગતમાં, એક તરફ
 સામાન્ય જનતામાં અરાજકતા જેવું છે શાસ્ત્રોમાં લખી શાણપણની
 તેમ જ અતિ શાણપણનીયે શિખામણો છે, પણ અવહારમાં
 સર્વે મર્યાદાઓ તૂટી ગઈ છે કે તૂટવા તરફ છે. બીજી તરફ પંથો
 અને સમ્રદાયોમાં એવા નિયમોનું બંધારણ હોય છે, જે ખાસ
 સગરકો અને અસામાન્ય — જનતાના જીવનથી છૂટી પડતી — જીવન-
 રચના વિના ન પાળી શકાય. બેજી કરીને ખાવું, સ્વાદહીન ખોરાક
 ખાવો, બાફેલો જ ખાવો, અવૂણો જ ખાવો, અણુસીકવેલો જ ખાવો,
 કુખાહાર કે ફળાહાર જ કરવો, કાં તો અતિ ખોરાક અને કાં તો
 ઉપવાસ એવા વારાફરતી થાય એવા એવા પ્રકારનાં યત્નો નિર્દોષ,
 આરોગ્યપ્રદ, મિતાહારના નિયમનું સ્થાન લે છે. સ્ત્રીપુરુષ-અવહારની
 આગતમાં વિવાહની મર્યાદામાં રહેનાર પતિપત્ની બોગમાં સયમ
 કે વિવેકયુક્ત વંશવર્ધનની આવશ્યકતાને સમજતાં નથી, અને
 વિવાહની બંધારના ક્ષેત્રમાં સમ્રદાયોના નિયમોમાં જન્મે તરફનો
 અનિરેક છે. એક તરફ ખુશ્ખા કે શુષ્ક વામાયાગી પંથો છે. બીજી
 તરફ સ્ત્રીઓનો પડો તો છે જ, પણ ઘમઘમ પડેલો કડી શકાય

પાંચમું પ્રતિપાદન

પહેલાં ચાર પ્રતિપાદનના વિસ્તાર પછી પાંચમા વિષે વધારે કહેવા જેવું રહેતું નથી. એ ચારેના ઉપસંહાર જેવું છે : એમાં જણાવ્યું છે કે

રાલ્લો પરમેશ્વરનો જ આશ્રય ।
 ન કોમી સર્જિત-કલ્પિતમાં પેગંવર-આશ્વરણનો નિશ્ચય ॥
 માન્યો તે જ વિવેકયુક્ત સદાચાર ।
 જેથી ન પોષાય કદીયે અનાચાર ॥
 હેયો સત્પુરુષોનાં સત્કર્મોનો જ આધાર ।
 કરવો કથાઓ-શાસ્ત્રોનો વિવેકથી ત્યાગ કે સ્વીકાર ॥
 ન પ્રમાણો કોમી સચાયુક્ત આચાર ।
 મલે ગમે તેવો મોટો આચરનાર ।
 કે ગમે તેવા શાસ્ત્રનોયે આધાર ॥
 ઘમો મલે નિત્ય, નૈમિત્તિક, વિશેષ કે સાધારણ ।
 કરવું ઘટે સીએ સમાનપણે પાલન ॥

આના ખુલાસામાં થોડીક બાબતો રજૂ કરી શકાય. ધર્મ-અધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં કંઈ દૃષ્ટિ હોય, અને તે કોણે દર્શાવે ?

બદ્ધજનસમાજમાં ધન અને ભોગપ્રાપ્તિનો અભિલાષ પ્રગટ કે બીજાં પે હોવાનો એમ માનીને ચાલતું જોઈએ. કોઈ અપવાદપ વ્યક્તિમાં તે ન હોય, તો તેનાં અનેક કારણો હોય. તે તેની જન્મસિદ્ધ લોકોત્તરતા કે અંગત સાધના પણ હોય, અથવા શરીર-મગજ વગેરેની કાંઈ ખામી પણ હોઈ શકે; કોઈ વાર બંને બેગાયે હોય. તેવા માણસોનો સહજ કે માધનાથી કેળવેલો સ્વભાવ બધાને

સિદ્ધ થઈ શકે એવા આદર્શ રાખીને ધર્મના નિયમો હરાવવામાં
 બૂલ થાય. સાંપ્રદાયિક નિયમોમાં એટલે બાંહે આવા પ્રકારની બૂલ
 થયેલી હોય છે. દા. ત. કાર્મિક પુરુષને ધન-આર્થ વગેરેની ખાખતમાં
 અત્યંત ઉદાસીનતા અથવા વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયાં હોય. તેથી તેની ચિત્ત-
 શુદ્ધિ અને ઉન્નતિ અસાધારણ થઈ હોય તેમ બને. એને એ વૈરાગ્ય-
 જન્મસિદ્ધ હોય કે કાર્મિક જન્મસિદ્ધ અને-કાર્મિક સાધનાસિદ્ધ હોય.
 અનેક માણસોમાં સાત્ત્વિકતાનો કંઈક અંશ તો હોય જ. એ અંશને
 પોપણ મળે એવું ધર્મોપદેશનું અને ધર્મમાર્ગનું ધ્યેય હોવું સ્વાભાવિક
 છે. પણ એ સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે સાત્ત્વિક અંશને
 પોપણ મળવું એ એક વાત છે, અને ધન-આર્થ કે બીજા ભોગોની
 વાસના નિર્મૂળ થવી એ બીજી વાત છે. એ એટલી કઠિન જ
 નિર્મૂળ થઈ શકે છે કે તે બિધકુલ નિર્મૂળ થતી જ નથી, અને
 બદ્ધજનસમાજને માટે તો તે ભોગોની તૃપ્તિ માટે યોગ્ય અવકાશ
 રાખ્યા વિના છૂટકો જ નથી, એમ માનીને ચાલવું જોઈએ. કેવળ
 સ્થૂળ કડક નિયમોના પાલનથી એમાંથી તફાવત જમી જતાય એમ
 બનતું નથી; પણ બનતું હોય તોયે બદ્ધજનસમાજ એ માર્ગે ચાલી
 શકતો નથી. એટલે એવા કડક નિયમ બદ્ધજનસમાજ સ્વીકારી અને
 આગરી શકે એવો ધર્મ બની શકતો નથી. આ રીતે ચિંતણી નવ
 વાડ, કે અટ પ્રકારનું અલ્પઅર્થ, કે આર્થ કે પુરુષનો હરજિયાત
 અ-પુનર્વિવાહ, કે હરજિયાત વારણજીવન અલ્પઅર્થ, કે હરજિયાત કંથા-
 દીપીત-ધારણ કે અપરિમદ્વત વગેરેના કડક નિયમો, અથવા વિવાહ
 એટલે પતન, શૂદ્રઆશ્રમ એટલે પામર જીવન, ઉવ્રમ એટલે મંમાર-
 અંધન, વગેરે સંસ્કારો બદ્ધજનસમાજને માટે નકામા અને દાનિહર
 નીવડે છે. પરિણામે, પડેલાં તો તે પંથમાં સાધુ અને સંસારી એના
 બે પ્રકારના અનુયાયીઓના વર્ગ પડે છે. સંસારી અનુયાયીઓ
 નિયમોની યોગ્યતા સ્વીકારે છે, પણ પોતે પાળી શકતાની અરુણિ માને
 છે, અને તેમાં પોતાની સમગ્ર પ્રમાણે શરતોંટ કરે છે. પરંતુ
 નિયમોની યોગ્યતા માનતા યોગ્યથી, તેમનામાંની કેઈકે કેઈકે બ્યક્તિએ
 જીવનની રાજ્યાનના અથવા પાણી બાગમાં સાધુ ધરાની રૂનિ

મેલુ થાય અથવા પાણી જેવું છે, એને છીકાળી, વરાળ કરી, પાણું
હારો તોયે પાણું હવાના સસર્ગમાં આવી દ્રવિત થાય પરમપદ
દર્શન ક્યાં પછી તે એવું શુદ્ધ ચર્મ જઈ શકે છે કે પાણુ દ્રવિત થઈ
સકતું નથી એમ સાબવચન છે પણ જેમની પરમપદનું દર્શન ક્યાં
બદલની ખ્યાતિ છે, તેમણે જો છેવટ સુધી મમાજની નિયમમર્પદાઓ
પાળી હોય તો તેમને, જેઓએ તે મર્પદાઓ તોડી દોષ, તેઓ
પૂર્ણતાને પડોચેના માનવા તૈયાર હોતા નથી; અને જેમણે મર્પદાઓ
તોડી દોષ તેમને પરમપદની પ્રાપ્તિ થઈ છે એમ મર્પદામાં રહેનારા
બ્રહ્મનિદો કષ્ટન કરવા તૈયાર હોતા નથી કેવળ એક પ્રમાણની
બાંધનાથી જ સકર કે કૃષ્ણને તેઓ માનવસમાજથી પર, પૂર્ણતાનારની
કોટિમાં મૂકી અર્થાના ક્ષેત્રની બહાર રાખે છે. સિવ અને કૃષ્ણ મારે
જે અત્યંત બક્ષિત રૂઢ થયેલી છે તેને આધાત ન પડોઆડવા મારે જ
આમ થયેલું છે એવાના ચરિત્રો તેઓએ અનુકરણીય નથી ગણ્યા.

જેમ મનાનુમતિકતા એ કાન્તિ કે પ્રમતિ નથી, તેમ અનવચ્ચા
અને સર્વે નિયમોના બંધ પણ કાન્તિ કે પ્રમતિ નથી દેવદાર — અને
મૂળમાથી જ હોય, તોયે તે વિવેકયુક્ત જ હોવો જોઈએ

અમિત અને મમાજની જરૂરિયાતોની બાબતમાં એક શરક બાદ
રાખવો જોઈએ મન કુમારે બહોં અને કેવળ સરીર જ બાહ્ય
નિયમો અને આચારોનું પાલન કરે, તેથી અસ્મિનો નૈતિક ઉત્કર્ષ
થતો નથી એ સાચું છે પણ સમાજની રક્ષા મારે ધળી વાર એમણું
જ પૂરતું થાય છે. એમ માણમની પાટોશીના પડિપાગ કે બાજા પર
કુદરિ રહેતી હોય, તો તે તેના ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ ચાર કે બહિમરી
જોઈ શકે અને પણ એ કાર્મિક સમયના મગ્ગથી તે પોતાની અશુદ્ધ
કર્મોનો કમોવે બચાવ ન કરે, તો તેનો પાટોશી સુરસિન રહે છે,
અને પાટોશીને મારે એટલું પૂરતું છે

એથી જાણ, અનિ શુદ્ધ દેહથી તે સમાજની રમ જોખમાય એવું
કાર્મિક કામ કરે, તો તેના દેહની શુદ્ધિ મમાજ મારે તેને નિર્દોષ
રક્તવા જમ નથી દા. ત. પડે કે એક જગત આજમને પડિપાગની
બદ જ જાર છે. પેલા પાટોશીને ન્યા એ વધે પાત્રાં પડિપાગ

જુએ છે. તેમાંથી એક ઉપાડીને તે પેલા ગરીબને પહોંચાડી દે, તો તેમાં એના હેતુની શુદ્ધતા એને ચોર ગણતાં અટકાવી શકે નહીં. એ જ રીતે પાડોશીના ઘરને કે-સામાનને તે વણા સેવાભાવથી આગ લગાડી દે કે તેની દીકરીનું હરણ કરે, કે તેને પોતાની પાસે સુવાડે તો તેના હેતુની નિર્મળતા તેને સમાજદષ્ટિએ અપરાધી ગણતાં અટકાવશે નહીં. એની શુદ્ધ દાનતને લીધે સમાજ એને ક્ષમા કરે કે ઓછી શિક્ષા કરે, એ જુદી વાત. પણ નિરપરાધી ન ગણી શકે.

કોઈ વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે ભગવાન માણસની ભાવની-હેતુની શુદ્ધતાને જુએ છે. ગ્રાહ-સ્થૂળ મર્યાદાઓના પાલન કે ઓછાવતાપણું એની એને કિંમત નથી. ધણું અર્ધસત્ય સૂત્રોમાંનું આ એક સૂત્ર છે. ‘ભગવાન એટલે શું, એનું જોવું-ન જોવું એટલે શું’ એની તાત્ત્વિક ચર્ચા છોડી દઈએ, અને ભગવાનની લોકમાન્ય કલ્પના જ સ્વીકારીએ તોયે ભગવાન આવા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વર્તે છે એ શી રીતે સમજવું? “ભગવાન ભાવનો બૂખ્યો છે, એ ગરીબનાં પત્ર પુષ્પ ફલ તોયથી જોવો રીઝે છે તેવો ધનવાનની જાતો કપિયાની બેટથી નથી રીઝતો, દુર્યોધનનો મેવા ત્યાગ્યો, સાગ વિદુર ઘર છાકી-સવસે ઝૂંચી પ્રેમ સગાકી” વગેરે શાસ્ત્રો તથા ભક્તોનાં વચનો એ આપણી શ્રદ્ધાનો આધાર છે; તથા સમજાવતું પુરુષ પણ એ રીતે વર્તના હોય છે, માટે ભગવાન એમ કરે એમાં કહેવું જ શું, એ ન્યાય એની પાછળ છે.

આ સૂત્રો સાચી રીતે આ પ્રમાણે મૂકવાં જોઈએ :

૧. ભગવાન કેવળ સ્થૂળ વર્તન કે અર્પણને નથી જોતો, ભાવ પણ જોઈએ. વર્તન અને અર્પણની સાથે ભાવ-હેતુ પણ શુદ્ધ હોવો જોઈએ.

૨. ભગવાન ભાવપૂર્વક સર્વોર્પણ માગે છે. પણ એ સર્વોર્પણની કોઈ અત્પતમ મર્યાદા નથી અને ભાવની અધિકતમ મર્યાદા નથી. જે પત્ર-પુષ્પ જ તમારું મર્ત્ત્વ હોય અને તે કોઈ પણ જાતની ભાવની કસર વિના આપો તો તેની કદર પાંચ લાખ કે

એ લાખમાંથીયે એક લાખ ઉપધાના દાન કરતાં ભગવાન જ થું—
મદાપુરોયે—વધારે કરે છે.

આમ અશુદ્ધ મનથી થયેલું સમાજસર્વમનું પાલન સમાજ માં
પૂરતું મળાય છે તથા શુદ્ધ હેતુથી થયેલો ભંગ દોષરૂપ મળાય છે.
આમ સમાજના ધારણ-પોષણ અને રક્ષા માટે જે નિયમોનું પાલન
આવશ્યક હોય, તેમાં આચરનારનાં મનની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ મોખ
બને છે, આચરણ જ મહત્વની વસ્તુ છે. અપવાદરૂપ પ્રસંગો
નિયમોમાં આવી જાય.

આ નિયમો હરાવવામાં નીચેની દૃષ્ટિ ડોલી જોઈએ :

૧. સમાજનો ધર્મો મોટો ભાગ મન અને ઇન્દ્રિયોના ભોજો
અને તેના સાધનરૂપ અર્થપ્રાપ્તિના, વંશચર્ચનના અને કાર્મિક કરી
બનાવવાના અભિસાધોથી મિલકત સંચય દોષ નહીં, બધો તેમ
બરેલો હોય. વિમુખ હોવું એ માનવસમાજના ધારણ-પોષણ અને
અવ્યુત્થાને માટે હાનિકર પણ મળાય. માટે નિયમો એવા હોવા
જોઈએ કે જે તે અભિસાધોની મિદિ માટે અનુકૂળ હોય.

૨. તે માથે જ એ અભિસાધો નિરંકુશ થાય, તો તે પણ
સમાજના તેમ જ વ્યક્તિના અવ્યુત્થાને અને અંતે પારણ-પોષણને
હાનિકર થાય. એ અભિસાધોની મિદિ આવશ્યક હતાં એ જ માનવ
જીવનનું અંતિમ માધ્ય નથી. એનું સાધ્ય તો માનવમાં રહેલી કુદરત
બાવનાઓનો વિકાસ અને ઉત્કર્ષ છે. માનવ સમાજને કુખમાં
ગમદોળનામાં કારણો—જેવાં કે અજ્ઞાન, ભૂખખરોડ, રિડિંગ, રોગ, ભ્રામ, પીડો, વેર, વિવશતાઓ વગેરે—નો નાશ થાય, અને માનવનું જ્ઞાન
તથા પ્રવૃત્તિઓ માનવમાનવ વચ્ચે સંપ, સહયોગ, પ્રેમ, મોક્ષ મુદ્દિ,
મમતા, આનુભાવ વગેરે વધારવા માટે વપરાય, તથા દરેક વ્યક્તિને
તેની ઇચ્છાઓનો મરી દિશામાં વિશ્રામ કરવા અને સમાજને
અર્પણ કરવા અવકાશ મળે—તે એ વિશ્રામ અને જીવનનાં દેખીતાં
પરિણામો છે, જે આને જ વ્યક્તિ તથા સમાજના ધારણ-
પોષણ અને અવ્યુત્થાનમાં પથ દીધીએ, તે આ ધર્મની મિદિ
એ માનવ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય છે તે માટે અભિસાધોનું વિલેપવંચ

નિયમન પણ જોઈએ. જેમ મોંટર ચલાવવાને એન્જિન જોઈએ, તેમ તેની મતિને ઓછીવત્તી કરવાના અને જરૂર પડે ત્યારે ઊભી રાખવાના નિયામકો અને દાખો પણ જોઈએ.

૩. કેટલાક નિયમોની વાજતમાં એવડી મર્યાદા હોય : ઓછામાં ઓછું અમુક હોવું જોઈએ, અને વંધારેમાં વધારે આટલું હોઈ શકે. જેમ કે, ઓછામાં ઓછાં આટલાં કે આવાં કપડાં પહેર્યાં હોય, અને વધારેમાં વધારે આટલાં કે આવાં. ઓછામાં ઓછો દરેકે આદરો પરિશ્રમ કરવો ઘટે, અને આટલાથી વધુ કોઈ પાસે ઘર્ષ શકાય નહીં. કેટલાક નિયમોમાં નીચેની મર્યાદા હોય, કેટલાકમાં ઉપરની હોય : જેમ કે, મજૂરી ઓછામાં ઓછી આટલી હોય, આવક વધારેમાં વધારે આટલી. સ્વાસ્થ્ય, નીતિ અને સભ્યતા ત્રણે દૃષ્ટિઓ નિયમ દરાવવામાં હોય.

જ્યાં ઓછામાં ઓછું અમુક પાળવું જોઈએ એવો નિયમ હોય, ત્યાં એથી વધારે કડકાઈથી પાલન કરવાની વ્યક્તિને છૂટ હોવાની, પણ ઢીલો કરવાની નહીં. જ્યાં ઓછામાં ઓછું અમુક હોવું જોઈએ એવો નિયમ હોય, ત્યાં એથી વધારે રાખવાની (ઉપલી મર્યાદા દરાવી ન હોય તો) છૂટ હોઈ શકે. જેમ કે, કોઈ જગ્યાએ સ્ત્રી અને પુરુષ માટે જુદી વ્યવસ્થા રાખેલી હોય અને તે બંધનકારક દરાવી હોય, તો તેનો બંગ કોઈ ન કરી શકે. જ્યાં એવી વ્યવસ્થા કેવળ સ્ત્રીની સમગ્ર માટે જ રાખી હોય, પણ પુરુષની જગ્યામાં સ્ત્રીને જવાની છૂટ હોય, ત્યાં કોઈ સ્ત્રી આગ્રહપૂર્વક પુરુષની જગ્યામાં ન જવાનો નિયમ રાખી શકે.

આમ પરિગ્રહ તથા જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં સંયમ વધારવા નિયમમાં વધારોઘટાડો કરવા સામાન્યપણે વ્યક્તિને અધિકાર હોય સંયમ તૂટે એવી સમગ્ર ઉત્પન્ન થાય એવો વધારો-ઘટાડો કરવાની છૂટ ન હોય.

આવા નિયમો કોણ દરાવે, એ ખીજો સવાલ છે. મને લાગે છે કે જેને સામાન્ય કાયદાઓ ઘડવાનો અધિકાર હોય, તેનો નીતિ-ધર્મનાયે કાયદાઓ ઘડવાનો અધિકાર સમજવો જોઈએ. એ બધા

ધર્મચિંતક, ચિંતકનું નહીં હોય, અને હાથની સુખ્યા ગણવાથી કાર્ષ સાણપણનું માપ નીકળી શકતું નથી, એ વાત સાચી છે, તે આપણે એ વેગને બંધ કરી મુદ્દા જેવા મમાજના જીવન-મરણના અનેક ગબીર કામો કરવાનો અધિકાર આપીએ છીએ, તો આ કાયદાઓ ધડનાનો અધિકાર પણ આપી શકાય એવો, તેઓ પાસે વિવિધ કામોમાં પોતાની મર્યાદા મમજતા હોય છે, અને જે કામ માટે જે કાયદા મનાયા હોય તેમની સલાહને અનુસરીને જ આના કામો કરે છે એટલું એમનામાં રહેલું હકાપણ પૂરતું છે. અનુનયી સુધારાવધારા કરવાનો અવકાશ રહે છે જ.

નીતિ-ધર્મ અને સમાર-વ્યવહારના માપના વચ્ચે ફરક પાડી શકાય એવી કોઈ અપૂર્ણ મર્યાદાઓ નથી જીવનનું કોઈ પણ માપ નીતિધર્મથી અરૂણ નથી, અને સમારના જીવન માટે સમય ન હોય એવો કોઈ નીતિ-ધર્મ કે ધર્મની સાધના સાચી રીતે કોઈ શકતી નથી કાર્યપત્રિક જીવન માટે સમય રાખનારી કેટલીક સાધનાઓ કે નીતિ-ધર્મના નિયમો હોય છે, એ ખરું જો ને સમારના જીવનને માટેના નીતિ-ધર્મને તોડનારા હોય તો તે ખોટા જ મમજવા જોઈએ.

સમાજે દરેકેલા નિયમોમાંથી કેટલાક કોઈકને પ્રતિજ્ઞ લાગે, કોઈકને પ્રામાણિકપણે ખોટા લાગે એમ બનવાનું જ. તેઓ મત્તામત જીતિથી કે બળાત્મકથી તેનો બગ કરશે બગ કરવાના પરિણામ પણ ખમશે તેમના બંગ પાછળ તથ્ય દમે, તો સમાજને તે નિયમો મોડાવડેલા સુધારા પામે સમાજની સર્વે વ્યવસ્થામાં સુધારાનો એ જ માર્ગ છે તે અનિવાર્ય.

• પ્રચલિત ધર્મોનું એક સામાન્ય લક્ષણ

સર્વધર્મસમભાવના સમર્થનમાં એક વાત એ કહેવામાં આવે છે કે સર્વે ધર્મોમાં આધ્યાત્મિક, પારમાર્થિક અને સાત્ત્વિક જીવનના સંબંધમાં મહત્ત્વના સિદ્ધાન્તો સરખા જ છે. સર્વે ધર્મો પરમેશ્વરની ભક્તિ અને આશ્રય, સત્ય-અર્હિસા-દયા-ક્ષમા-સંયમ, વગેરે સંત શુદ્ધોનું અનુશીલન વગેરે પર મરખો ભાર મૂકે છે. વિગતોમાં થોડાપણે દેશ-કાળાદિના ફેરફારને લીધે ફરક દેખાય, પણ તેને કોઈ ધર્મના સંત-પુરુષો બહુ મહત્ત્વ આપતા નથી. માટે સર્વે ધર્મો સમાન આદરને પાત્ર છે.

સર્વે ધર્મોમાં એક ખીલે સિદ્ધાન્ત પણ સમાન છે, અને કમનસીમે તે સિદ્ધાન્ત આજના પ્રશ્નોને ઉકેલ શોધવામાં મુશ્કેલીઓ જીલી કરે છે. સમાજધર્મના પાલનમાં એ સિદ્ધાન્ત બાધક થાય છે, અને મનુષ્યને — વિશેષે કરીને શ્રેયાર્થી વૃત્તિના મનુષ્યને — સમાજધર્મની અવગણના કરતાયે શીખવે છે. તે સિદ્ધાન્ત વ્યક્તિની અમરતા અને મોક્ષનો છે. મનુષ્યને જીવંત કાળ દરમ્યાન અનુભવાતું પોતાનું વ્યક્તિત્વ અનાદિ-અમર છે; મરણ પછી તે પુનર્જન્મ દ્વારા, કે સ્વર્ગ-નરકના વાસ દ્વારા ચાલુ રહે છે, અને મનુષ્યનું સાચું કાર્ય આ સંસારને મુદ્દારવાનું નથી, પણ પરલોક (એટલે ભવિષ્યમાં સારા જન્મની અથવા નરકનું નિવારણ કરી અખંડ સ્વર્ગ અથવા નિર્વાણની) પ્રાપ્તિનું છે; ઐહિક જીવનમાં જેટલું કુખ તેટલું પારલૌકિક જીવનમાં સુખ એ સંસ્કારો આમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. ધરમા છાપડું ચૂતું હોય, તો પોતે જાતી ખોલીને બેસી જવું, અને એ જ રીતે ધરના માણસોએ પોતપોતાની સગવડ કરી લેવી, એવો અતિ તીવ્ર શ્રેયાર્થી પર સંસ્કાર પડેલો હોય છે. રાત અને દિવસના જેવો પરલોક અને આ લોક વચ્ચે, સમાજના — સંસારના ધર્મો અને મોક્ષના ધર્મો વચ્ચે

ધર્મો આ આક્ષેપને પાત્ર છે. કહેવાતા ઈશ્વરપ્રણીત (રિવીઠ અથવા અપૌરુષેય) ધર્મો વધારે પ્રમાણમાં.

આપણા દેશના કેટલાયે આજે રાજકીય ચર્ચ પડેલા સવાલો અને ઝવડાઓના મૂળમાં જીતરથું તો જાણી શકે પ્રચલિત મોટા ધર્મો વિષેની ખોટી શ્રદ્ધાઓ તથા તે વિષેના મિથ્યા અભિમાનોએ તે નિર્માણ કર્યા છે. એ હવે ધર્મના માર્ગો રહ્યા નથી, પણ એવા તૂટી ગયેલા, ભૂંસાઈ ગયેલા અવશેષો છે કે એ પરથી જવાનો પ્રયત્ન થીર અરણ્યમાં જ માનવ સમાજને લઈ જાય છે. અને મોહવશ થઈ આપણે સૌ પોતપોતાના ચીવાને જ સાચો માની ખોટી કેડીને દુરગત કરવાનો પ્રયત્ન કરી પાકી કરવા મથીએ છીએ.

ઋત્વિકારોએ કાઈ કાળે ધર્મો આપણે અને વર્ણોની ઉચ્ચનીચતા કળી, તે પ્રમાણે વિવાહ, વારસા, રજપૂતપરપૂત્યતા, સ કરતા-શુદ્ધતા, સગ્ન-ક્ષમા વગેરેના કાયદાઓ ધણા, અને જનતિભેદનો પાયો નાખ્યો. તે કાળે કદાચ એ જ ચર્ચ શકે એવું હશે. પણ એ આપણે માટે સનાતન સિદ્ધાન્તો થઈ પડ્યા એ શાસ્ત્રો હવે અપ્રમાણ બન્યા છે એમ કહેવાની કોણ કિંમત કરે? હવે ભલે બાગે કે સ્ત્રીઓના અધિકારો વિશાળ કરવાની, વંશ-વારસાના નિયમો બદલવાની, વિવાહવંધનોમા ફેરફાર કરવાની, અત્પૂત્યતા ટાળવાની, વર્ણાન્તર-ધર્માન્તર વિવાહ માન્ય રાખવાની જરૂર જીભી થઈ છે. ભયે રાજની મદદથી એમ કરવામા ક્ષત્રીએ પણ. પરંતુ, સનાતન હિંદુ ધર્મોની દૃષ્ટિએ આ બધો ધર્મનો લોપ, અથવા કળિયુગનો જ પ્રભાવ ગણાય. સુધારક હિંદુ આટલી હદે ન જાય તોયે તે આશંકાએ તો આવું આવું તો દાંધક માનતો રહે જેમ કે, કાર્તિક રૂપમા પણ વર્ણવ્યવસ્થાના ઇર્ષાદારની છટના, પુનર્વિવાહ અને છૂટાકેડાનો કાયદાએ માર્ગ કરી આપ્યો હોય પણ એ પ્રશસ્ત નથી; કેવળ કાયદાનું ધ્વજ એ પૂર્ણ વિધિ નથી, એ સાથે કાર્તિક જૂના શાસ્ત્રો અને વિધિઓની પ્રતિષ્ઠા જળવાય એવું રાખવું જ ઘટે, વગેરે. એ અણપનિને ન માને, તોયે ગણેશોત્તમ જળવે, નાગપૂજને ન માને, તોયે નાગપાયમ

જીજ્ઞે; એ અવતારો તથા દેવાની વિડંબના કરે, તેનાં સિનેમા અને નાટક બજાવે, તોયે તેનાં દિવસો અને મહિમા બૂલવા દે નહીં.

એ જ વાત મુસલમાનો, શીખો વગેરેની. કુરાને ચાર સ્ત્રીઓ કરવાની પરવાનગી આપી છે, કઈ માનવસત્તા તે પરવાનગી હાઈ લેવાની હિંમત કરે? કુરાને ગોવધનો નિષેધ નથી કર્યો. એને અટકાવવાનો કોઈ માનવ સત્તાને અધિકાર જ ન હોય! ગુરુ ગોવિંદસિંહે પાંચ 'ક' રાખવા ફરમાવ્યું છે; જે તે છોડે તે શીખ નહીં; જે છોડવા ફરમાવે તે શીખ ધર્મ પર આક્રમણ કરનાર ગણાય. અને આ બધા માનવાના ઝંખડા-પક્ષો વગેરેનાં કારણો!

આ બધાનું કારણ શું? કારણ, વેદો અપૌરુષેય છે, રમૂતિકારો ત્રિકાલ્પ હતા; આશ્વમેધ તથા કુરાનમાં ઇશ્વરની વાણી છે, ગુરુવાક્યો અવિચારણીય છે — વગેરે શ્રદ્ધાઓ.

વિવિધ રૂપમાં મૂર્તિપૂજા અને તેના અનેક નવા નવા પ્રકારો નિર્માણ કરવાનું અને તેને માટે પછી લોહીની નદીઓ વહેવડાવવાનું અનિષ્ટ પણ પ્રચલિત મહાન ધર્મોત્તેજ જ છેલ્લાં ૨૫-૩૦ વર્ષોમાં જ કલહનું કારણ થઈ પડેલો વારસો છે. હજારો વર્ષથી રાખાઓ તથા મોઢા વીરો અને સેનાપતિઓના પોતપોતાના ખાસ વાવડાઓ તે રહેતા. મહાભારતના યુદ્ધમાં વાંચીએ છીએ કે પાંચે પાંડવો, દ્રુપદ અને તેના દીકરાઓ, દોરવ-અગ્રણીઓ વગેરે સૌ પોતપોતાના ખાસ વાવડા રાખતા. યુરોપમાંયે આમ હતું. તે વીરો દરથી ઓળખી શકાય એ જ એનો એક ઉદ્દેશ હતો અને હોવો જોઈએ. એ વાવડાને તોડવાનો હેતુ એને ઓળખાતો અઠકાવલો અને તે રીતે પોતાના હક્કરચી કે મિત્રોથી દૂર કરી નાંખવાનો હતો. એમાં એ વાવડાનું અપમાન કે પૂજા વગેરેની બાવના નહોતી. એ રીતના પવનવંદનને દિંદુસ્તાનમાં કોઈ રિવાજ હોય એમ વાંચવામાં આવતું નથી. એ વસ્તુ ખ્રિસ્તી યુરોપમાં પહેલી દાખલ થઈ. કારણ ખ્રિસ્તી પ્રાદ્યોત્તર પોતાના ધર્મનું પૂજ્ય ચિહ્ન ક્રોસ વાવડા ઉપર દાખલ કર્યું. જૂના ખ્રિસ્તીઓમાં મૂર્તિપૂજાનો સંસ્કાર બળવાન હોવાથી, ક્રોસનું ચિહ્ન મને ત્યાં મને તે કારણસર દેખાય કે તે વંદનીય બની જાય. તેમાં

દેવતાની ભાવના આરોપાય. આમ વાવટો એ પૂજ્ય બન્યો, અને જે વીરનો એ વાવટો હોય તેના શત્રુઓને તે વીરને અપમાન પહોંચાડવાને કે છંછેડવાને સહેલું સાધન બન્યો.

મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચેનાં ધર્મયુદ્ધો (ક્રુસેડો)માં વાવટો સહેલાઈથી રક્તપાતનું કારણ બન્યો એમાં પોતાના રાજની, રાજ્યની, ધર્મની એમ વિવિધ પ્રકારની આબજ્ઞ સમાઈ.

મુસલમાનોનો મૂર્તિપૂજાવિરોધી ધર્મ પણ આ વાવટાપૂજના એપથી અદ્વિપિત ન રહ્યો. રાજ્ય હોય ત્યાં વાવટો તો હોવાનો જ. દૂરથી ઝોળખવા માટે એ જ અનુકૂળ વસ્તુ ગણાય. પણ મુસલમાન બાદશાહોનાયે વાવટો મુસલમાન ધર્મ સાથે સંકળાઈ ગયો. મૂળ પેર્ગામર કે પહેલા ખલીફાનો વાવટો લીલો અને અદ્ર-તારાના ચિહ્નવાળો હતો એટલે તે જ જેવો ખ્રિસ્તીનો ક્રોસ તેવો. ઇસ્લામનું છુત બન્યો. છતાં, અમુક દિવસે અને રીતે ધ્વજ ચડાવવો, ઉતારવો, તેને સલામી આપવી વગેરે કોઈ ક્રમકાંડ મુસલમાન રાજ્યોમાં હોય એમ લાગતું નથી. કોઈ જીતવાના કે જીતેલા સ્થાન સાથે કે પ્રત્યક્ષ લડાઈમાં વાવટાનો સંબંધ ન હોય એવી રીતે કેવળ વાવટાની આબજ્ઞ કે મમત રાખવા કે તોડવા માટે બ્રિટિશ રાજ્ય પૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં કદી કયાંય રક્તપાત થયાનું વાંચવામાં નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યે હિંદુસ્તાનમાં વાવટાના રૂપમાં મૂર્તિપૂજાનો નવો પ્રકાર દાખલ કર્યો. મૂર્તિપૂજાપરાયણ દેશમાં હિંદુ રાજાઓ ધણી હતા, મુસલમાન બાદશાહો પણ ધણી હતા. કોઈનો એક વાવટો નહોતો. કોઈ વાવટો કેવળ હિંદુ ધર્મનું જ ચિહ્ન ગણાય એવો નહોતો. જેમ બીજા રાજાઓના પોતાના વાવટા હતા, તેમ શિવાજીએ પણ એક પસંદ કર્યો. એ ભગવા રંગનો બીજા કોઈ ચિહ્ન વિનાનો હતો. પણ ભગવા ઝંડાનો કે કોઈ પણ મંદિર પરની ધામનોયે વંદનવિધિ કોઈએ કદ્યો નહોતો.

/ કોઈ મૂર્તિપૂજાપરાયણ કોંગ્રેસ સભાસદને વાવટાપૂજાનો એપ લાગ્યો. તેણે એ એપ ગાંધીજીને ચડાજ્યો, અને તેમાં તે ઝડપાયા. પત્રી એ સમગ્ર કોંગ્રેસને ઊજ્યો, અને તેના વિરોધીઓને પણ રૂપાન્તર

કરીને ગણ્યો ચરખાચિહ્નવાગો ત્રિરંગી ઝડો. ઉત્પન્ન થયો, તેના વિરોધમાં મુનિનન જે-તો હતો જ, લીંગનો લીલો — ચંદ્ર-તારા ઝડો, હિંદુ મહાસભાનો બમવો ઝડો, અને બીજા નાનામોટા પક્ષોના વિવિધ ઝડાઓ. થયા કોઈ સ્વજન છૂતવાના નહોતા, છૂટેના નહોતા, કોઈ યુદ્ધ ચાનવું નહોતું કે કોઈ નરકર નહોતું કે જેને મોખરે એ રાખવામાં આવે છતાં, એણે પક્ષનો — મમતનો ઝડો લીધો. ધર્મો નામપુરના મૂર્ખ હાકેમોએ તેને માટે નિમિત્ત આપી એને મહત્ત્વ આપ્યું ઝડો. પૂજનીય મૂર્તિ નહોતી તેની ઉપર અપીકરોના લોહી રેડાયા. એ આગળ આવે તો લીંગનો વાવગો કેમ પાછળ રહે? હિંદુ મહાસભા એ શાનો જ માને? આમ નાન (કે કેસરી), ઘોઘા, લીના, બગવા રંગો રેટિયો કે ચક્ર કે ચંદ્ર-તારાના નિશાન માણસોને એકમીજના માથા ફેડવાના નિમિત્તો બન્યા. કેસરી એટલે મસિદાન, ઘોઘા એટલે શાંતિ, લીનો એટલે અમુક વગેરે તો માણસે આપેનો કસ્પિયન અર્થ છે એ ભાવનાઓ કદીમે તે રંગથી જગવાયેલી નહીં નથી એનો રેટિયો તાતલો. મઠી શકતો નથી, એનું ધર્મચક્ર ધર્મ સ્થાપી શકતું નથી પણ તે સૌ મિથ્યા મોહ-મમત અને ખૂનરેણી બાનનાને પોરે છે અને એમાંથી હિંદુ અને પાશ્ચિસ્તાનના એ રાજકીય પ્રદેશો ગભા થયા એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે. જો વાવટો કેવળ એક ઓગળાણનું ચિહ્ન હોત અને તેના જ પૂરતો તેનો ઉપયોગ સમજવાનો સરકાર હોત તો બધી નિષ્કારણ ખૂનરેણ અંગ્રી રાખી હોત એક વિચારવા જેવી વાત એ છે કે ‘રિનિન્જિયન’ અથવા ‘મજહૂન’ના અર્થમાં ધર્મ સમ્પન્નો ઉપયોગ હાન દાનમાં ઉત્પન્ન થયો છે. સરકૃત બાપામાં મત, પથ, સમ્રાટ, દર્શન, શાસ્ત્રવાદ વગેરે છે તે દરેકને માન્ય હોય એવા ધર્મો અથવા આચારો છે, અને એ ગીતે સ્મૃતિધર્મો, રૂઢિધર્મો, પુરાણોપાધર્મો વગેરે છે, પણ વૈદિક ધર્મ, જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, હિંદુ ધર્મ એવો બહાપ્રયોગ દાનમાં ઉત્પન્ન થયેનો છે. પોતપોતાના સમ્રાટ કે દર્શને માન્ય રાખેલાં શાસ્ત્રોના સમન્વય અને એવાકચના પ્રવાનો લોક મનવાગનો પ્રપત્ન પણ થયેનો છે પણ બિજા બિજા મનો કે મથેનો કે તેમના

શાસ્ત્રોનો સમન્વય કે એકવાક્યતા કરવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. વેદ, મત, જૈન મત, બૌદ્ધ મતની એકવાક્યતા કરવાની શક્યતા મનાઈ નથી. શ્વેતાંશુર પંથ અને દ્વિગંધાર પંથ, શૈવ સંપ્રદાય અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, સાંખ્ય દર્શન અને વેદાંત દર્શન, વગેરે વગેરેમાં એકવાક્યતા છે એમ કોઈ કહેતું નથી. વધારેમાં વધારે એ બધામાં વિચારની ક્રમિક પ્રગતિ કે સામ્ય દેખાડવાનો પ્રયત્ન થાય છે. જુદા જુદા મતો, દર્શનો વગેરેની માન્યતાઓ ધરાવનારા પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખ્યા છતાં તેની આલોચના કરવામાં કદી સંકોચ રખાયો નથી, અને તેમ ન કરી શકાય એમ મનાયું નથી. ‘શાસ્ત્રાથી’, ‘ખંડન-મંડન’ ઇત્યાદિ કરવાનો અધિકાર સૌ કોઈને છે એમ ગૃહીત કરેલું છે.

ખરું જોતાં, જેવા વિવિધ વૈદિક મતો, જૈન મત, બૌદ્ધ મત અને તે દરેકમાં અનેક સંપ્રદાયો, દર્શનો, પંથો કહી શકાય, તેવા જ ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી મતો કહી શકાય. દરેક મત તેના માનનારાને સોજા આના સાચો લાગતો હોય, પણ જુદા મતવાળાને કાર્ષક સાચો અને કાર્ષક ખોટો અથવા ખૂટપૂરો ખોટો લાગે એમ અને, ખોટો લાગ્યા છતાં તે પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખે, વિનય, આદર બતાવે, વિનય-આદરથી તેને જાણુવા પ્રયત્ન કરે, પણ તેના વિચારો અને આચારોની સત્યાસત્યતાની આલોચના ન કરે, કરવાનો અધિકાર ન હોય એમ સ્વીકારી ન શકાય. એમ સ્વીકારવામાં આવે તો સત્યની શોધ અને અસત્યના ત્યાગનો માર્ગ જ બંધ થઈ જાય. પણ મનોને માટે ધર્મ — મજબૂત શબ્દનો પ્રયોગ કરી, તેની ઉત્પત્તિ વિષે તે મતના અનુયાયીની શ્રદ્ધા — ઈશ્વરપ્રણીતતા એટલે સત્યતા — અન્ય મતના લોકોએ પણ માન્ય રાખવી જોઈએ એવો સત્યગોષ્ઠનને વિરોધી આમદ ઉત્પન્ન થયો છે.

વિચાર કરીએ તો માત્રમ પડે કે ખોટા શબ્દો દ્વારા કેટલા અનર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર દેખા પ્રમાણે ‘મજબૂત’, ‘રિસિનિન’નો સાચો અર્થ મત છે. પણ એ માટે ‘ધર્મ’ શબ્દ યોગ્યો. પછી સહિષ્ણુતાને જદલે ‘સમભાવ’ની યોગના ધર્મ. આમ

પરમતસહિષ્ણુતાના અર્થમાં સર્વધર્મસમભાવ શબ્દ બન્યો. અને સમભાવ એટલે સહાનુભૂતિ, આદર એવો નહીં, પણ 'એકભાવ' (=બધા ધર્મો એક જ છે) અને તેથી વધી 'સમભાવ' (=બધા મારા છે) સુધી પહોંચ્યો.

એક બાળુથી એમ લાગે એવું છે કે આ હિંદુઓએ યોજેલી એક સુક્તિ જ છે, અને તેનો ઉદ્દેશ વધતી જતી ધર્માન્તરની પ્રવૃત્તિથી આત્મરક્ષા કરવાનો છે. દરેક ધર્મ સાચો છે, મોક્ષદાયી છે, એમ કહીએ એટલે ધર્માન્તરનું પ્રયોજન ન રહે. જે ધર્મમાં જે જન્મ્યો હોય તેને સાચા દિનથી પાળે એટલું બસ છે. સ્વર્ગમાં નિષ્ઠા એવું પરમો મયાવદ્. અહીં ધર્મ શબ્દનો અર્થ મત — સંપ્રદાય થતો નથી એવું બાગ્યે જ કહેવાની જરૂર હોવી જોઈએ. જૈનથી વૈષ્ણવ કે વૈષ્ણવથી જૈન મત સ્વીકારી ન શકાય, અદ્વૈતવાદીમાં જીહ્વેમાથી દ્વૈતવાદી ન બની શકાય એવો આનો અભિપ્રાય નથી. સામાજિક ધર્મો — જેને સામાન્ય રીતે વર્ણાશ્રમ ધર્મને નામે ઓળખવામાં આવે છે — પોતપોતાના સ્વભાવ, શિક્ષણ, સરકાર વગેરેથી ઘડ્યાં હોય તેના ત્યાગ ન કરવાનો એમાં હિપ્પેશ છે. મનાતર થઈ શકે છે, માટે જ તો અનેક સંપ્રદાયો અને ગુરુ-ગાદીઓ ચાલે છે, અને તેનો પ્રચાર થાય છે. જેમ જૈન, મૌલ્વી, શીખ, ઇત્યાદિ મતો છે અને તેનો સ્વીકાર-ત્યાગ કરી શકાય છે, તેમ જ મુસલમાન-ખ્રિસ્તી મતોનાંયે ત્યાગ-સ્વીકાર થઈ શકવાને અને તેનો પ્રચાર કે ખંડનમંડન કરવાને દરકત ન હોય એમાંથી રાજકીય કાયદો બને એવું બનવાની જરૂર ન હોય.

પણ એવું થયું છે, અને મનાતર પ્રવૃત્તિ જેને ધર્માતર પ્રવૃત્તિનું નામ મળ્યું છે, મોટા કાયદો બની છે. આ કાયદાનું સાચું અર્થ સમજવામાં ધર્મ શબ્દના ખોટા ઉપયોગથી આપણી પોતાની દિશામૂલ્ય થઈ છે.

હકીકત એ છે કે ધરતામ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મો માત્ર મનાન્તા કરાવતા નથી પણ સમાજનું પણ કરાવે છે. જૈન વૈષ્ણવ બનીને કંઈ બાપે તથા કૃષ્ણમંદિરમાં ગયે અને ગીના-ભાગવત વાંચે,

અથવા વૈષ્ણવ જૈન જાનીને કંઠી તોડે, અપાસરામાં જાય અને જૈન પુરાણો સાંભળે તોયે તેથી એના સામાજિક અને ધર્મગત ધર્મ-કર્મો તથા જ્ઞાન, વંશ-વારસો-વિવાહ વગેરેના અધિકારો વગેરેમાં ફેરફાર થતો નથી. એનાં નામ-દામ બદલાતાં નથી. પણ મુસલમાન કે ખ્રિસ્તી થવાથી એ બધું બદલાઈ જાય છે. એની પત્ની એની પત્ની રહેતી નથી, પતિ પતિ રહેતો નથી. એના એક જ કુટુંબના, વંશ-વારસાના તથા મિલકતના અધિકારોમાં ફરક પડી જાય છે. આમ મતાંતર સાથે સમાજ-નિયમો ઘટી જાય છે, પ્રજામાં સમાજભેદ નિર્માણ થાય છે — થયો છે. અને એ રીતે સમાજની એકતામાં વિચ્છેદ થવાનું પરિણામ એ પ્રજાઓ — નેશન્સ — નો પાદ અને તેનાં ફળ છે. જે બધડો છે તે અસ્ત્રા, ગોડ કે ઈશ્વરનો નથી, એક દેવ કે બહુ દેવોનો નથી, પણ કુરાન-બાઈબલ તથા સ્મૃતિઓએ નિરૂપેલા જુદી જુદી જાતના સામાજિક અધિકારો, કર્તવ્યો અને સામાજિક જીવનને લગતા વિધિનિયમોનો છે. જે સમાજને લગતા કાયદાઓ એક પ્રદેશમાં વસતી સર્વ પ્રજાને માટે એકસરખા જ રાખવાનો ફરજિયાત નિયમ હોય અને પરમતસદિષ્ટતા હોય તો અનેક જાતના મતપંથો હોવાથીયે મુશ્કેલી ઊભી ન થાય.

આ રીતે ધર્મોત્તર = મતાંતર + સમાજ-નિયમ, અને વિવિધ ધર્મો (= મજહબ) = વિવિધ આધ્યાત્મિક મતો + વિવિધ સામાજિક કાયદાઓ. આ પૈકી યોગ્ય મર્યાદામાં રહી વિવિધ આધ્યાત્મિક મતોનો પ્રચાર થાય અને ગમે તે સંખ્યામાં એક મતના માણસો બીજા મતમાં જાય તેથી હરકત આવે જ એમ ન કહેવાય. સર્વધર્મ-સમભાવ નહીં પણ પરમતસદિષ્ટતા જ હોય, તોયે સૌ સુખપૂર્વક રહી શકે. પણ મતાંતર સાથે તે તે મતવાળાને સમાજના ખાસ કાયદાઓ કરવાની કે માન્ય રખાવવાની છૂટ ન હોવી જોઈએ. આ બાબતના કાયદાઓનો 'સધુમતી' એનો — એટલે વિશિષ્ટ ધર્મ-મતવાળા-એનો — અધિકાર માન્ય રાખવાથી બિન બિન એકબીજાથી એકરૂપ ધર્મ ન શકનારા સમાજોનું અસ્તિત્વ ટાળી શકાયે નહીં, અને એના કાયદાઓ ઊભા થયા જ કરશે. ઈશ્વર, સદગુણો અને પવિત્ર જીવન

વિધેની સર્વે ધર્મોની એકમતી જતાબ્યાથી એ કાયડાઓનો ઉદ્ધેન આવશે નહીં; કારણ કે એ ઝવડા ઈશ્વર, સદ્ગુણો કે પવિત્ર જીવન વિધેના મતો વિધે નથી હોતા, પણ મારા અને બીજાના સમાજના જુદાપણાથી ઉત્પન્ન થતી ગભડીય, આર્થિક વગેરે હરીફાઈઓના કોય છે.

જેટલે અંશે આવા સમાજ-તરનું કારણ આજના ધર્મો છે, તેટલે અંશે તે પ્રજાના પ્રશ્નોનો ઉદ્ધેન સાવધાર્મી વિધેય છે.

૧૧

ભાષાના પ્રશ્નો — પૂર્વાર્ધ

પાકિસ્તાન પ્રકરણ હિંદુ સમાજજીવારણ અને સ્વભાવનું પરિણામ છે એ આપણે મારીએ યા: રાખવાની જરૂર છે. આપણો ચોક્કસ બીજાઓથી તદ્દન જુદો હોવો જોઈએ, એમા કોઈ બીજાનો ભેજ ન થવો જોઈએ, આપણાં જોઈ શકે એવી આપણી વિશિષ્ટતા દેખાઈ આવવી જોઈએ, એ હિંદુ જનતાનો — જનકે જનતાનો નહીં, પણ હિંદુ પડિતો, આગેવાનો તથા ઉચ્ચ કહેવાની જાતિઓનો સ્વભાવ અને આગ્રહ બન્ને છે.

આવે સમાજ સુધરવો કે પ્રગતિ કરતો જ નથી એમ નહીં. પણ એ સુધારા કે પ્રગતિને જુદાપૂર્વકે અપનાવતો નથી જાગરહતીથી તે કોઈ ભેસાડવામાં આવે અને પૂરતો ઠાગ જાય એટલે તેને એ વશ થાય છે. વશ થાય છે એટલું જ નહીં, પણ એ જાણે અસમર્થ જ પોતાનું અજ દત્તું એમ સમજી તેનું મમત્વ પણ રાખવા માંડે છે. સુધારા પ્રત્યેની આપણી જિજ્ઞાસા આગ્રહાદીના મુસાદરો જેવી છે જગ્યા હોય તોયે નવો મુસાદર ભેગવા આવે તો પદેનાં તેને રોકવા પ્રયત્ન કરવો. પણ એ પરાણે ધૂસી જાય તો પદેના થોડી વાર યાજ જતાવવો; અત્રે પછી તેને મિત્ર બનાવવો. વળી કોઈ ત્રીજો મુસાદર

આવે તો જૂના અને નવા બન્નેયે મળી તેવો જ વ્યવહાર એ ત્રીજા પ્રત્યે બતાવવો.

આર્થિક, સામાજિક, સાહિત્યિક, કળાત્મક, સારકારિક, વગેરે જીવનની કાંઈ પણ આબુ આપણે તપાસીશું તો આપણે આ સ્વભાવ દેખાઈ આવશે. તે પૈકી આ પ્રકરણમાં ભાષાનો પ્રશ્ન વિચારવો છે.

આપણી હાલની પ્રાન્તીય ભાષાઓ બહુ મોટે ભાગે સંસ્કૃત ભાષાનું ખાતર ચૂસીને જીછરેલી વિવિધ વેલીઓ છે, એમાં શંકા નથી. પણ બહુ મોટે ભાગેનો અર્થ સોએ સો ટકાના જેવો સમજવા માંડીએ છીએ ત્યારે બે-ત્રણ પ્રકારની દિશાબૂલ થાય છે. પહેલી એ કે સંસ્કૃત ખાતરનો ભાગ બહુ મોટો હોય, તોયે તેમાં ખીજા ભાષાનાં ખાતરો પણ છે જ, અને સંસ્કૃત એના સાહિત્યિક સ્વરૂપમાં નથી, પણ પ્રાકૃત, અથવા વિકૃત (એટલે વિક્ષણકૃત) રૂપમાંયે છે, એ બૂલી જઈએ છીએ. આ કારણથી એક જ સંસ્કૃત શબ્દ જુદી જુદી ભાષાઓમાં જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાય છે, તેમ જ એક જ અર્થમાં જુદી જુદી ભાષાઓ જુદા જુદા સંસ્કૃત શબ્દો પણ વાપરે છે એ બૂલી જઈએ છીએ. ખીજા બૂલ એ થાય છે કે આપણે એવું માનતા થયા છીએ કે મુસલમાનો તથા અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં સંસ્કૃત કુળથી સ્વતંત્ર ભાષાઓ બોલનારા જાણે કાંઈ પ્રજાજનો આ દેશમાં નહોતા જ, અથવા હતા તોયે તેમની બોલીઓનો આપણી હાલની ભાષાઓમાં કશો જ ફાળો નથી. સાચી વાત તો એ છે કે આપણી પ્રચલિત ભાષાઓ સંસ્કૃત (તત્સમ કે તદ્ભવ) + સ્થાનિક, તેમ જ પુરાણી કે નવી આવેલી પ્રજાઓની ભાષાઓથી સારી પેઠે મિશ્રિત છે, અને કેવળ મુસલમાની (ફારસી-અરબી) કે અંગ્રેજી ભાષાઓથી જ મિશ્રિત થયેલી નથી. ત્રીજું, આપણે એ વાન બૂલી જઈએ છીએ કે ખુદ સાહિત્યિક સંસ્કૃતમાં પણ અન્ય ભાષાઓનો ઉમેરો થયેલો છે. કેટલાયે દ્રાવિડી ભાષાઓના શબ્દો તત્સમ કે તદ્ભવ (એટલે સંસ્કૃત-કૃત) રૂપમાં, તથા કેટલાયે ગ્રીક વગેરે ભાષાઓના શબ્દો પણ છે. આપણી દૃષ્ટિએ આપણે એને સંસ્કૃત બનાવેલા ગણીએ છીએ; એ ભાષાઓ બોલનારાઓની દૃષ્ટિએ તે

વિકૃત કે તદ્વત બનેલા ગણાય. આમ સરૂત કે પ્રચલિત કોઈ પણ બાપા અસકર નથી. પણ એ પાછના મંકરોને આપણે પચાવી લીધા છે, અને એનું મમત્વ પણ હિતપત્ર થયું છે એથી આપણી બાપા બમરી નથી, વધી છે, સમૃદ્ધ થઈ છે, એને પ્રાન્તીય વિશિષ્ટતાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, શુદ્ધ સરૂત કરતા એવા તત્ત્વપદા (મ્થાનીય) શબ્દો વધારે પમદ કરવા લાયક છે, એમ પણ માનવા લાગ્યા છીએ સંભવ છે કે જે જે જમાનામાં આવી ભેળમેળ થઈ ત્યારે એનો સત્કાર નહીં થયો હોય, પણ અનિવાર્ય થઈ પડ્યા પછી એને વિશે મમત્વ બધાયું હશે. આવી કેટલી બાપાની નદીઓ આપણી દાંતની બાપાઓમાં બળેલી હશે, તે ગણાવવું પણ મુશ્કેલ છે.

ખુસનમાનો અને અગ્રેજોના આગમન પછી તેમની ભાષાઓના શબ્દો, પ્રયોગો, પરિભાષાઓ વગેરે આપણી ભાષાઓમાં દાખલ થાય તેમાં કોઈ જ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. તેમણે આપણને છત્યા, આપણા પર રાજ્ય કર્યું, આપણને શરમિંદા કર્યાં, તેનું ભવે આપણને દુઃખ ભાગે પણ તેથી ભાષાઓની કે સરૂતિઓની ભેગસેળ વિશે કશું રોષ લગાડવા જેવું નથી પ્રગલ્ભ-પ્રગલ્ભો વચ્ચે સંબંધો બધાનવાને અનેક નિમિત્તો થાય છે પાડોશ, વેપાર, પ્રવાસ, સાહિત્યગોષ્ઠિ વગેરે દ્વારા જેમ સંબંધો બધાય છે, તેમ હિંસાપરાયણ જગતમાં આક્રમણ અને હારહત દ્વારા પણ સંબંધો બધાય છે. બધાના ઇષ્ટાનિષ્ટ પરિણામો આવે છે. મધાની એકમીજાની ભાષા અને સરૂતિ ઉપર સારીમાડી અસર થાય છે. જેની જે વિશિષ્ટતા હોય, તેની ભાષામાં તેને વગતા ખાસ શબ્દો પણ હોય બીજી ભાષામાં તેને બરાબર પ્રગટ કરનારા કોઈ શબ્દ ન હોય એમ અને તેવે વખતે પોતાની ભાષાનો કોઈ નવો શબ્દ બનાવવો સામાન્ય જનતાને સૂઝે નહીં, કારણ કે એમ કરવું સ્વાભાવિક નથી કોઈ વાર એના પર્ણપત્ર બીજો શબ્દ હોય તોયે તે નવો શબ્દ વાપરવામાં સગવડ રહી હોય એમ અને એને પરિણામે કા તો બને શબ્દો ચાને અથવા પોતાનો ભુનાઈ પણ જાય એમ અને એ અસમાન પ્રવાહો ભેગા થાય ત્યારે મોટો અથવા જોરદાર પ્રવાહ નાના કે નિર્મળ પ્રવાહને

અટકાવી દે છે એવું જોમ જળ અને વાયુ વિશે બને છે, તેમ ભાષાઓ વિશે પણ બને છે.

ભાષાનું પ્રયોજન એકબીજાને પોતાનું મનોગત સમજાવવાનું છે. એમાં ખોલનાર કરતાં સાંભળનારની સમજ વધારે મહત્વની વસ્તુ છે. “આખના ખાસ દાકતર”માં સંસ્કૃત, અરબી અને અંગ્રેજી ભાષાઓના તફાવત છે. છતાં “અક્ષિ ચિકિત્સા વિશેષ” કે એવું કાંઈ પાઠિયું કાંઈ લગાડે તો તે સામાન્ય માણસને ફુર્ગોપ્પ, અને અમલકમયું થશે. ધંધો કરવાની ઇચ્છાવાળો કાંઈ માણસ એવું નહીં કરે. દાકતરને બદલે એ વૈદ્ય કે હકીમ પણ નહીં લખે. કારણ એથી એની વિશેષ ચિકિત્સાપદ્ધતિ વિશે ભ્રમ થાય. ભાષાશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આ મોટો સંકર છે, પણ ભાષાશુદ્ધિ એ કાંઈ સ્વતંત્ર રીતે સાધ્ય નથી. ભાષા પોતે જ જીવનનું સાધ્ય નથી પણ સાધન છે, તો તેની શુદ્ધિ વિશે તો શું કહેવું?

પરંતુ, મુસલમાનો અને અંગ્રેજો આક્રમણ કરી આપણને હરાવીને આવ્યા છે, એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હીનતામયથી આપણે એમની ભાષા, સંસ્કૃતિ, ક્ષિપિ વગેરે સર્વે પ્રત્યે અણુમતો કેળવ્યો છે. જમતાં જમતાં ‘માવની’ ‘એચ’ ભાષાને શબ્દ સંભળાય તો જીડીને નાહવું એટલે સુધી અણુમતો કેળવનાર પંડિતો આપણે ત્યાં થઈ ગયા છે. એથી એ ભાષાઓને આપણામાં દાખલ થતી અટકાવી શકાઈ નથી. પણ એ અણુમતાની ભાવના હજી આપણે છોડી શકતા નથી. એમની ભાષાના જે શબ્દો કેટલીયે પેઢીઓથી આપણી પ્રજા વાપરતી થઈ ગઈ છે, તે બદલવા આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. અને તે પ્રયત્ન ન્યાં એ સમાન અને સામાન્ય શબ્દો વળાંકિત હોય તેટલા પૂરતો જ મર્યાદિત નથી, પણ તે તે પ્રજાઓએ દાખલ કરેલી વિશિષ્ટ વિદ્યાઓ અને પ્રજાનિકાઓને લગતા ખાસ શબ્દોનેયે બ્યાપે છે. ‘કંપની’ને માટે ‘ભાગીદારી’ શબ્દ બરાબર વાલે એમ હતો એમ માનીએ, અને ભાગીદારી એ કાંઈ અંગ્રેજોએ દાખલ કરેલી સંસ્થા નહોતી, એ પણ સાચું. પણ પેઢીના નામ સાથે ‘ભાગીદારી’ શબ્દ જોડવાની રીત આપણા દેશમાં નહોતી. એ રીત અંગ્રેજો પામેથી

લીધી, એટલે વધારે ઝીણવટમાં ન ઊતરતા અંગ્રેજોએ 'કંપની સરકાર' શબ્દ વાટે જ પરિચિત કરેલો 'કંપની' શબ્દ આપણે પણ ઉપાડી લીધો. એ સો-દોઢસો વર્ષ વાપર્યો. હવે એને બદલે 'ભાગીદારી' શબ્દ પણ નહીં, પણ 'પ્રમુખ' શબ્દ દાખલ કરવાના પ્રયત્નને મિથ્યાભિમાન સિવાય શું કહેવું! એ જ ગતિ transfer-entry માટે 'દવાવો' શબ્દ રૂઠે છે, પણ એ તો મુસલમાની ભાષાનો છે. એ આપણા મિથ્યાભિમાનને પોષી શકતો નથી. માટે 'સ્થાનાતરણ-પ્રવિષ્ટિ' એવો શબ્દ મૂકનાયો છે એ જ વિચારમરણીય agreement અને 'કરાર'ને બદલે 'સંવિધા' અને agreement-deed-'કરારનામું'ને બદલે 'સંવિધા-લેખ' અથવા 'મહેપ' એવા એવા શબ્દો સૂચવવામાં આવ્યા છે. સાહિત્ય અને ભાષાના ક્ષેત્રમાં એકેએક જીવનના વિષયમાં આ રીતે અરમી-દારસી-અંગ્રેજી ૩૬ શબ્દો કાઢીને સરકૂતનો છલોંદાર કે નવો અવતાર કરવાની 'બદ્દબદ્દ'શક્તિ પેદા થઈ છે.

પહેલા જ લેખમાં કશું તેમ આપણા વિચારો આજે એ પરસ્પર વિરોધી દિશામાં કામ કરી રહ્યા છે એ જ બાજુથી આપણે હિંદુ-મુસલમાન-શીખ-પારસી-ખ્રિસ્તી વગેરેને એક પ્રજામાં મંજૂર કરી છે, ન્યાત-ખાત તથા સપ્રદાયના બેરો અને વૈમનસ્યો તોડવા છે, અને બીજી બાજુથી આપણે આપણી પોતપોતાની પ્રાચીનતાનો પુનરુદ્ધાર કરવો છે. એક બાજુથી આપણે આખી દુનિયાની એકત્વ, આખા એશિયાનું સંગઠન, અખંડ હિંદુસ્તાન વગેરે સાધવાની પ્રયત્ના રાખીએ છીએ, બીજી બાજુથી પરદેશી મહેલા સરકાર, બાપા વગેરેની આજ્ઞાએટ ડેંગલીએ છીએ. અને તે મેકાઓ સુધી સંબંધ રહ્યા બાદ!

આ દૃષ્ટિ બીજી મમે તેની દે જ કાન્તિની નથી, એના નથી, સુલેહ-શાન્તિ-સંપત્તિ નથી, 'માટે અદિ'સાની નથી, વિદ્યા તથા પ્રતિભા નથી. માત્ર દૃષ્ટિએ મકુચિત મિથ્યાભિમાનની છે.

જગત્પણીની દૃષ્ટિએ આ પર ચોથા ખંડમાં વધારે વિચાર કર્યો છે.

લિપિ

બાપા કરતાંયે લિપિ વધારે બાલ વસ્તુ છે. બાપાને લખાણમાં પ્રગટ કરવાનું એ સાધન છે. એને લખનારા કે જોડનારાની ન્યાત, જાત, ધર્મ, પ્રાન્ત, રાષ્ટ્ર વગેરે સાથે સંબંધ નથી. દેવ - મહાવરો એ સાથે સંબંધ છે ખરો. એ દેવો આતુર્વાશિક પ્રકારની નથી. એમે વિશે એવું અભિમાન - મમત્વ હોવાની જરૂર નથી કે એમાં ફેરફાર કરવામાં વટલાઈ જતા હોઈએ એવી લાગણી ઊભી થવી ઠીક ગણાય. બાપા તથા લિપિ પેકી બેમાથી એકને જતાં કરવાનો પ્રસંગ આવે, તો લિપિનો ત્યાગ કરવો ઘટે.

હિંદુસ્તાનમાં આજે અનેક લિપિઓ લખાય છે. વર્ણમાળાના વિચારથી એ લિપિઓના ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય, સંસ્કૃત વર્ણમાળાવાળો, શરસી વર્ણમાળાવાળો, અને અંગ્રેજી વર્ણમાળાવાળો (અંગ્રેજી કહ્યું, કારણ કે રોમન લિપિના અંગ્રેજી અનુક્રમ અને ઉચ્ચારપદ્ધતિ જ હિંદુસ્તાનમાં ચાલે છે. રોમન કે યુરોપની બીજી બાપાઓનાં નહીં.)

અંગ્રેજી વર્ણમાળાની લિપિ એક પણ ક્ષતી શકાય અને ચાર પણ ક્ષતી શકાય એવી સંકળાયેલી છે. લખવાની અને છાપવાની પદ્ધતિઓમાં થોડા ફરકને લીધે, અને કેપિટલ અને નાના અક્ષરોના થોડા થોડા ભેદોને લીધે એ ચતુર્વિધ બને છે, અને છતાં એ ભેદો મરાઠી (બાળખોષ) અને હિંદી દેવનાગરી વચ્ચે તથા ગુજરાતી, મોડી, કૈથી જેની પત્રલેખનની અને નાગરી જેવી મંચલેખનની લિપિઓ વચ્ચે જેવા છે તેથી વધારે તીવ્ર ન હોવાથી એક જ છે એમ કહી શકાય છે.

શરસી વર્ણમાળાવાળી લિપિના બે પ્રકાર છે. અરબી મરોડની (કુરાંન તથા બીબાંમાં વપરાતી) અને શરસી મરોડની (હાપતખાણુ

તથા શિક્ષાછાપમાં વપરાતી). જે વચ્ચેનો બેઠ નેહુમ્મ અને કાનડી
 નિપિ વચ્ચેના ફરક જેવો કહી શકાય. હિંદુસ્તાનની બહારના પ્રસ્થાપી
 દેશોમાં હવે અરબી મરોડ જ વપરાય છે એમ મેં સાંભળ્યું છે.
 હિંદુસ્તાનમાં અન્ને આવે છે, પણ મુસલમાન પ્રજા ફારસી-મરોડ
 વધારે પસંદ કરે છે. છાપવાની દૃષ્ટિએ એમાં અતિશય અગવડ રહેલી
 છે. જેઓ વાંચી શકે છે તેમને ફરાન વગેરેને કારણે પડેલી નિપિનો
 પૂરતો મહાવરો હોય છે. છતાં ફારસી મરોડમાં લખવાની ટેવ પાકવામાં
 આવેલી હોવાથી, અરબી મરોડના અક્ષરો પ્રત્યે એટલી અડચિ
 ડેળવાઈ છે કે અરબી મરોડમાં છાપનારા પ્રકાશકોને છેવટે હાર ખાતી
 પડે છે. આજે લખીવાંચી શકનારા માણ્યોની સંખ્યા ધણી જૂન
 હોવા છતાં આ સ્થિતિ છે. શિક્ષણના વિસ્તાર સાથે એ જ ટેવ
 આજી રાખવામાં આવે તો એમાં ફેરફાર કરવો વધારે ઠંડુ થશે.

સંસ્કૃત વર્ણમાળાની મુખ્ય નિપિઓ — જેમાં પુસ્તકો વગેરે
 છાપી શકાય છે — દેવનાગરી (જે જાનની-હિંદી તથા મરાઠી),
 ગુજરાતી, જંગાળી, પંજાબી (ગુરુમુખી), ગિડિયા, કાનડી, તેલુગુ,
 મલયાલમ, તામિલ — એટલી હિંદુસ્તાન માટે બહારી શકાય. આ પૈકી
 આધુનિક તામિલ સિવાય બીજી બધી નિપિઓની વર્ણમાળા એક જ
 છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આ ઉપરાંત પત્ર વગેરેના લેખનમાં
 કેટલીક ઉપનિપિઓનો પ્રચાર પણ છે : જેમ કે, કેથી, મોડી ઇં

આ બધી નિપિઓને ઉપર ઉપરથી જોઈએ તો તેમાંની ધણી
 એકબીજીથી સાવ સ્વતંત્રપણે જ બની હોય તેવી નિરાશા પ્રકારની
 દેખાય છે. પણ પ્રાચીન નિપિસંશોધકોએ સારી પેઠે બનાવ્યું છે કે
 આ બધી નિપિઓ મૂળ એક જ નિપિમાં કાળાન્તરે પડી ગયેલા
 અને સ્થિર થયેલા જુદા જુદા મરોડોનું પરિણામ છે. એ મૂળ નિપિને
 પ્રાચી નિપિ કહી છે. એ નિપિનો કાળાન્તરે દેવનાગરી (કાશી)માં
 સ્થિર થયેલો મરોડ તે આધુનિક દેવનાગરી. કાશીના પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક
 મહત્ત્વને લીધે એ નિપિ સૌથી વધારે પ્રચાર પામી તથા આદરને
 પામી. ગુજરાતી, કેથી જેવી નિપિઓ દેવનાગરીનાં જ રૂપાન્તરો છે
 એ સંકેતાત્મકી જોઈ શકાય છે. જંગાળી, ગિડિયા કે દ્રાવિડી નિપિઓ

વિષે એટલું સહેનાઈથી જોઈ શકાતું નથી. એ બ્રાહ્મી લિપિનાં સીધાં રૂપાન્તરો પણ હોઈ શકે છે.

તે તે પ્રાન્તમાં પ્રથમ લેખનકળા લઈ જનાર પંડિતના પોતાના હસ્તાક્ષર, લખવાનું અધિષ્ઠાન (કાગળ, મુર્જપત્ર ઇત્યાદિ), લખવાનું સાધન (શાહી કલમ, લોહાની લેખણ ઇત્યાદિ) વગેરે કારણોથી જુદી જુદી જગ્યાની લિપિમાં જાણે-અજાણે નવા મરોડો ઉત્પન્ન થયેલા માલૂમ પડે છે. કેટલાક અક્ષરોની પહેલાં જરૂર નહીં જણાઈ હોય, પણ પાછળથી દાખલ કરવામાં આવ્યા હોય એમ પણ જણાય છે. આ બધું દરેક પ્રાન્તમાં એકસાથે કે એક જ રીતે થતું નથી. છતાં એક મૂળ પાયાપર યોજના બધાની પાછળ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સ્વરયોજના, સ્વરોને બ્યંજનો સાથે બેળવવાની યોજના, અક્ષરો કે ચિહ્નોને ઉપર, નીચે, જમણી કે ડાબી બાજુ લખવાની રીત બધે એકસરખી જણાય છે. હાથગાની કળા દાખલ થયા પછી કેટલાક પ્રાન્તોમાં તેમાં ફેર પડી ગયા છે.

આ લિપિઓ કેવળ દૃઢિવશ અને અજાણ્યે જ બદલાતી ગયેલી છે એમ ન કહેવાય. એમાં વખતોવખત શુદ્ધિપૂર્વક ફેરફારો થયેલા પણ દેખાય છે.

આ રીતે આ લિપિઓનું અધ્યયન એક જલ્દુરસિક વિષય છે. એનું સ્વરૂપ તપાસનાં બાંધી બાજુથી લખાતારી અરખી-ચૂંદી લિપિઓ તેમ જ તદ્દન જુદી દેખાતારી રોમન-મીક લિપિઓમાં પણ બ્રાહ્મી લિપિની સાથે સમપણુ દેખાઈ આવે છે, અને એ સર્વે લિપિઓ મૂળ એક જ લિપિમાંથી પેદા થઈ હોય એવું અનુમાન થાય છે.

જેમ બાપટ્ટીકરો તદ્દન સરખા લાગે, એ જોડિયા બાઈઓ બુધાવામાં નાંખે એવા સરખા લાગે છતાં તદ્દન સરખા નથી હોતા, જેમ દરવર્ષે ઋતુઓનું ચક્ર આવ્યા કરે છે, છતાં એક વર્ષની ઋતુ બરાબર બીજા વર્ષના જેવી નથી હોતી, તેમ જીવંત બાપા, લિપિ અને વેશ એકસરખાં રાખવા માગો તોયે તદ્દન એકસરખાં રહી શકતાં નથી. જાણીને ફેરફાર ન સ્વીકારો તોયે અજાણ્યેએ એમાં ફેરફાર પડી જ જાય છે. આ મારી બાપટ્ટી બાપા, લિપિ કે વેશ

એ મિથ્યાભિમાન જ છે ક્યારેય ખીજ જ બાપા બોલનારા, નિષિ સખનારા અને વેષ રાખનારા એના પૂર્વજો હતા જ કેઈ માણસ પોતાની બાપીકી એક પણ રીતને સપૂર્ણપણે વળગી રહી શકતો નથી સારું છે માટે ન છોડવાનો આગ્રહ હોવો ઠીક છે, પણ બાપીકું છે માટે સારું ન હોય તોયે વળગી રહેવાનો આગ્રહ કાન્તિની વાતોની સાથે સુસંગત નથી.

બે વ્યક્તિમાયે પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ હોય છે અને એક-બીજાનો પ્રપત્ન કરે તોયે જતી નથી તેમ બે પ્રજાઓમા પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગો વગેરેમા રહેવાની, પણ રહેવાની તેથી તે રાખરી જ, તેનું મિથ્યાભિમાન હોય, તેને ધર્મનું રૂપ આપવું એ બરાબર નથી માણસ-માણસ વચ્ચે દૈવની જોડ જ બાક એકતાયે સાવવાનો પ્રપત્ન હજી છે વિશિષ્ટતા અથવા ભેદો માટે આવશ્યક મારણ હોય, અમુક ભેદ રાખવાથી મનુષ્યનું હિત વધારે સારું થાય ત્યાં ભેદ રાખવાની જરૂર માનવી જોઈએ જ્યાં ન સમજાવી શકીએ ત્યાં ભેદ સહન કરવા એ અહિંસક માટે અનિવાર્ય છે પણ પોતાના ભેદની પૂજા કરવી એ બરાબર નથી.

મુસનમાન ધર્મને કારણે ઉદ્ધનો આગ્રહ રાખે, પ્રાન્તવાદીઓ પ્રાન્તીય અસ્થિતાથી પોતપોતાની સિધ્ધિઓનો આગ્રહ રાખે, નાગરી હિંદુસ્તાનની અસ્થિતા માટે જાળવવાનો આગ્રહ થાય, રામન મિષિ પરદેશી માટે જ ત્યાગ્ય સાથે — આ બધી દલીલો કાન્તિની નથી બધાના ગુણદોષોનો સ્વતંત્ર અને માનવહિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની વિવેકી પુરુષની તૈયારી હોવી જોઈએ.

આ પ્રશ્નોયે કેળવણી ખડમા વધારે વિચાર કરેલો છે.

એકતા અને વિવિધતા

બાપા, લિપિ, વેશ, વંશ-વારસો-વિવાહ-મિલકત વગેરેના નિયમો, શિષ્ટાચાર-સદાચાર-માન-પૂજા-સત્કાર વગેરેની રૂઢિઓ, ધર-મલી-ગ્રામ-સમામંડપ આદિની રચના, આસન-ભોજન-રનાન વગેરેના રિવાજો ધ્યાનિ એકતા અને વિવિધતાનો કયાં અને કેમ વિવેક કરવો તેનો વિચાર કરવાની જરૂર લીધી કરે છે.

જમતમાં વિવિધતાઓ તો રહેશે. બધે બધું સોજા આની એકસરખું કરી ન શકાય, એ બરાબર છે. કેટલીક વિવિધતાઓ કુદરત-નિર્મિત છે. જુદાં જુદાં રચાનોની જુદી જુદી આબોહવા, નૈસર્ગિક સંપત્તિ, સમવડ-અમવડ વગેરેને લીધે વિવિધતા પેદા થાય છે. એને લીધે ખાન-પાન, વેશ, ધર-ગ્રામ વગેરેની રચના, ધંધા વગેરેની વિશિષ્ટતાઓ, શિષ્ટાચાર-સદાચારની કેટલીક રૂઢિઓમાં ફરક પડે છે અને રાખવો પડે છે.

કેટલીક વિવિધતાઓ સંપર્કના અભાવથી નિર્મોલ્ય થાય છે અને કેટલીક નવા સંપર્કથી થાય છે. મૂળ એક જ બાપા, રિવાજ ધંને અનુસરનારા એકબીજાથી બહુ દૂર વસે અને પરસ્પર સંપર્ક છૂટી જાય, તો તેમની મૂળની એક જ બાપા (હિચ્ચારથ), લિપિ, વેશ, રૂઢિ વગેરે પણ ધીમે ધીમે બદલાઈ જઈ તદ્દન જુદી હોય એવી બની જાય છે. રેલવે વગેરે પ્રવાસની સમવડને લીધે હવે એવો સંપર્ક પહેલાં કરતાં ઓછો તૂટે છે. તેને અભાવે ‘બાર ગાઉએ ખોલી બદલાય’ એવું થતું; અને કેવળ ખોલી જ નહીં પણ પાણડી અને જોડાના આકાર પણ બદલાતા, અને લગનની રૂઢિઓ પણ જુદી પડતી.

કેટલીક વાર એક જ જનનિભાગનો એક અંશ એક પ્રકારના લોકોના સંપર્કમાં આવે અને બીજો અંશ બીજા પ્રકારના લોકોના, ત્યારે પણ વિવિધતા ઉત્પન્ન થાય છે.

કેટલીક વાર જાણ્યે-અજાણ્યે ફરક થઈ જાય છે, અને તે દરેકે માયમના બની જાય છે, અને જેમણે ને નથી કયો હોતો તેઓ જુદા પડી જાય છે.

આમ પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ, ક્રિયા, સંગ, દીક્ષા, શિક્ષા, નિત્ય નૈમિત્તિક પ્રસંગો, મનવડ-અનવડ વગેરેથી વિવિધતાઓ ઉત્પન્ન થવા કરવાની.

પણ એ વિવિધતાઓ ઉત્પન્ન થાય માટે એ સૌને રાખવી જ જોઈએ, એને દાખરાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ, ફરીથી એકતા નાવવા ન મથવું જોઈએ, એ વિવિધતાઓમા જ પોતાની અસ્થિતા અને અભિમાન ભરી દેવા જોઈએ, અને વિવિધતામા જ એકતા જોવી જોઈએ, — એ એક જૂન છે વિવિધતાના કારણોને તપાસ્યા વિના એ જ સત્યામા બનેલા માનની જેમ બજારકારે એકતા નિર્માણ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ બીજી જાતની જૂન છે.

પ્રકૃતિના બેદો (જેમ કે, સ્ત્રી-પુરુષતા, મામડીના રંગના), હૃદયતાના બેદો (જેમ કે, લાવ, કાળી, ધોળી, પહાડી, મેદાની રણ વગેરેની જમીનના, સમુદ્રકિનારેથી ગેચાઈના, રેખાચ-અક્ષાંશના, તથા જુદી જુદી નકશાઓના), પરિસ્થિતિના બેદો (જેમ કે, સાતિ-કાળના, યુદ્ધકાળના, સુખાળ-દુઃખાળના, ઉભરના, માતા-પિતાના, બાવ-અબાવના વગેરે) જે વિવિધતા નિર્માણ કરે છે તે આગ્રીવતી અનિવાર્ય કે એ કારણે ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નઓના જીવનધારણના બેદો સહન કરવા જોઈએ, અને તે રાખ્યા છતાં તેમની વચ્ચે સુસંબધો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ.

પણ શિક્ષા-દીક્ષાના બેદોથી ઉત્પન્ન થયેલા બેદો અને ઉપરના બેદો જે જગ્યા કે કાળમા અનિવાર્ય છે તેથી જુદી જગ્યા કે કાળમા તે બેદો પ્રત્યેની દૃષ્ટિ અનિવાર્યપણાની ન હોવી જોઈએ યુજ્જરાતનો માણસ જ ગાળમા જઈને વસે તો તેણે પોતાની સાથે યુજ્જરાતના બાણ તિપિ, વેશ, રીતરિવાજો, વશ-વારસાના અધિકાર, વ્યવહારિકની વિધિઓ, આદર-સત્કાર-પૂજા વગેરેની પદ્ધતિઓને ઈ જઈ ને કાયમ રાખવાનો આગ્રહ કરવો કે અધિકાર મામવો.

એ યોગ્ય નથી. જુદા જુદા ધર્મના લોકોમાં, પોતાની ધર્મવિધિઓમાં (એટલે દેવપૂજા તથા પ્રાર્થના વગેરેમાં) બંને પોતપોતાની માન્યતાનુસાર ફરકો હોય; પણ સામાજિક કાર્યોમાં—જેમ કે સભાઓ, સામાજિક મેળાવડાઓ, લગ્નાદિકમાં સ્વાગત વગેરેમાં—હિંદુઓ એક રીતે સત્કાર-શિષ્ટાચાર કરે અને મુસલમાનો જુદી રીતે કરે એમ ન હોવું જોઈએ. પરંતુ એ સ્થાનનો જે બહુજનસમાજનો શિષ્ટાચાર હોય તે જ સૌએ સ્વીકારવો જોઈએ. 'દેશ તેવો વેશ' એ કહેવતમાં ઘણું કહાપણુ છે. પણ વેશનો અર્થ કેવળ કપડાં જ નહીં, પણ બાપા, સિપિ, વગેરે ઉપર ગણાવેલી બધી બાબનો એ જ કોટિની સમજણી જોઈએ. વિધાયતમાં ચાર દિવસ માટે જ જનનાર કે આ દેશમાં થોડા દિવસ માટે જ આવનાર પોતાનો વેશ રાખે એ સમજી શકાય. પણ જે કોઈ હિંદી વિધાયતમાં લાંબો વખત—કહો કે ૭ મહિના જેટલું—રહેવા ઇચ્છે, અથવા કોઈ યુરોપિયન કે હિંદ બહારનો અહીં તેટલું રહેવા માગે તો સમ્યક્તા પોતાનો વેશ પકડી રાખવામાં નહીં પણ તે સ્થાનનો વેશ વગેરે પહેરવામાં, ત્યાંની બાપા ખોલવાનો પ્રયત્ન કરવામાં મનાવી જોઈએ. પ્રાન્ત-પ્રાન્ત વચ્ચે તો આમ વિશેષપણે હોવું જોઈએ. પણ કંઈક વિચિત્ર અહંતાને વશ થઈ આપણે જુદે ઠેકાણે વસીનેયે ત્યાંની પ્રજા સાથે ઓતપ્રોત થવાને બદલે પોતાની જૂની રીતોને પકડી રાખીએ છીએ, અને તેમ રાખવાનો હક સમજીએ છીએ. ગુજરાતમાં વસતા સર્વે હિંદુ-મુસલમાન-પારસી-ખ્રિસ્તી-અગ્રેજ ગુજરાત માટે નિશ્ચિત કરેલો જ વેશ રાખે, ગુજરાતી બાપા જ અપનાવે, ગુજરાતની સિપિ જ સ્વીકારે એવો નિયમ હોવો જોઈએ એ વિશેની પ્રાન્તીય વિશેષતા જ કોઈ ન હોય અને સમગ્ર હિંદમાં સર્વે સરખાં જ હોય—બંને કદાચ એમાં બેચાર વિકલ્પો કે પ્રકારો હોય,—તો તે વળી વધારે ઇષ્ટ. સમગ્ર દુનિયામાં એવું કરી શકાવું હોય તોયે તેમાં તત્ત્વતઃ ખોટું નથી. પરંતુ બધાની વચ્ચે પોતાનો જુદો વાડો રાખવાનો આગ્રહ ઇષ્ટ નથી; અને એને કાયદા દ્વારા સ્વીકારાવવાની મામણી બરાબર નથી બાપા, સિપિ, વેશ, વંશ-વારસો, સદાચાર-શિષ્ટાચાર વગેરે તે તે

કાળના અને દેશના સમાજની સાર્વજનિક ખામતો છે, તે ઠાઠ ખાસ શિરમની વસ્તુઓ મનાવવી ન હોય

એક બાબતથી આપણે અખડ હિંદુસ્તાનના હિમાયતી છીએ કેન્દ્રીય સત્તા બગવાન હોવી જોઈએ એમ કહીએ છીએ દેશના ભાગના પાડખાનો શોક હજી આપણો એસયો નથી જે—રાષ્ટ્ર-
(નેશન)—સિદ્ધાન્તનો વિરોધ જાહેર કરીએ છીએ અસ્પર્શતા બહુમતીનો કોપડોજ નીકળી જવો જોઈએ, સર્વે ધર્મના લોકો એકબીજા સાથે હળીમળીને બાઈ-બાઈની જેમ એક ધર્મજન્ય એવું ઇચ્છીએ છીએ ન્યાત-અતના બેદો તોડવાનોયે પ્રયત્ન કરીએ છીએ સમાજવાદનોયે આદર્શ જાહેર કરીએ છીએ

બીજી બાબતથી આપણી પ્રવૃત્તિઓ એવી રીતે કામ કરે છે કે જાણે આપણા મનમાં ડર પેડો હોય કે આખું હિંદુસ્તાન એક ધર્મ જશે કેન્દ્રીય સત્તા મજબૂત હશે, ન્યાત-અત તૂટી મર્ડ હશે તો પછી આપણું અકિલત શું રહેશે? આપણે ‘હું’ અથવા અમારું મન પશુ કાઈક છે એવી અસ્મિતા કેમ જાળવી શકશું? તેથી આપણે પ્રાન્તીય બેદો પર અને તેને સ્થિર કરવા તથા વધારવા પર જોર દઈ રહ્યા છીએ તામિલો અને તેલુગુઓ દુનિયાના બીજા સૌ લોકો સાથે રહી શકે અને કામ કરી શકે, પણ એ મે એકબીજા સાથે રહે અને કામ કરે એ અશક્ય’ એ બેયે જુદા પડયે જ છુટકો એવો જ સંઘર્ષ બમાગી-બિહારીનો કચકતામાં મારવાડી-બગાળીનો મધ્યપ્રાન્તમાં હિન્દી-મહારાષ્ટ્રીનો મુંબઈમાં ગુજરાતી મરાઠી-કાનડીનો

રાજત નની સમવડ, બાપાની સમવડ વગેરેની દૃષ્ટિએ બારાનાર નિઘા પીઠોની રચાપના કે પ્રાન્તીય વહીવટના બાગ પાડના એ એક વસ્તુ છે પણ એક બારાવાગાને બીજી બારાવાગા સાથે મને નહી, મે વચ્ચે ઈર્ષ્યા બધાય અને રૂવનના નાના-મોટા એકેએક ભાગના બારાનો બેઠ ગાય-બેસ વચ્ચેના બેદ કરતાયે વધારે મહત્વનો બની જાય એ આપણી તડા-પ્રિયતા! જ ચિદ છે એમ સમજવું જોઈએ.

એક બાજુથી આપણે સંયુક્ત મંતદાર મંડળોનો અને તેમાં ન ફટકે જ કોઈને માટે ખાસ જગ્યાઓ રાખવાનો કાયદો ધડીએ છીએ, નોકરીમાં પણ એ જ નીતિની હિમાયત કરીએ છીએ. બીજી બાજુથી આપણે કાયદા બહાર એથીયે વધારે મજબૂત તક-રૂઢિઓ (conventions) સ્થાપવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ચૂંટણીઓમાં ઉમેદવારો ઊભા કરવામાં, પ્રધાનમંડળ ચૂંટવામાં, તેમના મંત્રીઓ ચૂંટવામાં, સ્પીકર અને ડેપુટી સ્પીકરની પસંદગીમાં, કમિટીઓની નિયુક્તિઓમાં — કયાંયે કેવળસાયકાત માટે પસંદગી કરી શકાતી જ નથી. બસકે એ ગૌણ બની જાય છે. બ્રાહ્મણ, અબ્રાહ્મણ, હરિજન, આફિવાસી, પછાતવર્ગ, પારસી, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી, કાનડી, નાગપુરી, વૈદ્યર્થી, બંગાળી, બિહારી, સ્ત્રી, પુરુષ વગેરેનાં યથાથોગ્ય પ્રમાણ જળવવાં એ જ મહત્ત્વનું બને છે. અને એ તૂત એટલું વધતું જાય છે કે હરિજન છે પણ જંગી નથી, માંજ નથી; પછાત કોમનો છે પણ વણકર નથી, તેલી નથી; સુન્ની છે પણ શિયા નથી; ખ્રિસ્તી છે પણ એંગ્લો-ઈન્ડિયન નથી; વગેરે વગેરે ફરિયાદો કરતાંયે સકાય થનો નથી. અને, તે ફરિયાદોને વખોડી કાઢવાની હિંમત પણ થતી નથી, કારણ કે આગેવાનોના પોતાના દિલમાંથી એ દષ્ટિ નાબૂદ થતી નથી.

હિંદી-ઉર્દૂ-હિંદુસ્તાની ભાષા અને વિધિ વગેરેના ઝઘડા, કોમી ઝઘડા, પ્રાન્તીય ધર્મો વગેરે સર્વેના મૂળમાં એક જ વસ્તુ છે : આપણા દિલની કાન્તિ ચર્મ નથી; આપણી સંકુચિત અરિમતાઓ આપણે છોડી શકતા નથી, તેથી નાના નાના દુકડાઓમાં વહેંચાઈ જવું એ તરફ જ આપણા પુરુષાર્થ વારંવાર મતિ કર્યા કરે છે.

સમૂળી કાન્તિ

ભાગ બીજો

આર્થિક કાન્તિના પ્રશ્નો

ચોથું પરિમાણ

હવે આર્થિક પ્રશ્નો લઈએ. કાર્ષ પદાર્થનું માપ બતાવવું હોય તો સામાન્ય રીતે તેની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઘનતા એમ ત્રણ પરિમાણો બતાવવામાં આવે તો તે પૂરો વર્ણવાયો એમ મનાય છે. આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે આ વર્ણન પૂરતું નથી. સાથે સાથે એનાં બીજાં બે પરિમાણ પણ બતાવવાં જોઈએ, અને તે વર્ણનના કાળ અને સ્થાનનાં. કારણ કે પદાર્થ પૃથ્વીના તળ પર અમુક પરિમાણવાળો હોય, તે ચંદ્ર પર તે જ પરિમાણનો નહીં જણાય, અને ગુરુ પર વળી બદલાઈ જશે. વળી, કાળના બેદથી પણ તેનું માપ જુદું થશે. આમાં સ્થાનનું મહત્ત્વ જરા વિચાર કરતાં કંઈય સમજાઈ જાય છે. વળી, વર્ણન વખતે તે પદાર્થ પરત્વે તે ગૃહીત કરેલું હોઈ, સામાન્ય રીતે જુદું વિચારવું પડતું નથી. પણ સ્થાન કરતાંયે ક્ષણેક્ષણે બદલાતા કાળનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે એવો ભૌતિકશાસ્ત્રીઓનો નિર્ણય છે, અને તે સંકેતાર્થથી સમજાતો નથી. છતાં કાળના વિચારમાંથી જ આઈન્સ્ટાઈનની 'રેલેટિવિટી' સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાન્ત પેદા થયો; જેણે ગુરુત્વાકર્ષણ વગેરે બાબતોની જૂની માન્યતાઓમાં ઘણો ફરક કરી નાંખ્યો. દેશનું ગૃહીત હોવાથી કાળ ચોથું પરિમાણ કહેવાય છે.

આવું જ કાર્ષિક આર્થિક પ્રશ્નો સમજવાની બાબતમાં છે. કુદરત અને મનુષી એ બે સંપત્તિનાં ઠારણ છે એમ કહેવું એક વાર પૂરતું મનાતું. એટલે સંપત્તિનું માપ કુદરતી સામગ્રીની સુલભતા તથા મનુષીની સુલભતા પરથી નીકળી શકે. આગળ પર માદમ પડ્યું કે આટલાં બે પરિમાણો પૂરતાં નથી. કુદરતની સામગ્રીની તેમ જ

મજૂરીની સુવબના કોને અને કેવા પ્રકારની છે એ પણ સપત્તિનું માપ કાઢવા માટે એક મહત્વનું પરિમાણ છે. તેની સુનમતાનો વિચાર કરતા કરતા મૂઠીવાદ, સમાજવાદ, મામ્યવાદ, ઔદ્યોગીયરણ, રાષ્ટ્રીયકરણ, મત્રીકરણ, કેન્દ્રીકરણ, વિદેશીકરણ વગેરેના અનેક વાદો ઉત્પન્ન થયા છે અને જેમ ન્યાન-ગત, ધર્મ વગેરેના બેદોને લીધે અનેક પરસ્પર ઝડકનારા વર્ગો નિર્મીણ થાય છે, તેમ આ વાદો વિષેના આગ્રહથીયે થયા છે.

જેમ ઘણી વાર કાયદાની મદદથી કેટલાક ધર્મો પોતાનું વર્ચસ જમાવે છે, તેમ કાયદાની મદદથી આવા ઠોઠક એક વાદનું વર્ચસ સ્થાપવાનો જુદા જુદા વાદીઓનો પ્રયત્ન હોય છે. ન્યા હોનનું રાજ્યતત્ત્વ એ પ્રયત્નને અનુકૂળ નથી હોતું, ત્યાં તે તત્ત્વ બંનવાનો પ્રયત્ન થાય છે ઠોઠક વાદની સ્થાપના તે આર્થિક ક્રાન્તિ કહેવાય છે, અને તે માટે રાજ્યતત્ત્વનું બદલવું તે રાજકીય ક્રાન્તિ કહેવાય છે. આમ ક્રાન્તિનો અર્થ (સામાન્ય રીતે કુદરતી સામગ્રી પરના અધિકારો અને વ્યવસ્થા સંબધી) ઠોઠક નવા વાદની બજાબજે કે કાયદેસર રીતે સ્થાપના એવો થયો છે.

પણ સપત્તિનું માપ કાઢવામાં કુદરતી સામગ્રી, મજૂરિયાત સામગ્રી અને તે વિષયો વાદ એ ત્રણ પરિમાણો બસ નથી એમાં એ બીજા પરિમાણો પણ વિચારવાના રહી જાય છે. એ બે જો ચાલ્યો હોય તો વિપુલ કુદરત, વિપુલ મજૂરી અને સર્વે શ્રેષ્ઠ વાદ પર ધમકેલું રાજ્યતત્ત્વ ત્રણે હોવા છતાં સપત્તિના અભિનનો નવામ થયું અથવા બે (negative) આક્રોહ. (એમને વિપત્તિપરિણામી) નીવડે એમ બને જેમ પદાર્થનું શુદ્ધ અભિન કરવામાં દેશકાળ મદદના પરિમાણો છે તેમ સપત્તિનું અભિન કરવામાં બે મદદત્વનાં પરિમાણોની અપેક્ષા રહે છે તે પરિમાણો તે પ્રસ્તુત પ્રજાના જ્ઞાન અને ચારિત્ર.

આ પૈકી જ્ઞાનનું મદદ આજે સામાન્ય રીતે શ્રી ઠોઠક આકારી લેશે. જ્ઞાનમાં કઈ વિચિત્રોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ, શાને કેટલું મદદત્વ આપવું જોઈએ, તે જામનમાં થોડીઘણી અરદહતા કે મનઃ

કદાચ રહે. અહીં ચાન ‘અપરાધિદાઓ’ સંબંધી છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. છતાં તેની આવશ્યકતા વિશે કેવળ નિવૃત્તિવાદી સિવાય બાકી જ કોઈ શંકા કરશે. એ પરિમાણ ગૃહીત કર્યા જેવું છે.

ચારિત્રના મહત્ત્વ વિશે આમ તો સૌ કોઈ એક મત થઈ જશે. નિવૃત્તિવાદી પણ તેની આવશ્યકતાનો અસ્વીકાર નહીં કરે. ભૌતિકવાદીયે મોઢેથી એનો અસ્વીકાર નહીં કરે. છતાં જેમ પદાર્થનું માપ દેખાડવામાં કાળના નિર્દેશનું મહત્ત્વ સહેજે ધ્યાનમાં આવે એવું નથી, તેમ ચારિત્રનું મહત્ત્વ મનુષ્યોના — નેતાઓના કે જનતાના — ધ્યાનમાં રહેતું નથી. એની ત્રુટિ કાયદાની કે દંડની વ્યવસ્થા દ્વારા ભરપાઈ થવાની આશા રાખવામાં આવે છે. રાજકીય ક્રાંતિ, નવા પ્રકારના વાદ પર સ્થાપેલી આર્થિક વ્યવસ્થા, કે રાજ્યતંત્રના સંચાલકોની બિચલપાયલથી જનતાનું ચારિત્ર ચઢી જતું નથી. બિલકુલ એવા એકાએક અને અનપેક્ષિત ફેરફારથી કેટલાંક અનિષ્ટ તત્ત્વો પણ દાખલ થાય છે. રાજ્ય દ્વારા નવા ધર્મની સ્થાપનાથીયે ચારિત્ર ચઢતું નથી. એ કેમ થાય તે જુદું વિચારશું. અહીં એ બાબત પર જોર દેવાની જરૂર છે કે કુદરતી સામગ્રી, મનુષ્યજન, અનુકૂળ રાજ્ય અને અર્થવાદની સ્થાપના તથા ચાન એ બધું હોય છતાં યોગ્ય પ્રકારનું ચારિત્રધન જો નાપકો અને પ્રજામાં ન હોય તો તેટલી એક જ ખામીને લીધે દેશ અને પ્રજા દુઃખ અને દારિદ્ર્યમાં ડૂબી જાય એમ બને. આ ચોથા પરિમાણનું મહત્ત્વ બરાબર સમજાવું જોઈએ.

ચારિત્રનિર્માણ

કુદરત, મજૂરી, જ્ઞાન, યોગ રાજ્યનંત્ર અને અર્થવ્યવસ્થા
છિપરાત ચારિત્ર પળ સમાજની સમૃદ્ધિ માટે અનિવાર્ય અને મહત્ત્વનું
ધન છે, એ સ્વીકાર્યો બાદ એની વૃદ્ધિના ઉપાયો વિચારવાના
રહે છે.

‘ચોથું અનિવાર્ય’વાળા પ્રકરણમાં, ચારિત્રનાં મુખ્ય અંગો
મણાવ્યા છે. પુનરુદ્ધાનો દોડ વડોળીનેયે તે બહી ફરીથી મળાવુ છું

જિજ્ઞાસા, નિરસસતા, ઉદ્વેગ,
અર્થ અને ભોગેષ્ઠાનું નિયમન,
સગીર સ્વસ્થ ને વીર્ષવાન,
કન્દિષો કેળવણેલી આત્મીન,
મુદ્દ, સભ્ય વાળીકિઆરણ
સ્વચ્છ, સિદ્ધ વસ્ત્રધારણ
નિરોધ, આરોગ્યપ્રદ, મિત્ર આદાર,
સૌખ્ય, સિદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ વ્યવહાર
અર્થવ્યવહારે પ્રામાણિકતા ને વચનપાલન,
દપતીમાં ઈમાન, પ્રેમ ને અવિરોધ વસ્ત્રધાર
પ્રમગ, વિચારી સિદ્ધપાલન
ચોખ્ખા, વ્યવસ્થિત, દેહ-ધર-આમ,
નિર્મળ, વિમુદ્ધ જળ-પામ,
શુચિ, મૌનિત સારંગનિદ્રા ગદન
મમાજ્ઞાપારક ઉલોમ ને વત્રનિર્માણ -
અન્ન-દૂધાપનન રૂપ ન
મુદોદય-સાધક અમાલ-વિધાન

મૈત્રી-સહયોગયુક્ત જન-સમાશ્રય,
રોગી-નિરાશ્રિતને આશ્રય :
આ સૌ માનવ-ઉત્કર્ષનાં દ્વાર
સમાજ-સમૃદ્ધિના સ્થિર આધાર.

આ ગુણો સમાજમાં પોપાય એ ધ્યેયથી તેનાં સાધનોનો વિચાર કરવો રહે છે.

આ બાબતમાં બે-ત્રણ જાતની પ્રજ્ઞાલિકાઓ વ્યવહારમાં આવેલી છે : સગવડ માટે એને દીક્ષાપદ્ધતિ, શિક્ષાપદ્ધતિ, અને સંયોગ (environment) પદ્ધતિ એ નામે ઓળખી શકાય.

પહેલી પદ્ધતિમાં દીક્ષા અથવા સદુપદેશ ઉપર ભાર છે. વારંવાર એ બાબત પ્રગતને કહ્યા કરવી; એનો ઉપદેશ આપનારાં પુરતકેતું શ્રવણ-વાચન-મનન કરાવવું, એની ફળશ્રુતિઓ જણાવવી, એને સમતી કથાઓ કહેવી, જાપ (સ્લોમનો) જપાવવા, વગેરે.

બીજી પદ્ધતિમાં શિક્ષા અથવા તાલીમ ઉપર અને ધનામ તથા દંડ ઉપર ભાર છે. નાનપણથી જરૂરી ટેવો પાડવી, માણસને ગળે ઊતરે કે ન ઊતરે, સમજે કે ન સમજે, તેને એવા પ્રકારની શિસ્ત — ડ્રિલ તો મૂકી દેવો કે તે પ્રમાણે વર્તવાની એને આદત પડી જાય. આદત પાડવાને માટે ઘટતી રીતે ધનામોનો લોભ કે દંડોનો ભય પણ બતાવવા ચારિત્રના અંગોનો અભ્યાસ કરી તેનાં યંત્રીકરણ (mechanization) તથા કવાયનગારી (regimentation) કરવાં.

ત્રીજી પદ્ધતિમાં યોગ્ય પ્રકારનાં ચારિત્ર તરફ માણસની સહજ વૃત્તિ થાય એવા અનુકૂળ કે પ્રાતકૂળ સંયોગો પેદા કરવા પર ભાર છે. બીયને બાળપણથી જ પાવવડુનો ભય નથી લાગતો, ગોવાળને ગાયબળદનો, અને શહેરીને મોટરો અને ટ્રામોની દોડદોડનો. ખસાસી તખ્તર આવે એટલા ઊંચા વાંસ પર ચાલતી સ્ટીમરમાં ચઢે છે, ભર દરિયામાંયે અભરાતો નથી, પણ પંડિતના છોકરાને જે રસિક ચચાં લાગે તેમાં તેને બંધ આવે છે. સાદસ પેદા કરનારા સંયોગોમાંથી સાદસ નિર્માણ થાય છે, વાતોરુચિ તેના સંયોગોમાંથી ચાર જણા મળીને જ થઈ શકે એવાં કામ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં

જોડાવાથી, તેના પ્રકારના સહયોગની ટેવ ઉત્પન્ન થાય છે એકવે હાથે જ કામો કરવાના સયોગો મળ્યા હોય તો તેને કાર્ધ સાથે ૧ કામ કરવું ફાવે જ નહીં, એવું બનવાનો મભવ હોય છે પરંપર ૧ હેન-પ્રીતથી ભરેના કુટુંબમાં ઊછરેના બાળકો અને સાથે રહેના છર્તા ૧ એકમીન સાથે નડનારા અને પોતાનો જ મ્વાર્થ સભાગનારા બાઈઓ, દેરાણી-જેઠાણીઓ, સામુ-રડુઓ વગેરે વચ્ચે ઊછરેલા માગકોના ચારિત્રમાં ઘણો ફેર પડી જાય છે અન્ન ખાધું ખૂનું નથી પાણીની તૂ નથી એવા દેશમાં આતિથ્યનો ગુણ સહજ હોય છે, ઉદારતા-બંન વગેરેની વૃત્તિઓ પણ હોય છે, એ જ દેશ જ્યારે અન્ન-જળથી મોહતાજ ઘર્ષ જાય, ત્યારે માણસોને કૃપણ મનાવી મૂકે છે આમ જેવું ચારિત્ર ઇષ્ટ હોય તેને અનુકૂળ બાલ્ય સયોગો નિર્માણ કરવા એ ત્રીજી પદ્ધતિનું ધ્યેય છે

પહેલી મે પદ્ધતિઓ પ્રાચીન માગી જણીની છે અને આજ સુધી તે ઉપર જ ધ્યાન અપાયું છે આપણા દેશમાં હજુ તે બે ઉપર જ વધારે ભાર છે હાન હાનમાં ત્રીજી પદ્ધતિ ઉપર પશ્ચિમના વિદ્વાનો વધારે ભાર મૂકી રહ્યા છે આપણે ત્યાં હજુ એ પ્રયે દુર્નક્ષ જ રહ્યું છે

તેજ, જાતવાન, સરસ વોગને માત્ર માલિકનો જીમનો ચમત્કાર પ્રેરણા કરવા બસ ધાય છે આ દીક્ષાપદ્ધતિ છે અણુવડ, કેળવવાની વધારે મહેનત ન નેવાયેના ઘોડાને હાકારા અને ચાત્રકથી પ્રેરણા કરવામાં આવે છે, અથવા આગળ આમિષ રાખવામાં આવે છે આ શિક્ષાપદ્ધતિ છે ઊઘર્ષ, ઝીડી, મધમાખી, જમર, પતંગિયા, પક્ષી વગેરેમાં સજોગો જ પોતપોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં યોગ્યનાર ચારિત્ર પેદા કરે છે સજોગો મદવાના જુલી જાનની ટેવોવાળી જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે

મનુષ્યમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ તેજ, જાતવાન ઘોડા જેવી હોય છે, તેમને દીક્ષાપદ્ધતિ બસ ધાય છે સૌને અણુવડ ઘોડા જેમ રાખી શકાય ખરા પણ તેથી જાતવાન ઘોડા બગડે, અને સાધારણ ઘોડા ૧ જીવન અણુવડ—પરતેરિન જ રહે એ કૃત્રી સાચા અર્થમાં

ચારિત્રવાન બને નહીં. તેમ સૌ પર શિક્ષાપદ્ધતિ ચલાવી શકાય, પણ તે ચારિત્રવર્ધનમાં પૂરી સફળ ન થાય. વધારેમાં વધારે કેટલીક મૂઠપણે પળાતી આલ્તો નિર્માણ કરે. છતાં, એ કેટલેક અંશે રહેવાની.

પણ મનુષ્ય મુખ્યત્વે માખીની જાતનું પ્રાણી છે એમ સમજવું વધારે ઠીક છે. માખીની જાતનું હોઈ તે ધરમાખી જેવું અસંખ્ય પણ અસંગઠિત, નિશ્ચરિત થઈ શકે છે, અથવા યોગ્ય સંયોગોમાં મધમાખી જેવું વ્યવસ્થિત થઈ શકે છે, અને જંગલી મધમાખી માંડી પેટીમાં રહેનારી મધમાખ સુધી અનેક જાતનું થઈ શકે છે.

ચારિત્રના ધડતર માટે યોગ્ય સંયોગો નિર્માણ કરવાની જરૂરિયાત પર ધ્યાન આપવાની ઘણી જરૂર છે.

ચારિત્ર કેટલેક અંશે યોગ્ય અનુકૂળ સંયોગોમાં ધકાય છે, કેટલેક અંશે યોગ્ય પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં. અતિશય અનુકૂળતાઓ ચારિત્રને શિથિલ કરી શકે છે, અત્યંત પ્રતિકૂળ સંયોગો મનુષ્યને અને તેની સાથે તેના ચારિત્રને કચડી નાંખી શકે છે. યોગ્ય અંશમાં અનુકૂળતાઓ તેમ જ પ્રતિકૂળતાઓ ચારિત્રવર્ધક નીવડે છે. અસખત, તે સાથે તેને અનુકૂળ દિક્ષા અને શિક્ષા પણ જોઈએ.

માણસ કેટલે અંશે સ્વાધીન — સંયોગોનો સ્વામી અને નિર્માણ કરનાર છે, અને કેટલે અંશે સંયોગાધીન, પરતંત્ર પ્રાણી છે, એ સવાક્ષરો નિશ્ચિત ઉત્તર આપવો કઠણ છે. પણ બહુજનસમાજની દૃષ્ટિએ જો એમ માનીને ચાલીએ કે મોટે અંશે મનુષ્ય સંયોગાધીન છે, અને થોડું અંશે એ સ્વાધીન અને સંયોગોનો સ્વામી તથા નિર્માણ કરનાર પણ છે, તો મને લાગે છે કે જૂલ નહીં થાય અથવા ઝોઝામાં ઝોઝી થશે.

માણસ પોતાને હાથે અમ્મણ્યે થયેલી જૂલો માટે તે કાળના સંયોગો રજૂ કરી બચાવ કરવા વૃત્તિ ધરાવતો હોય છે; બીજાને હાથે થયેલી જૂલો માટે — જો કદાચિત્ તે તેના ધ્યાનમાં પહોંચાંચે આવી હોય તો ખાસ — તે બીજો માણસ સ્વાધીન જ હોય છે એમ માનીને દોષ દે છે. એથી ઊંચડું પેતાની સફળતાએને પેતાના જ

કર્તવ્યનું પરિણામ સમજે છે, અને બીજાની સહજતાને તેને મળેલ
અનુકૂળ સંયોગોનું

બહુજનસમાજને જે દિશામાં વાળવો હોય, જેવું ચારિત્ર્ય
તેનામાં નિર્માણ કરવું હોય જેમાંથી એને પરાજિત કરવો હોય તેને
માટે દીક્ષા અને શિક્ષા પ્રતાપે તેને માટે ચોક્કસ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ
સંયોગો પેદા કરવા એ સમાજના વિધાયકોનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ
રાજ્યવ્યવસ્થા વિકેન્દ્રીકરણ યત્રીકરણ સમાજવાદ વગેરે વગેરે જેટલે
અંશે તેવા સંયોગો પેદા કરનારા બને છે, તેટલે જ અંશે તેણે
મહત્ત્વ છે પણ તેથી બહુ કામ સરી જશે એમ માનવું ન જોઈએ

૨૨-૬ '૪૭

૩

લાંબીદૂકી ચોજનાઓ

કોઈ પણ સમાજની સમૃદ્ધિને માટે એવી પ્રજાના ચારિત્ર્યનું
ધકતર ધણી મહત્ત્વની વસ્તુ છે એનું જો આપણને બરાબર માન
થાય તો જે વિવિધ ચોજનાઓ આપણે ધડીએ છીએ આદોલને નિર્માણ
કરીએ છીએ, તથા એ બીજાના મુણ્ડોનો કાઢીએ છીએ તે મધાનું
સ્વરૂપ ધણું બદલાઈ જાય. દેશની આર્થિક સમૃદ્ધિ અપામ્યધ થવી
જોઈએ એમ આપણા મનમાં રહેલું છે પ્રજા જે જનના દારિદ્ર્યના
કાદમાં ડૂબેલી છે, તેને માટે દેશની આબોધવા અને કુદરતી અપત્તિ
જોના, કશું કારણ ન હોવું જોઈએ એમ આપણને સૌને સાગે છે
પૂજવાની સમાજવાદી ગાંધીવાદી, સામ્યવાદી મો વચ્ચે ત્રીજા મનમેદો
હોય, તોયે દરેકનું ધ્યેય દેશને ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ કરવાનું છે એ
ધ્યેય વિશે મનમેદ નથી

જુદી જુદી જાતની રાજકીય આર્થિક સામાજિક વગેરે
વ્યવસ્થાઓ સ્થાપી, દૂકા કાઢી તથા વાગા માગી ચોજનાઓ
ધડી મો કોઈ દેશની કુદરતી અપત્તિને વધારેમા વધારે સાબ
લેવાની અજુતગી પ્રવાસી રોમપના છે આવજનિ મતાધિકાર

(adult franchise), ઔદ્યોગિક વિભાસ (industrialization), રાષ્ટ્રીયકરણ (nationalization), વિકેન્દ્રીકરણ (decentralization), સહકારી ખેતી અને ગોપાનન, બળવાન કેન્દ્રીય સત્તા (strong central government) વગેરે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, તેમાં કદી કદી પરસ્પરવિરોધી હતા, એક જ હિદ્દેશ્ય સિદ્ધ કરવા માગે છે કે દેશની કુદરતી સંપત્તિની વધારેમાં વધારે ખિલનાણી થાય, અને તેના લાભ વધારેમાં વધારે મનુષ્યોને મળે તેને માટે એક બાબુથી મનુષ્ય મનુષ્યના ગળા માપનાયે તૈયાર છે, અને બીજી બાબુથી શાંતિ મુલેહનીયે ઝખના કરે છે એક તરફ પાકિસ્તાન-હિન્દુસ્તાન, અરબસ્તાન-યહૂદીસ્તાન કરે છે, એટલે બોમ્બ અને કોસ્મિક-કિરણો શોધે છે, અને બીજી તરફ UNOની પ્રવૃત્તિ કરે છે

દેશની કુદરતી સંપત્તિની ઝીણી ઝીણી ગણતરી કરવામાં ટૂટવાયે વ્યર્થશાસ્ત્રીઓ રાખેલા છે એ સંપત્તિનો કઈ કઈ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે તેની શોધ માટે મોટા મોટા વૈજ્ઞાનિકો મથી રહ્યા છે તેમની શોધોનો પહેલો લાભ પોતાને મળે એ માટે ધનપતિઓ અને રાજ્યતંત્રો બળવાન પ્રયત્ન કરે છે

આ બધી પ્રવૃત્તિઓ મહત્વની અને જરૂરી છે એમાં શક નથી અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ (environments અને conditions) નિર્માણ કરવાના પ્રયત્નનો જ એ એક ભાગ છે પરંતુ એ પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે એ બધું હોવા છતાં જો પ્રજામાં યોગ્ય પ્રમાણની ચારિત્રસંપત્તિ ન હોય તો એ એકડા વિનાના મીડા જેવું જ નહીં, પણ વિનાશનુયે કારણ થાય આથી કેવળ સંપત્તિના ઉત્પાદન-વહેંચણી છોડે જ બચે જનાવી તેને અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન ન હોવો જોઈએ પરંતુ મર્યાદિત ઉત્પાદન જેવું એક પરિણામ છે એવા ચારિત્રધનને નિર્માણ કરનારી પરિસ્થિતિ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ એનો ખ્યાન મ્યો વિના કરેલી બધી ગણતરીઓ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં ખોટી પડના સંભવ છે

લાંબી યોજના અને દૂકી યોજના એના જે શબ્દો આપણે ધણી વાર સાંભળીએ છીએ પણ લાંબી કે દૂકી યોજનામાં લાંબા

કાળની અને લાળી દૃષ્ટિની તથા ટૂંકા કાળની અને ટૂંકી દૃષ્ટિની યોજનાનો ભેદ આપણે સમજવો જોઈએ. દર વર્ષે પંચી દેશમાં ભરપૂર ધાન્ય અને વસ્ત્ર પેદા થઈ જશે એવી દર વર્ષની યોજના ઘડી શકાય અને ધૂણી જોઈએ પણ. પરંતુ, તેથી આવતા છ મહિના સુધી ખિતકેવ અજવસ્ત્ર ન મળી શકે તો એ લાંબી યોજના નિરુપયોગી થાય અને છ મહિનાની યોગ્ય જોમવાઈ ન થવાથી જ નિષ્ફળ જાય. માટે તેની સાથે ટૂંકી — એટલે ટૂંકા કાળની યોજના પણ જોઈએ જ.

પણ લાંબા કાળની કે ટૂંકા કાળની યોજના પાછળ દૃષ્ટિ ટૂંકી હોય તોયે ખંધી યોજના ધૂળમા મળી જાય.

જેમ અને તેમ જલ્દી સ્વરાજ મેળવવું જોઈએ, મને-ક્રમને અંકજોને પણ લાગ્યું કે એ આપી દેવું જોઈએ. કેમે કરી મુસ્લિમ લીમને સમજાવી શકાઈ નહીં. તેણે ખૂબ ધાંધલ મચાવી. પરિણામે, અખંડ હિંદુસ્તાન વિષે જેમનો આગ્રહ અતિ તીવ્ર હતો, તે પંગત અને બગાળના હિંદુ-શીખ આગેવાનોએ જ પોતાના માનના લાગના પાડવા અને પાકિસ્તાન આપી દેવું — એ ટૂંકા માર્ગે હમણે એ ટૂંકા માર્ગે તત્કાળ પરિણામ આપનારે હોવાથી મુસ્લિમ લીગે સ્વીકાર્યો, હિંદુ-શીખ આગેવાનોએ માગ્યો અને કોંગ્રેસને સ્વીકારવો પડ્યો સૌએ તત્કાળ સ્વરાજ્યસ્થાપનારથી પરિણામ જોયું. પણ તેના બીજા પરિણામોની કલ્પના થઈ નહીં.

પણ એ ટૂંકા માર્ગની પાછળ પાયાપ કલ્પના પણ ટૂંકી દૃષ્ટિની હતી, સંક્રમિત હતી. મુસ્લિમ-ગેરમુસ્લિમ દેવ એના મૂળમા હતા. મુસલમાન, ગેરમુસલમાન એક રાજ્ય ચલાવી જ ન શકે એ એમાં ચૂલીન કરેલું હતું, અને ધરદાપૂર્વક એ પાણીનું જ સિંચન કરેલું હતું. એટલે બે ભાગે પાડવાથી બેને સ્વતંત્ર પોતપોતાનાં ક્ષેત્રો મળી જશે એમ માની લીધું. પણ જો મુસલમાન-ગેરમુસલમાન એક રાજ્ય ચલાવી ન શકે, તો એક ગામ કે સરકારમાં સાથે રહી નહીં શકે એ પરિણામની કલ્પના કરવામાં ન આવી. દેવનું પાણી પીધેના લોકોએ તે ઉપગ્રહ્ય ત્યારે મમતપૂર્ણ. લોકોએ મદદ સ્વભાવે

હિન્દુસ્તાનના દૂરેકો અને સહેલો લાગતો માર્ગ લીધો. રાજ્યોને પરવશપણે તેના સાક્ષી અને વ્યવસ્થાપક બનવું પડ્યું. એનો દુઃખદ અમલ આજે થઈ રહ્યો છે.

પણ એથી આ કાયડાનો અંત આવી જશે એમ માનવામાં બૂધ થશે. કારણ જો મુસલમાન-ગેરમુસલમાન એક ગામડામાં સાથે રહી ન શકે, એક રાજ્ય ન ચલાવી શકે. તો કમમાં કમ હિંદમાં તો પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાન કરીનેયે તે શાંતિથી રહી શકવાના નથી. દેશ એ વસ્તીઓને તફત જુદી કરીનેયે અટકી જશે એમ માનવાને કારણ નથી. એટલે હાં તો આ સમગ્ર દેશમાં સર્વે મુસલમાન જ હોય અથવા સર્વે (હાલ તુરત) ગેરમુસલમાન જ હોય એ રૂપે એ દેશ ફાલશે. એમાંથી પાછું એક નવું જગદયુદ્ધ પણ ઉદ્ભવી શકે. સમગ્ર એશિયા તથા સમગ્ર જગતને એક કરવાનો મનોરથ ધૂળમાં મળી જાય, અને એક બાજુ દુનિયાના સર્વે મુસલમાનો અને કેટલાક ખ્રીસ્ત દેશો, તથા ખ્રીસ્ત બાજુ ગેરમુસલમાનો વચ્ચે તીવ્ર યાદવી જામે.

જો યોજના મુસલમાન તથા ગેરમુસલમાન (હિંદુ, ખ્રિસ્તી, શીખ, પારસી, વહદી, ચીની ગમે તે હોય) સૌને એક પડોશમાં, ગામમાં, રાજ્યમાં, સોની વચ્ચે એક હોય કે એકોતરે હોય તોયે, સાથે રહેતાં શીખવે તે જ યોજના, ટૂંકા કાળની હોય કે લાંબા કાળની, આ કાયડાનો નિકાલ લાવી શકશે. જો કદાચ મુસલમાન જુદા રહીને તેમના પૂરતો નિકાલ લાવી શક્યા હશે, તો હિંદુ-શીખ-પારસી-ખ્રિસ્તી વગેરેમાં એ જ કાયડાઓ નિર્માણ થશે. કારણ કે જો દેશભાવના એના મૂળમાં છે તે નીકળી મઈ નહીં હોય. અને મુસલમાનો પણ અંદર અંદર જેવા યુરોપના દેશો ખ્રિસ્તી હોવા છતાં એકબીજા સાથે કૂતરાની જેમ લડે છે, તેમ લડશે. કારણ કે દેશના આંતરે જહારનો ખોરાક બંધ થતાં તે અંદરનાને બાળવા માંડશે.

પાકિસ્તાનની — બાગલાની — પાછળ મૂળ ભાવના મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચે અણરામ-દેવ ઉત્પન્ન કરનારી, ચારિત્રને હીન કરનારી હોવાથી, તેમાંથી નિર્મોણ થયેલી યોજના ટૂંકા કાળની હોય કે લાંબા કાળની, એ ખોટી જ થાય છે

આ અર્થવાનો હેતુ આ સ્થાને તો એટલો જ છે કે યોજના દૂકા કાળની હોય તોયે તે દૂકી દૃષ્ટિની ન હોવી જોઈએ, ચારિત્ર પર એની કી અસર થાય તે વિશે બિનકુલ આખમી મામલો ન થવા જોઈએ. યોજનાઓની અસર ચારિત્ર પર કેવી અસર પાડે છે તેનો પાશ્ચિસ્તાન તથા ભાગનાનો અખતરો બજવાન દાખલો છે

૨-૧૦-૧૭

૪

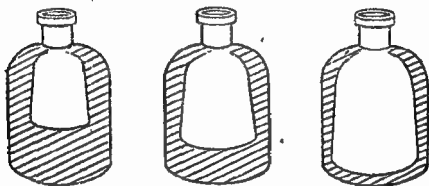
અર્થવૃદ્ધિનાં સાધનો.

દેશની આર્થિક સમૃદ્ધિ વધારવી જોઈએ એ વિશે આગળ જુદા જુદા મતો ધરાવનાર વચ્ચે મતભેદ નથી આધીવાદી બીજા ઉદ્યોગોની માખનમા ગમે તેટલી ઉદાસીનતા રાખતો હોય, પણ અનાજ અને બીજા ખાણો, દૂધધી, કાપડ, સુખડ ગામે અને મકાનો, સારા રસ્તા વગેરેની આજને મુકાબતે બદ્દ મણી વૃદ્ધિ થવી જોઈએ એ વિશે ઉદાસીન નથી

મતભેદ થાય છે તે અર્થવૃદ્ધિની મર્યાદાની અને રીતની માખનમા ઇવનની કેમકી માખનોમા માણસે સ્વાવનબી જ રહેવું જોઈએ, કઈ માખનોમા પરરપરાશ્રય જ કેમવો જોઈએ, કેટલી દદ સુધી 'જરૂરિયાતો' ધરાવતી કે વધારવી જોઈએ, ઉત્પાદન વગેરેની રીતો કેટલી માદી અને સસ્તી હોવી જોઈએ, અથવા કેટલી દદ સુધી ચારિત્ર અટપટાપણું સ્વીકારવું જોઈએ, જીવન કેટલું અમન-વેશિયું અને નિનિદાવાન હોવું જોઈએ અને કેટલું મન-ગોનુ અને આરામમિય હોવું જોઈએ — આ માખનોમા મતભેદ ઉત્પન્ન થાય છે

વિચાર કરતા લખ્યામે કે આ વિશેના મતભેદોના મૂળમા માનવ ચારિત્રની જુદી જુદી આજુઓને કેટલું મદદ આપવું તે વિશે જ દૃષ્ટિએ. ૪ અર્થશાસ્ત્રના મિદાનો કરતા નીતિ-માખનોમાં (ethics) મા સિદ્ધાન્તો વિશે વિચારગની અરપટતા છે

એક વાર મેં એક દુકાનમાં પીપરમીટનાં ફૂલની ખાટલીઓ જોઈ હતી. પા ઓસથી માંડી જે ઓસ સુધીની ખાટલીઓ હતી. પણ મેં જોયું કે બહારથી એ બધી ખાટલીઓ એકસરખા કદની અને છલોછલ ભરેલી દેખાતી હતી. આમ શી રીતે થઈ શકે એ કુતૂહલથી મેં ખાટલીઓ હાથમાં સીધી, તે મારા જોવામાં આવ્યું કે ખાટલીઓ કંઈક નીચેના જેવી હતી :

આમ ખાટલીઓની દીવાલોની જગાઈના બેઢથી બહારથી સરખી અને છલોછલ દેખાતાં છતાં તેમાંના ફૂલનું પ્રમાણ ઓછુંવતું હતું. આમાની પહેલી શીશીની દીવાલ અંદરથી ઘસવામાં આવે તો તે ખીજ કે ત્રીજાના જેટલી મોટી થાય, છતાં બહારથી એના કદમાં કશો ફરક કરવો ન પડે.

મનુષ્યો કંઈક અંશે આ ખાટલીઓના જેવા છે: બધા માનવ જીવો સરખી ખાટલીઓમાં ભરેલા છે. જેમ ઉપલી ખાટલીઓ સફેદ, લાલ, પાળી વગેરે રંગોની હોય તે અંદરના પદાર્થને સમાવવા માટે મહત્વનું નથી પણ એની દીવાલોની જગાઈ જ મહત્વની બાબત છે, તેમ માનવ દેહની ચામડીના અથવા એનો ઉઠેર પૂર્વમાં થયો છે કે પશ્ચિમમાં વગેરે બાલ ભેદો તેમાં મમાયેલા ગુણોની બાબતમાં મહત્વના નથી. જે મહત્વનું છે તે એની બાવનાઓપી દીવાલો રચૂળ છે કે સૂક્ષ્મ, સંસ્કૃત છે કે અસંસ્કૃત એ છે. જેમ બહારથી સરખી દેખાતી

બાટલીઓને તેમાં વધારેમા વધારે માલ માર્ક શકે એવી કરવા માટે અંદરની દીવાલોને—બાટલી બાગી ન પડે અને બહુ નમળા ન બની જાય એટલું સાચવીને—ધસવી જોઈએ, તેમ બહારથી સરખા જણાતા મનુષ્યોને વધારેમા વધારે મૂલ્યવાન બનાવવા માટે એનું શરીર બાગી ન પડે અને બહુ નબળું ન પડી જાય એટલું સાચવીને તેની નૈતિક બાવનાઓને સૂક્ષ્મ મનાવવી એ માનવની સર્વે પ્રવૃત્તિઓનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. જેમ બાટલીને ધસવા માટે લેય, જુગી જુદી જાનના અને માપના ધધકો (abrasives) વગેરે સાધનો જોઈએ, અને દરેક બાટલીને ચક્રમીને તેને માટેની યોગ્ય રીતો અને સાધનોના ઉપયોગ કરવો જોઈએ, તેમ બાવનાઓને સરકારી મનાવવા માટે જુદા જુદા માનવો માટે જ નહીં, પણ દરેક માનવ માટેય જુગી વખતે જુગી જુગી રીતો અજમાવવી પડે. સમગ્ર માનવજાતિને સદાને માટે એક જ લાકડીએ હાથવાની રીત ચાલી શકે નહીં

અને આ જ બાબતમાં આપણે ભુલાવામાં અને વિચારબેદોમાં પડીએ છીએ કે તો બધા સાધનોના રાગરૂપ કેઈ એક જ સાધન શોધવાનો અને તેને બધાપતે લાગુ કરવાનો આપણો પ્રયાન હોય છે. આ પ્રયાન બે સ્થાન વચ્ચેના અંતરને શેર અને તોલાથી બનાવવાની અથવા તાવને ટૂટપડીથી માપવાની પ્રવૃત્તિ જેવો છે.

અથવા, અનેક સાધનોની જરૂર પડે છે, માટે એમાં વ્યવસ્થા લાવવાનો પ્રયાન જ નમ્રો છે અને દરેક બ્યક્તિને માટે સ્વન ન જ માર્ગ હોય એમ મમજવાની જૂન યાવ છે તોમના, વચનના, ગંભી, વાણ, વીજળી વગેરેના માપના સાધનો અને પરિણામ જુદા હોય છે, માટે માપની વ્યવસ્થા કરી જ ન સકાય એમ કહેવા જેવું આ છે

આ જ રીતે બધા જ માણસો સાંસ્તિક વૃત્તિના અથવા બધા જ રાજસ વૃત્તિના અથવા બધા જ તામસ વૃત્તિના છે એમ સમજી કેવળ ઉપદેશ, કેવળ લોભ, કેવળ દુઃખ સાધનો પર જોર દેવું, અથવા બધાને માટે તદ્દન સાદાં સાધનો અથવા બધાને માટે અટપટાં સાધનો યોજવા, અથવા બધા જ મનજૂન નીરોગી માણસો દેવ છે એમ સમજીને સાધનો યોજવા, કે બધા જ રોગી અને નમળા

હોય છે એમ સમજીને યોગવાં, અથવા કેવળ સ્નાયુઓના વિકાસને કે કેવળ કર્મેન્દ્રિયો કે યોગેન્દ્રિયોની ઝડપને કે-ગ્રીણી કુશળતાને, કે કેવળ તાકિંક કે શોધક શક્તિને, કે કેવળ શ્રદ્ધાની જ ભાવનાને મહત્ત્વ આપવું, અથવા કોઈ એક જ એવું સાધન શોધવું કે જે બધાં ઇષ્ટ પરિણામો લાવી શકે અને અનિષ્ટ પરિણામો ટાળી શકે— એ પ્રયત્નો ભુલાવામાં નાખનારા થાય છે.

વાદ એટલે એકાદ એ સ્લોગન—અતિ વ્યાપક સૂત્રો—અનાવવાં અને તેમાં પેતે જ ગૂંચાઈ જવું. રેંટિયો સૂતર કાઢવાનું સાધન છે, અને તેને આપણા દેશની આજની પરિસ્થિતિમાં ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન છે, એ એક આર્થિક વિધાન છે; અને તેથી તેના પ્રચાર પાછળ યોગ્યતા શક્તિની ઉપયોગિતા સહુ કોઈ સમજી શકે. પણ તે સત્ય અને અહિંસાનું પ્રતીક છે, તેને ચલાવનાર સ્ત્રી-ધન વિષયમાં ચારિત્રવાન જ હોય, તે કોઈ દિવસ જૂઠું નહીં બોલે, અસ્પૃશ્યતા નહીં માને, કોઈનું ખૂન નહીં કરે, ચોરી નહીં કરે, છેતરશે-રંજકશે નહીં—વગેરે ચારિત્રશુદ્ધિનું પેતામા સ્વરૂપથી જ સાધન છે, એમ સમજવા માંડીએ એટલે આપણે પેતે જ તેની જાળમાં ગૂંચવાઈ જઈએ છીએ. પછી આપણે એમ કહેવા માંડીએ છીએ કે જે અહિંસામાં ન માનતો હોય, હિંદુમુસલમાન એકબીજાં ન માનતો હોય, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય વગેરેમાં ન માનતો હોય, જે ચારિત્રમાં શુદ્ધ ન હોય તે રેંટિયો છોડી દે. આમ વસ્ત્રનિર્માણના સાધનને ચારિત્રનિર્માણનું સહેલું સાધન કરી લેવા જતાં, બ્યારે આપણને તેમાં યશ નથી મળતો, ત્યારે જે માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય એમ છે તે પણ ન કરવો—એવી બાપા આપણા જ મોમાંથી નીકળે છે.

જપ સર્વે સાધનોનો રાગ છે, એમ બક્તિમાગી ગુરુએ કહી દીધું. પણ રાત્રિવસ ‘રામ’ ‘રામ’ કરતાં રહેતા છતાં અનેક માણસો ખોટાં કામોમાં રચેલાપચેલાયે જોવામાં આવે છે. એ જોઈને પછી એ જપની વ્યાખ્યા કરવી પડે છે. કયો જપ સાચો, કયો ખોટો, કઈ રીતે કરાય, કેવો બાવ રાખવો જોઈએ, કેવું અનુસંધાન રાખવું જોઈએ વગેરે. સૌ કોઈ સમજી શકે અને આચરી

શકે એ દૃષ્ટિએ પ્રથમ ‘જપ’ ચોખ્ખો, અને તેના પ્રચાર થયો. પણ એટલો બિનશરતી જપ નકામો જ નીવડ્યો. તેથી, તેના પર એવી શરતો આવી કે એકાદ તીવ્ર સાધક જ જપતો અધિકારી થઈ શકે, બીજાઓ માટે એ લવારા જેવો જ મહાપ્ર. દક્ષીણતર્માં જપ અનેક સાધનો — ચારિત્રની લાપકાતો — સિદ્ધ કરીને અને કરતા કરતાં મદદરૂપ યનારુ એક યૌગિક સાધન છે. ઇંટાને જોડનાર ચૂનો છે, પણ ઇંટો વિના કેવળ ચૂનો શું કરે? સુકાર્તને ચાકનો પથ્થર બને એટલું જ. તેમ જપનું.

એ જ રીતે રેટિયો વાનિમોણ તથા વાસ્તવજન્યનું અને તેટલે અંશે આર્થિક સમૃદ્ધિનું ઉપયોગી સાધન છે. અને તેટલા પ્રમાણમાં એમા જપ કરતાં વિશેષતા એ છે કે જપ બીજી શરતો વિના લવારો થઈ શકે છે, તેમ રેટિયાનું નથી એ એટલું કામ તો કરી જ આવે. એ ઉપરાંત પ્રજામાં નિમોણ કરવાના બીજા ગુણો માટે બીજી પ્રવૃત્તિઓ અને સાધનો જોઈએ જ. રેટિયો હોય તો અહિંસા જ સિદ્ધ થાય, વગેરે માની લેવું ન જોઈએ. રેટિયા વિના અહિંસક સમાજરચના થવી અશક્ય નહીં તોયે મુશ્કેલ છે, એમ વહેવું શક્ય છે ખરું.

‘અહિંસા’ શબ્દને પણ એ રીતે આપણે જ આપણે હાથે ગૂંચવણમાં નાખનારો શબ્દ કરી મૂક્યો છે તેમાંથી ‘સિદ્ધાન્ત’ અને ‘નીતિ’, ‘શરવીરની અહિંસા’ અને ‘કાપરની અહિંસા’, ‘અહિંસક પ્રાણહરણ’ અને ‘હિંસક પ્રાણહરણ’, ‘અહિંસક પ્રાણરક્ષા’ અને ‘હિંસક પ્રાણરક્ષા’, ‘સત્ય વિનાની અહિંસા’ અને ‘સત્ય સહિત અહિંસા’, તેમ જ ‘મહાયજ્ઞ’ વગેરે સહિત અહિંસા અને ‘તે સહિત અહિંસા’, ‘અહિંસા અને દેશરક્ષા અથવા આત્મરક્ષા’ ‘અહિંસા અને યુદ્ધ’ — દરેક અર્થોએ ઊભી થઈ છે. એક જ શબ્દમાં બધાંયે મુંદર ગુણો, વૃત્તિઓ અને કૃતિઓનો સમાવેશ કરવાનો આપણે આમદ ન રાખીએ અને અમુક એકને સિદ્ધ કરવાથી બીજું બધું આપોઆપ ‘સિદ્ધ થઈ’ જાય છે એમ માની લેવાની બૂલ ન કરીએ, પણ દરેક શબ્દ તથા બાબતે એની

વિશિષ્ટ મર્યાદામાં જ લઈએ તો આમાની ઘણી ચર્ચાઓ અને મતભેદો ટળી જાય.

અર્થના ઉત્પાદન અને વૃદ્ધિ માટે માણસમાં અમુક પ્રકારનું ચારિત્ર — ગુણો અને ટેવો — જોઈએ, તેના સુખ-સંયમ અને ન્યાયપૂર્વક ઉપયોગ અને ઉપભોગ માટે અમુક અમુક પ્રકારનું; અને ખાનવની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું ધ્યેય પણ એનામા સન્માનવના ગુણો અને ટેવોની સિદ્ધિ હોવું જોઈએ. પણ કોઈ એક શબ્દ કે કોઈ એક સાધન સર્વે આવશ્યક ગુણો અને ટેવોને દર્શાવી સિદ્ધ કરી દઈ શકતા નથી. એકાગ્રી દષ્ટિએ જોઈએ તો પરસ્પરવિરોધી દેખાનારાં સાધનો અને ગુણો તથા ટેવો પણ જરૂરી હોઈ શકે છે, અને અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ જણાતો ગુણ પણ વિવેકને અને ખીજા ગુણોને અભાવે મનુષ્યના શુભ વિકાસને બાધક થઈ શકે છે એક સમયે અમુક ગુણ પર બાર મૂકવાની જરૂર પડે અને ખીજા વખતે ખીજા પર એમ પણ બને માટે સર્વે કાળને માટે એક માર્ગ બનાવી શકાય નહીં. દરેક જમાનામા અને દરેક સમાજમા આગેવાનોએ દક્ષતા અને વિવેકથી પોતાના સમય પૂરતી જ મર્યાદાઓ મોઢવી જોઈએ, અને ભવિષ્યની પ્રજાઓ તેને મુશ્કેલીથી બદલી શકે એમ જકડી ન દેવી જોઈએ.

ચારિત્ર સમૃદ્ધિનું માધન છે, અને સમૃદ્ધિનું સાધ્ય પાણુ ઉત્તત ચારિત્ર છે, એ બરાબર સ્વીકારાયેલું ન હોવાથી, આજે વિજ્ઞાન-સપ્ત માનવસમાજ હાથમા આગ લગાડવાના સાધનો ધરાવનારો અને તેની કળા શીખેલો વાનરસમાજ છૂટો મૂક્યો હોય તેવી સ્થિતિમા દુનિયામા વિચરે છે. માટે અર્થવૃદ્ધિના સાધનોનો વિચાર કરતી વખતે આદિ, મધ્ય તથા અત્યંત ત્રણેમા ચારિત્રના અંગોનો વિચાર કરીને જ પગલા બરના જોઈએ.

ચારિત્રનાં સ્થિર અને અસ્થિર અંગો

મનુષ્યે પોતા પ્રત્યે જોવાની દૃષ્ટિમાં સાફ થવાની જરૂર છે. એ ખીળ પ્રાણીઓની જેમ એકાદ નિશ્ચિત અને પ્રમાણમાં સરળ દિશામાં જ ખીલેની પ્રજાવાળુ પ્રાણી નથી. તેમ એ અનંત છતાં પૂર્ણપ્રત્ય પ્રાણી પણ નથી એને ખીળ પ્રાણીઓની જેમ એકપ્રકાર પ્રાણી બનાવી શકાય એમ નથી એ અનંતપ્રકાર થવા પ્રયત્ન કર્યા જ કરશે એટલે કે બધા જ માણસોની એક જ પ્રજા નહીં થઈ શકે વિવિધ પ્રજાવાળા જ રહેશે એટલું જ નહીં પણ કોઈ વ્યક્તિ પણ સાવ એકપ્રકાર થાય એવો સંભવ નથી એકાદ દિશામાં કોઈ વ્યક્તિ પ્રજાની પરાકાષ્ઠા કરે, પણ ખીળ દિશાઓમાં માત્ર જ અણખીંચે. રહે એમ સંભવ નથી, અને એક દિશામાં ખીનવેતી પ્રજાથી છાછેલી પૂર્ણતા નહીં પામે, કે કૃતાર્થતા પણ નહીં અનુભવે સાથે જ કોઈ પણ વ્યક્તિ પૂર્ણ અને અનંતપ્રકાર થવાનો સંભવ નથી. એમ થવાની કોઈક વ્યક્તિઓ કદી ન સિદ્ધ થનારી મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખે એમ બને, પણ સમગ્ર માનવજાતિ પૂર્ણ તથા અનંતપ્રકાર થાય એ સંભવનીય નથી એટલે કે પ્રજાને જે મનુષ્યની હળી દૃષ્ટિય ગણીએ તે તે દૃષ્ટિ એક એવી જાતના અનંત સૂક્ષ્મ રનાણુઓ અને શાનનુઓફી પાખડીઓની બનેલી છે કે જેની જુદી જુદી પાખડીઓ ઝાછીવત્તી ખીલેલી છે, ઝાછીવત્તી ફરમાયેલી છે, અને સર્વે દૃષ્ટિ ખીની જ નથી, અને બધી જ કોઈ એકી વખતે ખીલેલી ગિચતિ દેખાડે એવો સંભવ નથી.

એ ખીળ દૃષ્ટાંતથી વિચારીએ તો મનુષ્યસમાજ એક અનંદના જગતમાં છોડી મૂકેલા આધિજા અને બહેરા માણસો જેવો છે હાથના રપસંથી એ રંગો શોધવા, મિત્રો અને ઇત્રુઓને ઝાળખવા, અને સારાનરસા સાધનો અને ગ્યાનો નક્કી કરવા મથે છે.

બધાના અનુભવો જુદા જુદા છે. કેટલાકે અમુક સાધનો અને સ્થાનોમાં પોતાનું જીવન ગોઠવી દીધું છે, કેટલાકનું તેટલામાં ગોઠવાતું નથી, અથવા તેમને હજી તેવી અનુકૂળતાઓ મળી નથી. કેટલાકનું જીવન ખીજના ઉપર વિશ્વાસ અને પ્રેમ રાખવાથી સુખપૂર્વક વીત્યું છે, તો કેટલાકનું એ જ કારણથી દુઃખમય ગયું છે. કેટલાકે ખીજનો પ્રત્યે અવિશ્વાસ રાખીને જ પોતાને સફળ થયેલા જોયા છે, કેટલાકે તેને લીધે જ ખતા ખાધી છે. કેટલાકને પોતાના હાથપગની શક્તિ જ મદદ આપનારી નીવડી છે, કેટલાકને પોતાની તર્ક, જીદિ કે વાણીની શક્તિ મદદગાર થઈ છે. કેટલાકે ડરી ડરીને ચાલવાથી પોતાને સુરક્ષિત રહેવા માન્યા છે; કેટલાકે સાહસથી પોતાને વધેલા જોયા છે. પોતપોતાના દૂંઝ અનુભવથી દરેકે બ્યાપક સિદ્ધાન્તો તારવ્યા છે.

છતાં આમાં એક જાતની વ્યવસ્થા પણ છે. દરેકનો અનુભવ દૂંઝો છતાં, દરેકને પોતાના અનુભવનું સમર્થન કરનારા મળી આવે છે. એ ખતાવે છે કે એ અનુભવો થોડાક વર્ગોમાં ગોઠવી શકાય એમ છે અને દરેક વર્ગના અનુભવમાં કોઈક વિચારવા અને ગ્રહણ કરવા જેવો અંશ છે. પરંતુ કોઈ એક અનુભવ સર્વોપરી પણ નથી, અને સર્વથા ત્યાગ્ય પણ નથી. ખીજનું એમ પણ કહી શકાય કે જુદી જુદી કોટિના કે પરિસ્થિતિના માણસોને માટે કોઈ એક વર્ગનો અનુભવ ખીજઓને મુકાબલે વધારે યોગ્ય થઈ શકે, તથા અમુક પરિસ્થિતિમાં કોઈ એકની વિશેષ મહત્તા અને ખીજની ઓછી હોય.

આ રીતે જોતાં એમ કહી શકાય કે નીચેની યોગ્યતાઓ સામાન્યપણે દરેક પૂર્ણાંગ મનુષ્યમાં હોય છે; જો તો જોઈએ, અને એમાંની એ-ચાર દરેકમાં વિશેષપણે હોવી જોઈએ; તથા વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં કેટલીક યોગ્યતાઓ ધણી મોટી સંખ્યાના માણસોમાં હોવી જોઈએ.

સાંશ્લેષિક

૧. નીરોગી અને પૂરું ખીલેલું શરીર.
૨. શ્રમ કરવાની શક્તિ અને ટેવ.

૩ તાદંતડકો, જૂખતરસ વગેરે વેત્તાની શક્તિ અને ટેવ

૪ જ્ઞાનેદ્રિયો તથા ઝોંદ્રિયોના કામોને સ્વાધીનપણે અને

વ્યવસ્થિત રીતે કરવાની આવડત અને ટેવ

૫ સ્ફૂર્તિ અને ત્વરા છતાં વ્યવસ્થિતતા અને નિયમન

માનસિક

૧ સાહસ — જોખમનો સામનો કરવાની સાધારણપણે હોશ

અને હિમત

૨ ફેય — જોખમમા ગભરાઈ ન જવાનું (panicky ન

થવાનું) બળ

૩ સમયસૂચકતા — પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવાની સૂઝ

૪. અમાનદ — મહેનત પડે, તાણ પડે ત્યારે કટાંગો ન

આવતા હિમ મૂવધવો

૫ થો વૃત્તિ — પમડેલી વસ્તુને સહેજે ન છોડી દેતા પમડી

રાખવાનો સ્વભાવ

૬. તેજ અથવા સ્વાભિમાન — ખીજાની ધમકી, હાન આપ્ય,

વગેરેથી દમાઈ ન જવાનું બળ

૭ આત્મનિયમન — ામ, ક્રોધના વેગોને રોકવાની શક્તિ

૮ મંદૈવ પ્રગતિ કરતા રહેવાની અભિપ્રાય

૯ ચોકસાઈ

બૌદ્ધિક

૧ જિજ્ઞાસા અને શોધનની વૃત્તિ

૨ અવનોકન, નિરીક્ષણ અને પ્રયોગની ટેવ

૩ અનુભવ વિરુદ્ધ દૃષ્ટના, વસ્તુધર્મ વિ આરોપિત ધર્મ,

આદર્શ વિ મહત્ત્વામદ્ધા અને ગમનવિહાર, વાસ્તવિમ્તા વિ.

અભિપ્રાય વચ્ચે વિવેક કરવાની શક્તિ

૪ ગણિત અને આપ્તન

૫ ઝમૃતિ અને જાગૃતિ

૬ કોડીવૃત્તિ — જ્યાંથી મળે ત્યાંથી કોડી જેવા ઝીણા અને

ખનીને જ્ઞાનસંગ્રહ કરવાની વૃત્તિ

૭. અતિવ્યાપ્તિ તથા અત્યુક્તિ ન કરવાની રેવ.

૮. પૂર્વગ્રહો અને સાંપ્રત્યયિકતાથી કે પક્ષથી પર ચર્ચ વિચાર કરવાની શક્તિ.

આવિરોધ

૧. અમૂઢ શ્રદ્ધા.

૨. શુભાદર.

૩. સમભાવ, દુરુણુ, દયા ઇ.

૪. પરદ્રોહ અને અન્યાયરહિત સ્વજનપ્રેમ.

૫. અમૂઢ પરોપકાર, ક્ષમા ઇ.

૬. અપરિચિત અને સ્વજન-વિરોધીઓ સાથે સાવધાનતા-પૂર્વક છર્તા ન્યાયી વ્યવહાર.

૭. યૈન્ય કરતાં જડ પદાર્થોની ઓછી કિંમત.

૮. ધનના વ્યવહારોમાં પ્રામાણિકતા, ચોખ્ખાઈ, સત્યપ્રતિષ્ઠતા, અવંચના, અજ્ઞાન ગરજુ કે ગરીબની મુશ્કેલીનો લાભ ન લેવો ઇ.

૯. ઓની નિંદગી, પ્રતિષ્ઠા અને શીયની પોતાના જીવના જોખમે રક્ષા.

૧૦. અવ્યભિચાર તથા અનત્યાચાર.

૧૧. ઇશ્વરનિષ્ઠા — એટલે કે સર્વે પ્રયત્નો અને પુરુષાર્થ છર્તા ધાયું જી નિપજવવાની મનુષ્યની અશક્તિનું સ્મરણ અને તે સત્યને સ્વીકારતા છર્તા જગત પ્રત્યે નમ્રતાપૂર્વક મંજળકામના અને તે મંજળકામનામાં શ્રદ્ધા અને તે માટે આશાસહિત સતત પ્રયત્ન.

૧૨. સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા અને સાદાઈની સુંદરતા.

૧૩. રોગ, દારિદ્ર્ય, અન્યાય, રથૂજી તથા મૂઢમ મલિનતા તથા દિંસાના નિવારણ માટે હિંમતશીલતા.

૧૪. સમાજહિતાર્થ પોતાની વ્યક્તિગત મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, મમતો વગેરેને ઓછું કરવાની અને અનેક સાથે સહયોગ કરવાની તત્પરતા. છર્તા,

૧૫. અન્યાય અને અસત્યની સામે અને સત્યાર્થે આખી દુનિયા સામે એકલા જૂઝવાની હિંમત.

૧ ચેયાત્મક અથવા શ્રદ્ધાત્મક

૧ અસત્યમાથી સત્ય, હિ સામાથી અહિ સા, દૈન્યમાથી ઐશ્વર્ય, આસક્તિમાથી વૈરાગ્ય, અજ્ઞાનમાથી જ્ઞાન, અવ્યવસ્થામાથી વ્યવસ્થા, વિનમતા અને અન્યાયમાથી સમતા અને ન્યાય, અધર્મમાથી ધર્મ પ્રત્યે સતત વધવું અને પોતાની તેમ જ સમાજની પૂર્ણ માનવતા ખીસવડી

૨ સમગ્ર માનવજાતિની એકતા સ્વીકારવી અને તે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નથીયે થવું -

૩ જીવનના મૂળ સત્યને શોધવા અને સમજવાનો પ્રયત્ન.

આ યાત્રાને સપૂર્ણ માનવાની નથી એમાં મન્ય, અહિ સા, ક્ષમા, દયા, મતોષ, બાવના, ઘડા, ઉપાસના, આ મરશા, લશ્કરી તાલીમ, ધંધો, કળા વગેરે વગેરે શ્દ શબ્દો નથી, પણ વર્ણનાત્મક શબ્દપ્રયોગો વાપર્યા છે, જેથી ચોખ્ખતાઓનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ સમજી શકાય અને તેની જરૂરિયાત વિશે વિચાર કરી શકાય. આ બાબતોનો આર્થિક કાન્તિના પ્રભોમાં સમાવેશ કર્યો છે કારણ કે એ મૂળ પાયા વિના કોઈ પણ આર્થિક યોજના સિદ્ધ થઈ શકશે જ નહીં. આ બધું તો છે જ એમ માનીને આર્થિક યોજનાઓ અને જીદા જીદા વાદો રચવામાં આવે છે પણ જરા વિચાર કરના જણારો કે આ બધું આપણી પ્રજામાં કે જગતમાં છે જ એમ માની લેવાને કર્યો આધાર નથી નાસ્તિક મૂલ કુલ શાસ્ત્ર (મૂળ નથી તો શાખા કયાથી ?) એટલી જ ટીકા એ માટે ખસ નથી, પણ સમૂલવ્યામાવાન્ પ્રવૃત્તા વિવચન્ય (સારા મૂળને અભાવે વિધની બનાવો જ પ્રસરી છે)

વાદોની કાથાકૂટ

આજે આપણે બધા જુદા જુદા વાદોની કાથાકૂટમાં પડી ગયા છીએ. પૂંજીવાદ, ગાંધીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ, યંત્રીકરણ, રાષ્ટ્રીકરણ, કેન્દ્રીકરણ, વિકેન્દ્રીકરણ, મોટા ઉદ્યોગ, માધ્યમ ઉદ્યોગ, યંત્રોદ્યોગ, હાથકારીગરી, બળવાન કેન્દ્ર, મામ સ્વરાજ્ય, મજૂર રાજ્ય, કિસાન રાજ્ય, ડેમોક્રસી, ઓટોક્રસી વગેરે વગેરેમાંથી એકાદ શબ્દને પકડી ભર્ષ, જીવનની સાચી અને સારી વ્યવસ્થા તેવા કોઈ એક વાદ પ્રમાણે બધા કારખાતે ગોઠવી દેવાથી ચર્ષ જશે એમ માનતા હોઈ એ એવું આપણી ચચાઓનું સ્વરૂપ થાય છે. પરંતુ માનવજીવન એવું લપસાણું છે કે કોઈ એક વ્યવસ્થાની પકડમાં એ પકડાઈ શકતું નથી અથવા બજારકારે પકડાય છે તો કોહવા મડિ છે અને મનુષ્યને સુખી અને સ્વસ્થ કરવાને બદલે આપત્તિમાં નાખે છે.

પરંતુ, આ ઉપરાંત એક મહત્ત્વની વાત વિચારવાની છે. આ બધા વાદો એકબીજાથી બહુ જુદી જાતના દેખાતા હોય છતાં એ સૌ એક જ પાયાને મજબૂત કરી અથવા સમજીને જિભા ચણેલા છે. બધા જ ધન-ગણિત — સોનાના તોલ-ગણિત — પર રચાયેલા છે. સોનાના સિદ્ધાંત બંને આજે ક્યાંય વપરાતા ન હોય, પણ અર્થવિનિમયનું સાધન — વાહન અને માપ — તેની પાછળ રહેલા સોનાચાંદીના સંપ્રદ પર છે. બંને સામ્યવાદી મજૂરને મહત્ત્વ આપે, પૂંજીપતિને કાઢવા પ્રયત્ન કરે, પરંતુ તેણે પૂંજીને — એટલે સોનાચાંદીના પાયાને અને ગણિતને જ — મહત્ત્વ આપે છે. આર્થિક સમૃદ્ધિનું માપ સોનાની બનેલી માપપટ્ટી જ છે. એ માપપટ્ટીની પાછળ વસતી સામાન્ય સમજૂત એ છે કે જે વસ્તુ હરકોઈને સહેજે મળે એમ ન હોય તે જ ઉત્તમ ધન કહેવાય. પૂંજીવાદ એટલે એવી વસ્તુ પર ખાનગી કબજો રાખવામાં શ્રદ્ધા, સામ્યવાદ અથવા સમાજવાદ એટલે એવી

વસ્તુ પર સરખરનો કમળો રાખવામાં શ્રદ્ધા નો વસ્તુ હરકોઈને સહેજે મળે એમ હોય તે જીવનના નિર્વોહ માટે મને તેટલી મદદની હોય તોયે મનિષ ધન ગણાય આ રીતે હવા મરતા પાણી, પાણી કરતા ખાલો, તેના કરતા કપાસ, તળાકુ આ લોહુ, તાણુ, સોનુ, પેટ્રોલ, યુરેનિયમ વગેરે ઉત્તરોત્તર વધારે જી આ પ્રમારના ધન ગણાય છે આમ જો જીવનને કીમતી અને અનિર્વાર્થ તેની અર્થશાસ્ત્રમાં કિમત ઓછી અને જેના વિના જીવન નહીં શકે તેની અર્થશાસ્ત્રમાં કિમત ધણી એવો જીવન અને અર્થશાસ્ત્રનો વિરોધ છે

જો કોઈ કાન્તિ યવાની જરૂર હોય તો જોમ ધાર્મિક વગેરે માન્યતાઓ વગેરે વિશે કશું તેમ આ બામતમાં વિચારની કાન્તિ ધણી જરૂરી છે મનિષ એવું જ અર્થશાસ્ત્ર સાધન બોલવું જોઈએ કે જો જીવનને ઉપયોગી અને સર્વસુનભ વસ્તુઓ તથા શક્તિઓને કીમતી ધરાવે, અને તેના અભાવને નારિષ લેજે

અર્થશાસ્ત્રની બીજી વિષયભૂતા એ છે કે મજૂરીનો સમય સાથે સબધ ગોઠવવામાં તે સાધન અથવા વસ્તુને ગણતરીમાં લેતું જ નથી દા ત, સરખી વસ્તુ બનાવના એક સાધનથી પાંચ દલા સાગે અને બીજાથી બે દલાક સાગે, તો બીજી સાધન વાપરનારને વધારે કિમત મળે પછી બલે પહેલાએ જાતમહેનતથી બનાવી હોય અને મીઠાએ માત્ર વત્રમાં દાખી માઢી હોય આ જ બીજી રીતે એમ રજૂ થાય છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં સમયને કિમત નથી પણ સમયની મર્યાદાને ઇનામ મળે છે, અથવા સમયના બમાડ પર દડ એમાડવામાં આવે છે પણ આમાં તી રીતે સમય બચે કે બચે તોની પરવા કરવામાં આવતી નથી

ખડુ જેના જોમ સાધન સાનું હોય તો સમય ધટે તેમ દુશ્વળતા, હલમશીક્ષતા ઇ એટલે મજૂરીની ગુણમતા વધારે દા ત તોપણ સમય ધટે અને સાધન તથા ગુણમતા સરખા હોય તો વસ્તુની કિમત તેની પાછળ સાગેલા સમયના પ્રમાણમાં લેખારી જોઈએ એક જ સરખા વત્ર પર એક માણસ સરખી ગુણમતા વાપરી એ વસ્તુ બનાવે તો બે કલાકમાં બનાવે તે કરતા અડી કલાક

ખરચીને બનાવેલી વસ્તુ વધારે કીમતી બનવી જોઈએ. સાધન તથા ગુણુમત્તાની વિશેષતા તે વસ્તુમાં જિતરવી જોઈએ. આમ વસ્તુની કિંમત જેમ તેની પાછળ વધારે સમય, વધારે સાદું સાધન અને વધારે ગુણુ વપરાયા હોય તેમ વધારે મની જોઈએ. હકીકતે, પડતર કિંમત તો આ પ્રમાણે જ થાય છે. પણ આજની અર્થ-વ્યવસ્થામાં બનાવનારને એ ગણિત પ્રમાણે કિંમત બિખજતી નથી. આથી સમય અને ગુણુમત્તાને બચાવનારા સાધનો ઉપર જ બધો ભાર મુકાય છે. અથવા, કહો કે સમયના વપરાશ પર ભાર દેડ એસાડવામાં આવે છે અને ગુણુની કિંમત કંજૂસાઈથી આંકવામાં આવે છે.

આ બધી ગણિતની ભાષામાં કરેલી રજૂઆત ચોક્કસ ગણિતના રૂપમાં લેવાની નથી. એનો હેતુ એટલું જ દેખાડવાનો છે કે આજે વપરાતું કિંમતના માપનું સોના-ચાંદી વગેરે વિરલ પદાર્થો પર નરચાયેલું ધોરણ વસ્તુઓની સાચી કિંમત આંકવાને માટે ખરું સાધન નથી. અને તેથી તેને આધારે બનેલી અર્થવ્યવસ્થા, ગમે તે વાદ પર રચાયેલી હોય, અનર્થ જ ઊત્પન્ન કરનારી નીવડે છે અને નીવડશે.

કુદરત સાર્વજનિક છે. એટલે એને કિંમત જ ન હોવી જોઈએ. જમીન કે ખાણો હવાની જેમ જ કુદરતની બક્ષિસ છે. એની વિપ્રયતા કે જીણપથી કિંમતમાં ફરક પડવાનું કારણ નથી.

વળી, આજની આપણી ધન અને કિંમત માપવાની પદ્ધતિ દેખાવમાં સવ્ય — લાભમાપક (positive) હોય, પરંતુ હકીકતે અપસવ્ય — હાનિમાપક (negative) છે. આજકાલ કોઈ શેરીમાં રમખાણ થયાં હોય તો તેના લોકો પર સામુદાયિક દંડ એસાડવામાં આવે છે. એ શેરીમાં રમખાણ થયાં હોય અને એક પર પચીસ હજારનો અને બીજા પર દસ હજારનો દંડ એસાડવામાં આવે, તો સરકારી ચોપડામાં પડેલી શેરીવાળાને ખાતે પચીસ હજાર જમા પડશે અને બીજા ખાતે દસ હજાર પડશે. તે પરથી સરકાર પહેલી શેરીને લધારે લાભદાયી ગણે અને બીજાને એછી, અને તેથી પડેલી માટે વધારે સતોષ માને તો એક રીતે એ સીધી વાત દેખાય છે. પણ

ખીજ અને સાચી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ પદર હજારનો વધારે લાભ સતોપની નહીં પણ ખેડની વાત છે કારણ, સરકારનો હેતુ રમખાણોને અટકાવવાનો છે, રમખાણના દડો વસૂલ કરવાનો ધંધો ચલાવવાનો નથી એ હેતુની સિદ્ધિ માટે કોઈ પર દડ નાખવો ન પડે, રમખાણ જ ન થાય, એ સ્થિતિ લાવવી એ છે *

અથવા, નીતિમા થોડો ફેરફાર કરી સરકાર એવો નિયમ કરે કે જે શેરીઓ આખુ વર્ષ શાન્તિ ભગવે તેને અમુક હિસામે કરમા વળતર આપવું, અને જ્યાં રમખાણ થાય ત્યાં પૂરો કર વસૂલ કરવો. આ રીતે કેટલીક શેરીવાળા સારા ઇનામ લઈ જાય, તેથી સરકારની કરવસૂલી ઓછી થાય આ દેખાવમા નુકસાનની ખામત મળ્યા પછી ખીજ રીતે, સરકારનો હેતુ રમખાણો ન થવા દેવાનો હોવાથી એ વળતર લાભપ્રદ જ છે આમ શાંતિની દૃષ્ટિએ દડની વસૂલાત જમાના સરવાળામા પડવા છતાં નુકસાન છે, અને કરનું વળતર ઉધારના સરવાળામા પડવા છતાં લાભ છે શાંતિની દૃષ્ટિએ દડની જમા રકમ અપસંખ્ય — હાનિમાપક સંખ્યા છે, અને કરનું વળતર સંખ્ય — લાભમાપક સંખ્યા છે

આ રીતે આપણે કિંમતનો પ્રશ્ન વિચારીએ ધારો કે આપણે એમ કહીએ કે મિતનું કપડું એક રૂપિયે વાર પરવડે છે, અને તેવી જ ખાદી એ રૂપિયે વાર પરવડે છે અને તે હિસાબે મિલના એક વાર કાપડની કિંમત એક રૂપિયો માડીએ અને ખાદીની એ રૂપિયા માડીએ હવે, એક વાર કપડું તો એક વાર કપડું જ છે મિનમા બન્નું હોય કે ખાદીનું હોય જીવનની મરળો બન્નેથી સરખી સરે છે તેથી જીવનને બન્નેની કિંમત સરખી છે ધારો કે એક માણસને તેની બડી છ મહિના સતત કામ આપે છે એટલે આની સાચી કિંમત ૯ મહિના છે છતાં એની જુદી જુદી કિંમત માડવાનો

* દડની બાબતમા આ કમન કદાચ સહેલાઈથી સ્વીકારવામા આવશે, અને એમ કોઈ સમજવું નથી એમ કહેવામા આવશે પણ દારૂ વગેરે પર થતી આવકની બાબતમા આવી સમજૂત થાય છે કે નહીં તે વિચારવું પડે છે

અર્થ એ થયો કે યંત્રમાં છ મહિનાનું બાફું એક રૂપિયો થાય છે; અને હાથએળરમાં એ રૂપિયા. જો છ મહિનાનું બાફું એક રૂપિયો વાજખી હોય તો ખાદી માટે એ રૂપિયા સ્પર્ધાત્મક ખાદી વાપરનાર પર દંડ બેસાડો છો. અથવા એ રૂપિયા આપી ખાદી બનાવનારને ધનામ આપો છો. અને જો છ મહિનાની કિંમત એ રૂપિયા વાજખી હોય તો મિલકાપડ માટે એક રૂપિયો આપી મિલવાળા પર દંડ બેસાડો છો અથવા મિલનું કાપડ એક રૂપિયે વેચી તેના વાપરનારને ધનામ આપો છો. આમ પડતરની કિંમતની ગણતરી પરથી વસ્તુની કિંમત આંકવા જતાં એની સાચી કિંમત શોધવાનું કાર્ષ્યોક્કસ સાધન જ મળતું નથી.

વળી એક બીજી રીતે આજની અર્થવ્યવસ્થાની અનર્થતાનો વિચાર કરીએ. નૈતિક ન્યાયથી જોઈએ તો જે વસ્તુઓ વિના જીવન નભી જ શકે એમ ન હોય અને તેથી જેના ઉત્પાદનમાં જ મનુષ્યોના મોટા ભાગને રોકાણું આવશ્યક હોય, તેમાં રોકાયેલા માણસોની મહેનતની સૌથી વધારે કિંમત હોવી જોઈએ. માણસની મહેનતમાંથી શું નિર્માણ થાય છે, અને તે જીવન માટે કેટલું આવશ્યક છે તેના ખ્યાલથી તેનું મહેનતાણું હોવું ઘટે. આમ જોતાં એ વિષે શંકા જ નથી કે ધણામાં ધણા માણસોએ અનાજ ઉત્પાદન કરવાની મહેનત કરવી જ જરૂરી છે. બાકી બધું એનાથી ગોણુ સ્થાન લે. માટે વધારેમાં વધારે મહેનતાણું અનાજ ઉત્પન્ન કરવાની સીધી મજૂરી કરનારને મળવું જોઈએ. બાકી બધા ધંધા એનાથી ઊતરતી પંક્તિના ગણાય છે. અનાજ પછી બીજો નંબર કદાચ ઘર અને વસ્ત્ર બનાવનારાઓનો તથા બંગી વગેરે સફેદાઓનો ગણાય. જે ધંધાના યાન અથવા મદદ વિના બીજા ધંધાદારીઓની બધી વિદ્યા-કળા નકામી બની જાય એમ હોય તે ધંધો આર્થિક રીતે સૌથી વધારે કીમતી લેખાવો જોઈએ.

પણ આપણે જાંબુએ છીએ કે આજની અર્થવ્યવસ્થામાં એમ નથી. સૌથી વધારે મહેનતાણું રાજા, પ્રધાન, સેનાપતિ,

કુરસદવાદ

હેતા પ્રકરણમાં, 'સમયની જયતને ધનામ' અથવા 'સમયના ખગાડ પર દંડ' એવી પરિભાષામાં પદ્યોની કિંમતના આજના ધોરણનો એક ખુલાસો વિચારાયેલો છે. પણ સાચું પૂછતા આવી રીતે ખુલાસો આપવામાં જ વિચારની ગેરદોરબધી થાય છે. હકીકત તો એ છે કે ગાંધીવાદ અને બીજા વાદો વચ્ચે સોનાપટ્ટીની સમાનતા છે, તેમ એક બાબતમાં વિરોધ છે. તે એ કે બીજા સર્વે વાદો કુરસદવાદી છે, માણસને વધારેમાં વધારે કુરસદ આપવી, કુરસદ વિદ્યા, ખાદ્ય, વગેરેનું — 'સરકૃતિ'નું કારણશરીર (મૂળ સાધન) છે, એ આજના અર્થશાસ્ત્રની પાયારૂપ શ્રદ્ધા છે એમ કહી શકાય. ગાંધીવાદ પ્રતિક્રિયારૂપે કદાચ બીજાં છેડે ભરે છે અને તે કુરસદને બમબમ માનવહિતની દુશ્મન લેખે છે.

હકીકત એ છે કે કુરસદ શબ્દમાં આગસ અને વિશ્રાંતિ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. આ પૈકી શ્રમ પછી વિશ્રાંતિની જરૂર વિશે વિવાદ કરવો નકામો છે. એ વિશ્રાંતિ કેટલીક વાર યેવળ આરામથી — નિરાશથી પડવા-સૂવાની અને કોઈ વાર બીજા પ્રકારનો અનાર્થિક શોખનો કે વિનોદનો શ્રમ કરવાની હોય. એમાં શ્રમનું શ્રમત, કળાયાણુરી, કયાકીર્તન, જ્ઞાનચર્યા વગેરેનો સમાવેશ થાય. એ શ્રમ અર્થોત્પાદક ન હોય તોયે શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરેને સ્વચ્છ અને હિત કરનારો હોવો જોઈએ. એમ કહેવું કે વિશ્રાંતિની જરૂર જ નથી, અથવા એક શ્રમ છોડી બીજા પ્રકારનો પણ અર્થોત્પાદક જ શ્રમ કરવો તે જ વિશ્રાંતિ — એ તથા પાડિસ જેવું છે. અને આગસ માનવહિતનું દુશ્મન છે એમ સ્વીકારવામાં કોઈને હરકત ન હોવી જોઈએ 'નગરો ભેડો નખખોદ વાગે' એ અનુભવ વાક્ય છે જે કુરસદ જુગાર, દારૂ, બિચાર, તમાકુ, મધિન કળા)

ગાળાગાળી તથા મારામારીમાં પરિણમે તે. કુરસદ આવી નખખોદ વાળનારી ગણાય.

પણ આગસની અનિષ્ટના સ્વીકારવા જતાં શ્રમનો બોજો વધી પડવાની ધારતીથી કુરસદવાદ પેદા થયો છે. જીવવા માટેના આવશ્યક શ્રમમાંથી વધારેમાં વધારે મુક્તિ પડેલી મળવા દો; આવશ્યક શ્રમ એ જ શ્રાંતિ (થાક) છે; એમાંથી નીકળવું તે વિશ્રાંતિ—કુરસદ. એ થાક લાગવા માંડે તે પહેલાં જ મળે તો વળી વધારે સારું. એમ હોય તો જ ખીજા પ્રકારનાં જ્ઞાન-કળા વગેરેનાં ઉપાર્જન-સર્જન થઈ શકશે. થાક વિનાની કુરસદ ગાળતાં ન આવડતું હોય તો હરકત નહીં; 'નવરો એઠો નખખોદ વાળે'નું જોખમ એટીનેથે મનુષ્યને પડેલી કુરસદ આપવી. પછી ધીમે ધીમે કુરસદને સારી રીતે ગાળવાની કેળવણી આપવાનું કરી શકારો. આ કુરસદવાદ છે.

વિચાર કરતાં જણાશે કે શ્રમ-કુરસદનો સંબંધ ત્યાગ-ભોગ, અહિંસા-હિંસા, જેવો છે. જેમ માણસ સર્વથા ભોગ વિના રહી શકતો નથી; સર્વથા હિંસા વિના નભતો નથી; તેમ કુરસદ કાઢવા વિના, મહેનત બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના રહી શકતો નથી. ભોગને મર્યાદિત કરવાનો, ઘટાડવાનો પ્રયત્ન તે જ ત્યાગ. એવો પ્રયત્ન કરતાં કરતાંયે તે કેટલોક ભોગ કરે જ છે. પણ તેથી જો એ ભોગને જ જીવનનો સિદ્ધાંત બનાવે છે તો વિનાશને જ પંથે જાય છે. તે જ પ્રમાણે હિંસાને મર્યાદિત કરવાનો—ઘટાડવાનો પ્રયત્ન તે જ અહિંસા. અહિંસાના પ્રયત્ન કરતાં કરતાંયે તે કેટલીક હિંસા કરે જ છે. પણ તેથી જો તે હિંસાને જ જીવનનો નિયમ બનાવે તો માદ્વાસ્થળી જ પરિણમે. એ જ વાત શ્રમ-કુરસદની છે. કુરસદ માણસ કાઢવાનો જ. શ્રમ કરતાં કરતાંયે કુરસદ પર નજર રાખવાનો. પણ કુરસદને જ જો અર્થશાસ્ત્રની કે જીવનની ક્ષિત્સૂત્રી, અને જ્ઞાન-કળાનું દારણુશરીર સમજે તો તે અનર્થની પરંપરામાં જ પરિણમે.

એક એવી માન્યતા છે કે સંસ્કૃતિનો વિકાસ કુરસદમાંથી થયો છે અને થાય છે. કુરસદ હોય તો માણસ ગાતાં શીખે, નાચતાં શીખે, ચીતરતા શીખે, કાતરતાં, રંગતા વગેરે શીખે, શરીર-ધર

વગેરેને શણુગારતા શીખે, વાચતા અને મનન કરતા શીખે, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન વિચારે. જેનો આખો દિવસ અને જન્મારો પેટનો ખાડો ભરવાની મહેનતમાં અને જીવનને જેમતેમ ટકાવી રાખવામાં જ સાધ્યો જાય, તે એ બધી વિદ્યા-કળા-જ્ઞાન વગેરેનો શી રીતે વિકાસ કરે? આજ સુધી દુનિયામાં જે જે મહાન સંસ્કૃતિઓ પેદા થઈ છે, બધું નગરો ધમારતો, સાહિત્ય, સંગીત કળા, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ રચાયા છે, તે કુરસદ કાઠી શકનારા લોકોને પ્રતાપે છે પૂજારી અર્થવ્યવસ્થામાં થોડા માણસો કોઈક પ્રકારે ખૂન ધન મેળવી શક્તા અને તેથી તેમને પોતાને ખૂન કુરસદ મળતી એટલું જ નહીં, પણ તેઓ ખીજા પણ ચોખ્ખા માણસોને કુરસદ મેળવવામાં મદદગાર થઈ શકતા મારે શરીરશ્રમ કરી મારો નિર્વાહ ચલાવવો પડતો નથી, કેટલાક થોડી મહેનતે ધણું કમાઈ શકનારા પુસ્તકો ખરીદવાની શક્તિ ધરાવે છે, માટે નવજીવન પ્રકાશન મંદિર પુસ્તકો છાપવાનો ધંધો ચલાવી શકે છે, અને તેથી મારા જેવા લેખકો નિરાતે સાહિત્યસર્જન કરી શકે છે, અને મહાત્મા ગાંધી તથા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા નરરત્નોયે ઉપજાવી શકે છે એને જ સીધે શકરાચાર્ય જેવા અનેક જ્ઞાનીઓ તત્ત્વજ્ઞાન ખેડી શક્યા છે અને સાધુસતો ભક્તિનો પ્રચાર શ્રી શકે છે એને જ કારણે પિરામિડો, તાજમહેલ, દેલવાડાના મંદિરો, નાનકા, મોહન-જો-ડરો બન્યા અથુમાં રહેલી અદ્ભુત અને પ્રચંડ શક્તિ, વીજળી તથા ફિરજોની વૈજ્ઞાનિક ખૂમીઓ, હોરલ ઉપજાવનારા પ્રચંડ ઉશ્ચોગો અને પુષ્પ વગેરેના બાધકામો કરવા અર્થોત્પાદક શ્રમમાંથી કુરસદ પામેલા લોકો જ શક્તિમાન થયા છે કુરસદની શક્યતા ન હોત તો વિજ્ઞાનનો વિમલ ન હોત અદારમાં સેકા સુધી મોટા ચક્રવર્તી રાખતેયે જે સુખસગવડો નહોતા મળી શકતા તે આજે મુખર્ષિમાં રહેનાર મિનમતૂરને કે મહેતાનેયે મળી શકે છે સાદળહાએ જેવી ઝીણી મનમન વાપરી હરો તેવી કે તેથીયે ઝીણી મનમન આજનો સામાન્ય મનૂર વાપરી શકે છે, અને એની સ્ત્રી જમો વર્ષ પૂર્વેના નગરોની વડુએ રાજના વપરાશમાં નહીં પડેરી હોય તેવી સાડી પડેરીને

વાસણ અજવાળવા બેસી શકે છે. પચાસ વર્ષ પર દીકરાનો પગ
જોઈને બ્રાહ્મણ કહે કે એના નસીબમાં ગાડીઘોડો છે, તો મા
રાજી રાજી થઈ જતી. આજે પગની રેખાની ગરજ વિના એક
આનામાં વીજળીના વાહનમાં બેસીને માણસ અધું મુંબઈ ફરી
આવી શકે છે. રામ જીવાનેય વિજીપણની મદદથી પુષ્પક વિમાનમાં
બેસવાનો લહાવો મળ્યો. આજે શંકરરાવ દેવ જેવા નિષ્કિંચન સેવક
પણ મહિનામાં બે વાર જાડી શકે છે, અને હિજરન કરનાર ગરીબ
કિસાનેને પણ વિમાનમાં સ્થાનાંતર કરાવાય છે. આટલો બધો
વિકાસ કુરસદને આભારી છે. એ કુરસદ અત્યાર મુખી પૂંજીને જ
વરેલી હતી. હવે એને યંત્રાઘોગો દ્વારા અને સમાજવાદી રચના
દ્વારા સમાજવ્યાપક બનાવી શકાય એમ છે. પૂંજીવાદ સ્વાર્થી અને
અસ્પૃશ્યતા હોવાથી તે કાઢવા જેવો છે. પણ એનું નવનીત — કુરસદ
એ તો અવશ્ય વધારવા અને સંધરવાની વસ્તુ છે, એવો કુરસદનો
મહિમા છે.

પણ આ વિચારોમાં એટલી બધી સાચી, અર્ધસાચી અને
બૂલભરેલી બાબતોની સેજબેજ કરી દેવામાં આવી છે કે તેનો જાંડા
જીનરી વિચાર કરી લેવાની જરૂર છે. પહેલાં કરતાં અનેકગણાં વધારે
સુખસમવડનાં સાધનો આજે વ્યાપક રીતે જનતાને સુલભ થયાં હોવા
છતાં અને સમયની બચત કરનારાં આટલાં બધાં સાધનો નિર્માણ
થયા છતાં, જે કુરસદને માટે આપણે આટલું બધું ઝંખીએ છીએ તે
આપણા પૂર્વજોને જેટલી મળતી હતી તેટલી આપણને મળતી નથી,
એ કેટલું વિચિત્ર છે? જે નિરાંતના જીવથી સો વર્ષ પહેલાંનો ખેડૂત
જીવન નિર્ગમન કરતો અને ગડોળું કુટુંબ નિભાવતો, તે જ નિરાંત
રાખીને તે આજે વર્ષે તો પાંચમાથ જ થઈ જાય. કાચા રસ્તાઓ
પર થઈને ઝડપથી દોડનાર ઘોડો કે સાંદણી એ જ જ્યારે માણસનું
મુસાફરી કે સંદેશાનું વેગવંતું સાધન હતું ત્યારે માણસને જેટલી
કુરસદ હતી તેટલી આગગાડી મળ્યા પછી ન રહી અને આગગાડી
મળ્યા પછી ને હતી તે વિમાન મળ્યા પછી નથી રહી. મહાભારતના
ધુક્કે આપણા મગજ પર પ્રાચીન કાળમાં થયેલા મોટામાં મોટા

યુદ્ધનો સ રકાર પાપ્યો છે બે બાજુએ મળી અડાર અશ્વૌદિણી સેનાએ —
 અત્રે જ દિવસમા તે વખતની સર્વે 'આર્થ' જાતિઓએ — પરસ્પર
 મતન ફેરી પણ એ મોળા યુદ્ધનો વિચાર કરીએ તોયે આજના
 પ્રમાણમા એમા ફેટવી નિરાત અને કુરસદ હતી? જોશ જોવરાય
 છે, સેનાઓ ભેગી થાય છે, વન્ધે મહણ આવે છે માટે આતર—
 પક્ષ સુનેહ જાહેર થાય છે, તે વખતે યત્નઓ પણ એકબીજાને મળે
 છે અને આનંદપ્રમોદ કરે છે લડાઈ દરમ્યાન સાધારણ ગીતે
 સૂર્યાસ્ત પછી લડાઈ બંધ રહે છે, ત્યારે સામા પક્ષની છાવણીઓમા
 પણ જઈ શકાય છે રાત્રે કથાકીર્તન થાય છે, તે 'બ્લેકાઉટ' થી
 વિના જ થાલે છે હાઈકોર્ટમા જાણે 'લોગ હોઝ' (મોટા કેસ)
 નોંધાવ્યો હોય તેમ બધા પર બુદ્ધિ વચ્ચેયે કુરસદ અને નિરાત છે પણ
 આજે તો બે મહિના પહેલાંથી જેની નારીખ જાહેર થઈ ચૂકી હોય
 તવી કોઈ વિચારપરિદ જ હોય, તોયે તેમા કોઈ નિરાતનો છત્ર
 મરી પડોચી શકતું નથી વિમાનમા જીડીને માડમાડ પડોચનારા
 ફેટમા તો નીચે જ ત્રણ દિવસમા કરવા ધારેના કામને બે દિવસમા
 ઉડવી નાખવા સૌ કોઈને ઉતાવળ હોય, કેવાક તેમાથીયે જન્મી
 નીચી જનારા હોય કોઈકે પોને આવી શકે એમ નથી એમ
 છેલ્લી ધડીએ 'તામડતોળી ફાન'થી સરેમો મોકલ્યો હોય છ-છ
 મહિને ટપાન પડોચતી તે પ્રાણમા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ દિ હુસ્તાન
 જેવા છ હાતર માર્કન દૂર દેશમા રાજ્ય ગ્યાપુ અને ચલાન્યુ! અકબરે
 વગનગ આખા દેશમા પોતાની આજુ વર્તાવી આજે ફાન-રેડિયો
 અને વિમાનના સાધનો છતાં એ ચલાવવું અશક્ય થઈ પડ્યું
 આવીસ સલામનો વિજય થયો ફોન તો મસ્જીદની કેવી ગિયતિ થઈ
 ફોન તે આપણને ૫ જાણદરવાસડએ સમજાનું હતું! યાત્રિક
 જમાનાના આપણે જખીએ છીએ તે કુરસદની આવી વલે થઈ છે
 આપણે વધારે કુરસદ મેળવવા જેમ જેમ પ્રયત્ન કરીએ છીએ
 તેમ તમ તે ગધેડાના નાખ આગળ બાપેલી કુ ગળીની જેમ બે આગળ
 દરની દૂર જ રહે છ અધેડાનું જેવું કુ મળી પામવાનું તેવું જ આપણે
 મા' કુરમદનું થયે છે, અને તેમાં આપણી શ્રદ્ધા છ

ખેર. હવે આપણે કુરસદ અને સંસ્કૃતિનો સંબંધ વિચારીએ. સંસ્કૃતિમાં આપણે ભક્તિ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આનંદપ્રદ કળાઓ, શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરેની અસાધારણ શક્તિઓ, કે સુખસગવડનાં સાધનોની સુસજ્જતા — ગમે તે લઈએ — બધાની ભાગ્યનમાં આપણે એ ભાગ પાડવા પડશે. એક તે તે પ્રકારની સંસ્કૃતિની વિરોધતાને નિર્માણ કરનારાઓનો અને બીજો તેના કદરદાનો અને ઉપભોગ કરનારાઓનો.

પોતે અને પોતાના મિત્રો મળી રમના દિવસે (એટલે કુરસદ-વેળાએ) પોતાની જ હોંશ પૂરી કરવા પોતાને હાથે રસપોળી, ઢોકળાં, કદી, ભાત, એ ચાર ચટખીઓ વગેરે તૈયાર કરી, ખાવાની જગ્યાને ફૂલો અને ચિત્રોથી વિભૂષિત કરી, અગરગત્તી વગેરેથી મુગંધિત કરી, ગાતાં અને આનંદ કરતાં જામે, અને પછી જ્ઞાનચર્ચા કરે તે પાકકળા, ચિત્રકળા, સંગીતકળા, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેના પોતે જ નિર્માતા, કદરદાન અને બોક્તા છે. એમની કુરસદ પોતાની છે, અને સર્જન પણ પોતાનું છે.

પણ પોતાને અને પોતાના મિત્રોને રમતી કુરસદ છે, માટે સ્ત્રીને કે બટ-ચાકર કે વીંછીવાળાને દુકમ આપી તથા ઠાઈ ગવૈયા, નાયનારી કે હરિકીર્તનકારને રોકી, કે આમોદોન અસાધી, આવો એક ઉભાણીનો કાર્યક્રમ ચોજે તો તેમાં કળાના નિર્માણ કરનારા જુદા હોય છે, અને તેના આશ્રયદાતા અને ઉપભોગ કરનારા જુદા હોય છે. જોએ આ કળાઓ નિર્માણ કરે છે, તેઓ પોતાની કુરસદનો તેમાં ઉપયોગ તથી કરતા, પણ પરાધીનતા અથવા ધનેચ્છાગ્રન્ય પોતાનો સીધો જીવનનિર્વાહનો શ્રમ જ કરે છે. તેઓ તેનો ઉપભોગ પણ નથી કરતા, અથવા પોતાના આશ્રયદાતાઓના ઉપભોગમાંથી રહેલી બચતનો જ કરી શકે છે. બટ-ચાકર, વીંછીવાળો કે ગવૈયો પોતાના કળામય વ્યવસાયને પેટ માટે વૈતરું સમજે છે; જો માટે એ વધારે આહકો શોધે છે અને એ પણ આહકના જ કુરસદવાદમાં માનતો હોવાથી કેવી રીતે એ વૈતરું જોઈ શકે, અને પોતાના કળાસર્જક વ્યવસાયમાંથી કુરસદ મેળવી શકાય તેની મુક્તિઓ

શોધે છે. એને આમાં કળાની ઉપાસના નથી લાગતી. એ કુરસદ દાઢી બીજી કળાએનો ઉપાસક બનવા માગે છે. અને તે પણ ઘણું કરીને કળાનો નિર્માતા નથી બનતો, કેવળ કેઈ બીજા ધંધાદારી કળાકારનો આશ્રયદાતા બને છે ! રસોઈયો સિનેમામાં જાય છે, સિનેમાનો નટ હોટેલમાં કે વારાંગનાઓમાં પડે છે, કીર્તનકાર ‘બ્રહ્મભોજન’ શોધે છે અને બ્રહ્મજ્ઞાની સાધુ બાંગ્લાદેશની વિત્રાંતિ લે છે ! મોટે ભાગે બધા થોડાઓની મહેનતે ધણાઓથી સામગ્રી ભોગવી શકાય અને ધણી ઇન્દ્રિયોને રીઝવી શકાય એવી સિનેમા-નાટકની, થોડોડાની, ક્રિકેટની કે એવી કળાના આશ્રયદાતા બને છે ! હાલમાં તો ધણી-ખરી કળાનું અંતિમ સ્થાન સિનેમાઘર છે. ત્યાંના પહેરવેશ, તૃત્ય, સંગીત, રાચરચીકું, શબ્દમાર, ચિત્રો વગેરે સમાજના કળાના આદર્શો બને છે. એમાં સર્વે કળાસર્ગકોનો સહયોગ હોય છે : ચિત્રકાર, શિલ્પી, કથાલેખક, કવિ, ગાયક, વૈજ્ઞાનિક બધાને ત્યાં સ્થાન મળે છે; અને તે બધા ત્યાં કળા દ્વારા જીવનનિર્વોહ મેળવે છે, અને પૈસા આપનાર સંયોજકના દુકમો પ્રમાણે કળાને દાખવે છે !

લલિતકળાઓ એ સંસ્કૃતિનું નવનીત મનાય છે. રાજાઓ પોતાના વર્ષાબરના શિક્ષણનું પ્રદર્શન નાટ્યપ્રયોગો દ્વારા દેખાડે છે; ઇનિહાસકારો પ્રજાની સંસ્કૃતિના નમૂનારૂપે એની બબ્બ નગરીઓ અને ઇમારતો, તથા ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય, નાટક વગેરેની વાદી આપે છે. એ કળાસર્ગકોના જીવનમાં કુરસદને કેટલું સ્થાન હતું, પોતાની કળાનો કેટલો આનંદ હતો, ચિત્રમાં કેટલી પ્રસન્નતા હતી, પોતાના દમ-કળાકારો પ્રયે કેટલો સહભાવ અને હરખુદ્ધિ હતા, પોતાના આશ્રયદાતાઓની ખુશામત માટે પોતાની કળાને કેટલી બગાડવી કે ઉતારવી પડતી હતી તથા પોતાની ડોંસરી નહીં પણ તેમને (આશ્રયદાતાઓ) માટે પોતાની જનને કેટલી નિયોતી નાખતી પડતી હતી, તેનો સંસ્કૃતિનું આ નવનીત આપનારા અને તેનાં યુજ્યમાન ગાનારા બાબે જ આપ દારે છે. કુરસદને સીધે આ કળાઓ પોતાનાં એ સોચું, પણ કુરસદ કોની, અને કેટલાની ? કળાના મર્ગકોની કે આશ્રયદાતાઓની ? એ આશ્રયદાતાઓની કુરસદ ક્યાંથી આવી ?

અને કુરસદને પૂજવાવાળી અથવા કુરસદવાળાઓને માટે નિર્માણ થયેલી કળાઓનું સ્વરૂપ પણ કેવું ગ્રન્થું છે? સામાન્ય જીવનમાં જેવા અંગવિક્ષેપો કરવા કાવે જ નહીં, સંગીતના મૂર અને તાલ સાથે જેનો સંબંધ ન હોય તો તે કરનારને ચિત્તશ્રમ થયો હશે અથવા જેને અંગ્રેજીમાં 'સેન્ટ વાઈટસનો નાચ' કહે છે તેવો એક પ્રકારનો વાયુરોગ થયો હશે એવી શંકા જિભી થાય; જે વેશ અને હાવભાવ અને રંગબેરંગી કિરણો અને શોભાની સમ્ભવ વિના શીકાં પડી જાય, એ આપણી આજની જિંદગીમાં જિંદગી નૃત્યકળાનું સ્વરૂપ છે, અને એને શીખવા પાછળ બાળમંદિરથી માંડી યુનિવર્સિટીનાં તરુણ-તરુણીઓ મુઠ્ઠી બધાં તલપાપડ છે. જેવાં હાંબાં અને પાતળાં આંખ, નાક, કાન, કમ્બર, આંગળાં, નખવાળાં માથુસો દુનિયામાં ક્યાંય જેવા મળે નહીં, અને દેખાય તો વિચિત્ર પ્રાણીઓ જ લાગે, તેને ચિત્રકળાના ઉત્તમ નમૂના આપણે માનતા થયા છીએ. આપણને લાગે છે કે આ નૃત્ય-ચિત્ર વગેરેમાં જે સૌંદર્ય લાગે છે તેનું કારણ તેનાં અદ્ભુત અંગવિક્ષેપો કે અસામાન્ય નાક, કાન, આંખ વગેરેની આકૃતિઓ છે. વસ્તુતઃ એની આકર્ષકતા એ સૌની ઇદ્રિયમોહન શક્તિ જ છે. કુરૂપતા એ પ્રકારની થાય : એક ધૂણા પેદા કરનારી, ખીબત્સ લાગનારી, જેતાં ચીતરી ઉપગ્નવનારી : જેવી કે, રાક્ષસની, યમદૂતની, હિડિબાની, જૂંડની. ખીજી, નાગ્નુક અને શણગારેલી કુરૂપતા. એ કુરૂપતા એનો શણગાર હિતારી નાખે તો દુર્બળતા, અદ્યપરીર્થતા, રોમ કે બ્યંગતામાં જ ખપે. પણ નાગ્નુક અને શણગારેલી હોવાથી કુરૂપતા છતાં તે વીર્યવાન સુરૂપતા જેવી જ ઇદ્રિયમોહન થાય છે. આપણે વિચારશું તો, મને લાગે છે કે આપણી ખાતરી યંશે કે આજે મોટે ભાગે આપણે કળાને નામે નાગ્નુક — શણગારેલી કુરૂપતાને જ સૌંદર્ય માનતા થયા છીએ. જેટલી અદ્યપરીર્થતા વધારે તેટલા શણગાર, હાવભાવ વગેરેથી તેને દાંકવાનો પ્રયત્ન વધારે થાય છે, અને જેનારા તે બાલ્ય રંગમાં જ ખેંચાઈ તે પાછળ રહેલી કુરૂપતા જેતાં અટકે છે.

પણ આ થોડું વિષયાતર ચલુ મૂળ મુદ્દો કુરસદનો છે અને તેમા કહેવાનું એ છે કે કુરસદપૂનર્માથી નિર્માણ થયેના કળા-સાહિત્ય-કાવ્ય ઇતિહાસ, ઇન્ડિયોલોજી, રાગદોષથી ભરેલા અને મોટે ભાગે પપયાગ (ખાનગું) વૃત્તિના હોય છે પોતાના જીવનના નિત્યનૈમિત્તિક કાર્યોમા, સંબંધોમા, શ્રમમા જે કૃતાર્થતા નાગે અને પ્રસન્નતા અનુભવાય તેને પરિણામે તે કાર્યોને શોભાડવાની તે સંબંધોમા ભક્તિ, મીઠાશ અને રસિમતા સાવવાની અને તે શ્રમમા પારગતતા પ્રાપ્ત કરવાની તથા સુદરતા ભગ્વાની જે પ્રવૃત્તિ થાય, તેમાથી નિર્માણ થયેલી કળા વગેરે જુદા જ પ્રકારના હોય એની કિંમત પૈસામા આકી જ ન શકાય જે કદરૂપે આપવામા આવે તે આપનારને કૂન નહીં પણ કૃષ્ણની પાખડી જ નાગે અને બેનારની આપનારના બાવ ઉપર જ દષ્ટિ હોય *

માનવની ઉત્પત્તિ માટે તેને કુરસદની જરૂર છે એમા ના નહીં ખાવાની કે સૂવાનીયે નિરાત ન મળે સદાયે 'વખન નથી' એવું જ જીવનનું ઘડિયાળ ગોરવાય એ ઇષ્ટ સ્થિતિ નથી જ પણ એ કુરસદ તે થોડા કનાક દોડાદોડી કરી જીતની જેમ કામ કરવું અને પડી થોડા કનાક મોજશોખના કાર્યક્રમમા પડવું અને પછી સુવા માટે દવા કે દારૂ બઈ સવારના સાતઆઠ વાગ્યા સુધી ન પૂરી બેઠ ન પૂરી જગૃતિ — એવી સ્થિતિમા પથારીમા આગોટવું તે નહીં કુરસદનું જોટલું સાચું સુખ જીવનના બધા કામો નિરાતથી પડી શકાય એવી સ્થિતિમા મળે તેટલું કામનો વેગ નધારી કુરસદ કાઢવાના પ્રયત્નમાથી નહીં મળે સુખ બાળુએ રહ્યું એ રીતે હજી સુધી એ કુરસદ જ મળવાની આશા જણાતી નથી

* સદ્ગુણ દેવતામીના જીવનમાગે એક કિસ્સો એ એના જીવન ચરિત્રમા વર્ણવેલ છે આત્મ રામ નામના એમના એક દરજી શિષ્ય અમને એટ આપવા એ મરસ ડગલી રીવી બાવનગરના ઇંગ્લાર જન ડગર્સ જોઈને એવા ખુસ થય કે એવી સીવી આપવા માટે એ રૂપિયા સિલઈ આપવા કહ્યું પણ દરજીએ કહ્યું, એવી બીજી ગમી નહીં સીવી શરૂ એ ડગલીમા તો હેતના દેલા પડ્યા છે એ દેલા તમારી ગરીબા નાખવા બીજું હેત કયાથી લાગુ ?' સાચી કથાનું સર્જન આ રીતે થાય

ઝડપી યત્રો દ્વારા આપણે કાળને આંટી દેવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો છે. ઝપાટાથી વસ્તુઓ બનાવીએ, અને ઝપાટાથી સ્થાનાંતર કરીએ એવો લગભગ ઘેલછા ગણાય એટલો આપણો વેગ માટેનો મોહ વધ્યો છે. છતાં કાળને આંટવાની સ્થિતિથી તો આપણે હજી કેટલા દૂર પડ્યા છીએ ? હવામાં અવાજની ગતિ સાથે હરીફાઈ કરી શકે એવા વિમાન હજી બનાવ્યાં નથી; પણ તેવો પ્રયત્ન ચાલુ છે. પણ તેજ અને વીજળીની ગતિ આગળ એ વેગની કશી કિંમત નથી. આઃ કલાકમાં મુંબઈથી લંડન પહોંચાડનારાં વિમાન યશો ત્યારે આપણે માંડમાંડ અવાજની ગતિની બરાબરી કરી હશે. ફૂઠ સેકન્ડમાં પહોંચેશું ત્યારે તેજની સાથે બરાબરી થશે. ક્યાં ફૂઠ સેકન્ડ અને ક્યાં આઠ કલાક ! કેટલો સમયનો બગાડ ! અને મનની ગતિ આગળ તો તેજની એ ગતિ પણ ઘોડા આગળ એકલગાય જેવી કહેવાય. સાચી ઝડપ તો મનના વેગે ધારેલે સ્થાને સદેહ પહોંચી જવાય અને વસ્તુઓ બનાવાય તે સ્થિતિએ પહોંચેશું ત્યારે પામશું ! પણ તે વખતે એ કુરસદ-નિરાંત-મુખ-વિશ્રાંતિ બોગવશું કે કેમ એ નક્કી ન કહેવાય. ધણુંખડું તો નહીં જ; સિવાય કે જીવમાત્રના નાશને પરિણામે ક્યામતની રાહ જોતાં દુખરમાં કે અંતરીક્ષમાં પડ્યા રહેવાની કુરસદ મળી શકતી હોય તો ! અથવા, બધા સત્યયુગના કહેવાતા સત્યસંદર્ષ શુદ્ધચિત્ત માનવી બનીએ તો !

એક નાનપણની વાત યાદ આવે છે. એક મુસલમાન ખેડૂને અમારા કુટુંબ સાથે રહેહસબંધ હતો. તેના જીવન દોકરાને મુખર્ષ જોવું હતું. અમારા કુટુંબમાં કોઈનું લગ્ન હતું. મારા પિતાશ્રીએ વિચાર્યું કે આ નિમિત્તે બહેન એ છોકરો મુખર્ષ આવે અને મુખર્ષ જીએ, મુખર્ષની લગ્નસરા પણ મહાલે અને તૈયાર થઈ આવવા સૂચના મોકલી. એ પોતાને ગામથી આવી પહોંચ્યો. ઈઈ ગાડીમાં મુખર્ષ જવાનું છે, તેની ચર્ચા ચાલતી હતી. આકોશથી મુખર્ષ જવા માટે તે દિવસેામા એ ગાડીઓ હતી; એક પેસેન્જર, જે લગભગ અઢાર કલાકે પહોંચતી, અને બુસાવળ પર ગાડી બદલીને જવું પડે તેવી; બીજી મેલ, જે ચૌદ કલાકમાં અને વગર બદલ્યે

પહોંચતી. પેલાએ જાણ્યું કે મેલનું બાકું વધારે હોય છે, વચ્ચે ઘણું સ્ટેશનો છોડી દે છે, અને બેસવાનું ઓછું મળે છે. વળી ઘણું સ્ટેશનો રાત્રે નીકળી જાય છે. પેસેન્જરનું બાકું ઓછું, જે ગાડીમાં બેસવા મળે, દિવસે જીપડે તેથી ઓછેએક સ્ટેશન જોવાય, અને ચાર કલાક વધારે બેસવાનું એણે એ પણ જાણ્યું કે મારા પિતાશ્રી વગેરે કેટલાક મેલમાં જનારા હતા, અને ખીજા કેટલાકને પેસેન્જરમાં મોકલવાનું હતું હતું. એને આ વિચિત્ર લાગ્યું. લાંબો વખત ગાડીમાં બેસે, એને વધારે હિપચોગ કરે તેને સસ્તામાં કાર્ડ જાય, અને ઓછો વખત બેસે તેની પામે વધારે બાકું લે એ રેલવેવાળા કેવા, અને મોઢો સોદો પસંદ કરનાર શેડિયા પણ કેવા? માગ પિતાશ્રી બોળા અને બતા છે એવી તો ખ્યાલિ હતી જ, પણ એને લાગ્યું કે આ તો બોળપણ અને બલાઈની હદ આવી ગઈ! રેલવે પર એટલો હિપકાર કરવાનું શું પ્રયોજન હોય?

આ એકૂત સ્વાભાવિક અર્થશાસ્ત્રને સમજતો હતો. આધુનિક અટપટા અર્થશાસ્ત્રમાં હજી તેનો પ્રવેશ થયો નહોતો. સ્વાભાવિક અર્થશાસ્ત્રમાં કેવળ સમયને કે સમયની જયતને કિંમત નથી હોતી. સમય સાથે મહેનત, તથા વસ્તુની હિપચોગિતા વગેરે કેટલાં વધે છે તેની કિંમત છે. એનું જીવન એવું જોવાયેલું હતું કે ચાર કલાક વધારે વાર ગાડીમાં બેસવું પડે તેથી એનાં કાર્ડ કામ જમડવાનાં નહોતાં; જીવડી પ્રવાસની લહેજત વધતી હતી. એની દૃષ્ટિએ અમારાંયે કાર્ડનાં કામ જમડે એમ નહોતાં એ સ્થિતિમાં ચાર કલાક ઓછું બેસી વધારે બાકું આપવું એ એને નુકસાનનો સોદો હતો. એના ખડનન ગરીરને ચાર કલાક વધારે બેસવાનો કે ગાડીની ફેરવડવીનો અમ કાર્ડ નિસાતનો નહોતો.

સમય, ઝડપ, સમયની જયત, કુરસદ, શક્તિની જયત વગેરેની યોગ્ય પરિગ્ઠિતિઓમાં કિંમત છે એમાં ના નહીં. પણ આપણે એની નિરપેક્ષપણે સ્વતંત્ર જ કિંમત સમજમ મૂકવત સમજતા થયા છીએ. જલદે, પૈસા કરનાયે તેની વધારે કિંમત દરીક સમજાએ છીએ. આપણા કલાં કામ જમડે એમ ન હોય, જલો

વખત નકામો કે દુરુપયોગમાં જ જતો હોય, શરીરમાં કામ કરવાની શક્તિયે હોય, બિલકુલ કામને અભાવે શરીર ઢીલું બનતું હોય, છતાં સમય, ઝડપ છોની અધપૂર્ણ કરીએ છીએ. આપણે જાણ્યું છે કે રેંટિયા કરતાં મિંદથી ઘણી વધારે ઝડપથી કપડું તૈયાર થઈ શકે છે. ગાડાં કે પગપ્રવાસ કરતાં બસમાં વધારે ઝડપથી પહોંચાય છે; ટ્રેન કરતાં વિમાનથી. માટે ગપ્પાં મારવા ને પત્તાં કે ચોપાટ રમવા સિવાય બીજું કશું કામ ન હોય, બેકારીને લીધે કમાણી પણ ન હોય, છતાં જો કોઈ રેંટિયો સૂચવે તો “એમ ક્યારે કપડાં યાય, અને ક્યારે પહેરાય ? રેંટિયાથી કેટલું સૂતર નીકળે ? આજના યંત્રના જમાનામાં રેંટિયો કેમ ચાલી શકે ? એમાં કેટલું વળતર મળે ? એ તો કેવળ વખત અને પૈસાની બરબાદી છે. એટલા વખતમાં તો બીજું કેટલુંયે થઈ શકે” વગેરે વગેરે દલીલો કરવામાં આવે છે. જો એમ કહીએ કે “તમારા ગપ્પાંના અને પત્તાંના સમયના અર્ધો ભાગમાં તમારાં કપડાં તમે કરી શકો, રેંટિયો દુનિયામાં ચાલે કે નહીં, તમારી પોતાની ગરજ પૂરતો તો કામ આપી જ શકે,” તો તે ગળે બિતરતું નથી. એ જ રીતે ઝડપી પ્રવાસ બાબતમાં. કેમ કે, સમયની કે તેની બચતની અથવા કુરસદની કિંમત એના ઉપયોગની રીત પર આધાર રાખે છે એમ ન સમજતાં એની નિરપેક્ષ કિંમત માનવાની આપણને ટેવ પડી છે.

જો કુરસદ, સમયની બચત, ઝડપ વગેરે જીવનને સમૃદ્ધ કરે તથા નિરાત અને સુખશાંતિ લાવે તો તે બધું શોભે અને લાભકારી થાય. નહીં તો તે બધાની કશી કિંમત ન અંકાવી જોઈએ. પણ આ બધું તો જ ગળે બિતરે જો આપણને ચારિત્ર અને નીતિની સમૃદ્ધિનું મહત્ત્વ સમજાય તો. જ્યાં સુધી આપણી હાથવેણ કેવળ બાહ્યવૈભવ વધારવા ઉપર જ છે, મોટાં શહેરો, ગંજાવર કારખાનાં, પ્રચંડ વિમાનો, સર્વવિનાશી રાત્રો અને અત્રે, મુખસંગવડનાં એક કરતાં એક ચડિયાતા સાધનો અને ભોગોની અતિવૃદ્ધિ જ વિજ્ઞાન અને સભ્યતાની વિજયપતાકાઓ લાગે છે, ત્યાં સુધી જીવનની જ નહીં, પણ પદાર્થોનીયે કિંમત આંકવાનો સાચો ગજ આપણને મળશે નહીં.

આર્થિક ક્રાન્તિના મુદ્દા

કર્ષ નિશ્ચિત ચોજનાથી અને વિનિમનના સાધનથી આ મધુ એવી રીતે વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરી શકાય કે જેથી જીવનને વધારે મહત્ત્વની વસ્તુઓની કિંમત વધારે અકાષ અને ઓછી મહત્ત્વની હોય, તેની ઓછી તે હું જરામર બતાવી શકું એટલું મારું જ્ઞાન નથી પણ આપણા વિચાર અને વ્યવહારમાં નીચેની ક્રાન્તિઓ થવી જ જોઈએ એ વિશે અને શક્ય લાભગતી નથી

૧ જીવની — ખાસ કરીને મનુષ્યની — કિંમત સૌથી વધારે અકાષી જોઈએ કોઈ પણ જડ પદાર્થ અને સ્થાનની પ્રાપ્તિ માનવજીવ કરતા વધારે મહત્ત્વની ન હોય

૨ અન્ન, જળાશય, વસ્ત્ર, ઘર સહાઈગીરી, તીરાંમતા વગેરે વસ્તુઓ, અને તે સિદ્ધ કરનારા ધધાઓ ખીજ સર્વે પદાર્થો અને ધધાઓ કરતા નાણાના રૂપમાં વધારે કિંમત ઉપજાવનારા થવા જોઈએ દુરમનાવટથી એનો નાશ કરવો એ આતરરાષ્ટ્રીય નીતિમાં અપત હીન ઠમ્મ મણાવું જોઈએ, અને તેમ કરનારા માનવગતિના શત્રુ લેખાવા જોઈએ

૩ પદાર્થની વિરતતા, તથા જ્ઞાન, કર્તૃત્વ, શૌર્ય વગેરેની વિરલતાને લીધે એ પદાર્થો તથા તેને કરનારા ધધાઓની પ્રતિજા અને વધારે હોય, પણ તે પ્રતિજા નાણાના રૂપમાં અકાષી ન જોઈએ

૪ દેશની મહત્ત્વની સપત્તિ તેની અન્નોત્પાદન શક્તિ અને માનવસમૃદ્ધિ પર મણાય, તેની ખનિજસામગ્રી કે વિરલ સપત્તિ ઉપર નહીં, કે યત્રેા ઉપર પણ નહીં જો એક માણસ પામે સોનું કે પેટ્રોલ નિષ્પાદનનાર પાચ એકર જમીન હોય અને અન્ન પેટા કરનાર પાચમેા એકર ખેતી હોય અને એને બેમર્યાદી એકને ઠાડવાનેા પ્રમગ આવે તો આજના અર્થતંત્ર પ્રમાણે તે પાચમેા એકર ખેતીને છોડમે સાચા કિંમતગણિત પ્રમાણે તે પાચ એકર ખાણ છોડવા

તૈયાર થવો જોઈએ. એટલે કે સંપત્તિનું માપ સોનાપટ્ટીથી નહીં, પણ અન્નપટ્ટીથી અને ઉપયોગિતાની શક્તિથી અંકાય એવી રીત યોગ્યવી જોઈએ.

૫. એક રૂપિયો કે એક રૂપિયાની નોટ એટલે ક્યાંક રાખેલું અમુક ઐન સોનું કે ચાંદીનું પ્રમાણપત્ર નહીં, પણ અમુક શેર કે તોલા અનાજ એ રીતે નિશ્ચિત થવું જોઈએ. નાણું એટલે અમુક ઐન ધાતુ નહીં, પણ અમુક માપ 'ઐન' (ધાન્ય) જ હોવું જોઈએ. પાઉંડ એ અક્ષરશઃ પાઉંડ — (રતલ — અમુક હજાર 'ઐન' ધાન્યના દાણા) જ સમજાવો જોઈએ.

૬. સોનાનો ભાવ અમુક રૂપિયે તોલો છે, અને ચોખાનો ભાવ અમુક રૂપિયે મણ છે એ ભાષા અર્થ વિનાની થવી જોઈએ. સાચું પૂછતા આજે એનો દરો અર્થ રહ્યો પણ નથી. કારણ કે રૂપિયો જ રિથરે માપ નથી. સોનાનો ભાવ તોલે અમુક મણ ઘઉં કે ચોખા છે એ ભાષા (તોલા તથા મણ બન્નેનાં વજન નિશ્ચિત હોઈ) નિશ્ચિત થાય.

૭. નોટ કે સિક્કા દ્વારા જ દેવડ કરવાનું કરજિયાત ન હોવું જોઈએ. એ નોટ કે સિક્કા પાછળ રહેલા નિશ્ચિત ધાન્ય દ્વારા દેવડ કરવાનો તે ધાન્યના માલિકને અધિકાર હોવો જોઈએ. ધાન્યના ઉત્પાદકો પાસેથી ધાન્યના ઉપમા કર કે મહેસૂલની વસૂલાત જ સરકાર તેમ જ (ખાસ કરીને શહેરી તથા બિનખેડૂત) પ્રજાનું અન્નસંકટના વખતમાં દાળા બગર, નફાખોરી, વગેરે સામે સારામાં સારું રક્ષણ કરી શકશે. કારણ કે સરકાર પાસે હમેશાં અન્નના કોઠાર રહેલા હશે જ.

૮. વ્યાજ જેવી વસ્તુ ન હોવી જોઈએ. બચકે, એથી ઊંચતું કપાત હોવી જોઈએ. વગર વપરાયેલું અનાજ બગડીને કે સડીને ઝોણુ થાય છે; તેમ વગર વપરાયેલું ધન ઝોણુ થાય. બગડીને ઝોણું ન થાય તોયે તેને સાચવવાની મહેનત પડે. જો સોનાચાંદીને ધન સમજવાની આદત ન હોય તો આ સહેલાઈથી સમજાય. સોનું-ચાંદી ધન નથી, પણ વિરક્તા, તેજસ્વિતા વગેરે ગુણોને લીધે

પ્રતિષ્ઠાપાત્ર આકર્ષક પદાર્થો છે એટલું જ. એ પડયું પડયું બગડતું નથી, એ જ એના ધણીને એનું વ્યાજ અથવા લાભ છે. એ સિવાય એને બીજા વ્યાજને માટે કશું કારણ નથી.

૯. એમ દરેકવું અયોગ્ય ન બહુાય કે જે પદાર્થો વપરાશમાં ધસાય નહીં, અથવા બદ્ધ જ ધીમે ધસાય તેની કિંમત ઓછી આંકવી જોઈએ. તેની પ્રતિષ્ઠા બહુાય. તેના કબજાને તથા ઉપભોગને લગતા નિયમો હોય, પણ તે ઉપર કોઈનું રિયર સ્વામિત્વ સ્વીકારાય નહીં. એનું સ્વામિત્વ મળિયારું જ હોય. મળિયારાપણું કુટુંબ, ગામ, જિલ્લો, દેશ કે જગતમાં ઘટતી રીતે 'વહેંચાયેલું' હોય.

૧૦. આવક તથા ખાનગી મૂડીની ઉપરની તેમ જ નીચેની મર્યાદાઓ બાંધવી જોઈએ. નીચેની મર્યાદા કરતાં ઓછી આવક તથા મૂડીવાળા પર કર વગેરેનાં બંધન ન હોય; ઉપરની મર્યાદા કરતાં વધારે આવક તથા મૂડી રાખી શકાય જ નહીં.

સમૂળી કાન્તિ

ભાગ ત્રીજો

રાજકીય કાન્તિ

કૂવો અને હવાડો

હવે રાજકીય કાન્નિના પ્રશ્નોનો થોડો વિચાર કરવા ઇચ્છું છું. આ બાબતમાંયે પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રકારનાં રાજકીય તંત્રો અને વાદોનો માનવસમાજ વિચાર અને અખતરા કરતો આવ્યો છે. એકદમથી રાજ, અણુરાજ, પ્રજારાજ, ગુરુશાહી, રાજશાહી, સરદાર-મંડળશાહી, મહારાજનશાહી, પંચાયતશાહી, તાનાશાહી (ડિક્ટેટરશિપ), બહુમતશાહી (મેજોરિટી-રાજ), વગેરે અનેક પ્રકારનાં તંત્રોની ચર્ચાઓ ચાલ્યા જ કરે છે, અને કદાચ ચાલ્યા જ કરશે.

આનો અર્થ એટલો જ કે મનુષ્યને સુખી થવા માટે કોઈ પ્રકારના રાજતંત્રનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે એમ સૌને લાગે છે ખરું; પણ તેનું આદર્શ બંધારણ હજી તે ખોળી શક્યો નથી. વિચાર અને અખતરા કરતો આવ્યો છે, અનુભવો લેતો આવ્યો છે, પણ હજી કોઈ અખતરો પૂરો સફળ થયો નથી, અને લાંબો વખત સુધી સંતોષકારક ઠામ આપનારો સાબિત થયો નથી.

કુનિયાના આજના ડાહ્યા માણુમે અને તેમને અનુસરનારા દેશો ત્રણ મુખ્ય વર્ગમાં વહેંચાયેલા છે એમ કહી શકાય: પ્રજાકીય બહુમતશાહી (ડેમોક્રસી), સરકારી તાનાશાહી (ક્લસિકલ ડિક્ટેટરશિપ) અને મજૂરોની તાનાશાહી (સામ્યવાદી ડિક્ટેટરશિપ). જુદા જુદા આર્થિક વાદો પ્રત્યેની અદ્ધા પ્રમાણે વર્ગી પાછા તેમાં પૂંજવાદી, સમાજવાદી વગેરે ભેદો પડે છે. અને દરેક દેશની પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિના વિચારથી દરેક શાહીનાં વ્યાવહારિક સ્વરૂપો વિશે પણ ઘણી જાતના વિચારો પ્રવર્તે છે. જેમ કે, જાતિવાર મતાધિકાર, એકત્ર મતાધિકાર, મર્જનન મતાધિકાર, વિશિષ્ટ જન મતાધિકાર, પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી,

અપ્રત્યક્ષ ચૂંટણી, જે ધારાસભા, એક ધારાસભા, મંજૂર કેન્દ્ર, મર્યાદિત કેન્દ્ર વગેરે વગેરે.

દરેક મતવાળાની પ્રામાણિકતા સ્વીકારીએ તો આ બધા પક્ષોનો અર્થ એટલો જ છે કે આપણે હજી સુખી થી રીતે યત્નાશે તે આખતમાં આંધળાની જેમ કંઈ મારી રહ્યા છીએ.

આ વાદોની સૂક્ષ્મ નુકતેચીની કરવાનો મારો ઇરાદો નથી. આપણા પોતાના દેશ માટે પ્રગતીય બહુમતશાહી બંધબેસતી થઈ શકે એવો આપણા દેશના બહુ મોટા ભાગના સુઘ પુરુષોનો મત છે, અને જે કંઈ અખતરા કરવાના છે તે એ, શાહીને અનુકૂળ રહી કરવાના છે એમ આજે તો નક્કી જેવું છે. તેમાં શુદ્ધિભેદ કરવાની હું જરૂર જોતો નથી.

પણ એ મૂળ પાયો સ્વીકાર્યા બાદ પણ મતાધિકાર, ચૂંટણીઓ, રાજકીય પક્ષો વગેરેના પ્રશ્નો ઓછા ઝઘડા અને ખુનામરફી કરાવનારા તથા મૂંઝવનારા નથી. કાના, માત્ર, જોડણી, બ્લાકરણ, વિરામચિહ્ન વગેરેની એક પણ બૂધ ન હોય, અને બહુ સુવાચ્ય અક્ષરે લખાણ લખ્યું હોય, છતાં કાયદો વસ્તુ જ એવી છે કે જોનો અપ્રામાણિક ઉપયોગ કરવાના માર્ગો નીકળી જ આવે છે. કારણ, કાયદાની સ્થાપના દંડશક્તિ પર શ્રદ્ધા રાખનારાઓએ કરેલી હોય છે અને એ દંડશક્તિ ઉપર પાર્શ્વ કાયદાની વિધિઓનું નિયમન હોય છે. આથી, એ દંડશક્તિ જોટલે અંશે નખળી નીવડે તેટલે અંશે કાયદો તોડવાના માર્ગો મળી જ આવે છે.

અનેક રીતે એ દંડશક્તિ નખળી નીવડે છે. પણ એ બધી નખળાઈઓનું એકમાત્ર કારણ ખતાવવું હોય તો તે સાક્ષિન પ્રગટું ચારિત્ર છે.

“કૂવામાં હોય તેટલું હવાડામાં આવે” એ દહેવત જાણીતી છે. ‘તેટલું’ ની સાથે ‘તેવું’ પણ ઉમેરી શકાય. એટલે કે “કૂવામાં હોય તેટલું ને તેવું હવાડામાં આવે.” કૂવા કરતાં હવાડામાં ઓછું આવે એમ બને, અને બને છે જ. તેના કરતાં વધારે ન આવી શકે એ દેખાતું છે. વળી કૂવાનું પાણી ચોખ્ખું હોય, પણ હવાડામાં

બગડે એમ બને; પણ કૂવાનું દ્વિપિત હોય અને હવાડામાં ચોખ્ખું આવે એમ બને નહીં. માટે કૂવા ઉપરાંત હવાડાની ચોખ્ખાઈ પર ધ્યાન આપવાની જરૂર રહે ખરી, પણ કૂવો ખરાબ હોય અને હવાડો ચોખ્ખો રહે એમ બને નહીં.

હવાડો એ શાસકવર્ગ છે. કૂવો એ સમસ્ત પ્રજા છે. ગમે તેવા કાયદાઓ અને બંધારણો ધડો, સમસ્ત પ્રજાના ચારિત્ર દરતાં શાસકવર્ગનું ચારિત્ર ધણું ઊંચું હોય એમ બનવાનું નહીં; અને પ્રજા પોતાના ચારિત્રથી જેટલા સુખસ્વાતંત્ર્યને હાથક હોય તેથી વધુ સુખસ્વાતંત્ર્ય ભોગવી શકશે નહીં. જે રાજ્યપ્રણાલિકામાં શાસકવર્ગ કેવળ દંડશક્તિ જ એળવતો નથી, પણ સાથે ધન અને અતિથા પણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં શાસકવર્ગનું ચારિત્ર પ્રજાના એકંદર ચારિત્ર કરતાં વધારે હીન બને એવી બધી અનુકૂળતાઓ હોય છે, ચારિત્ર ઉન્નત થવાની અનુકૂળતાઓ હોતી નથી અને છેવટે શાસકવર્ગ પેદા થાય છે શાસિતોમાંથી જ. એટલે શાસિત પ્રજાના હીનતર ભાગના હાથમાં શાસન રહે એવું ધીમે ધીમે પરિણામ આવે છે. સર્વે પ્રકારની રાજ્યપ્રણાલિકાઓ થોડા વખતમાં સડવા માંડે છે તેનું આ જ કારણ છે.

કૂવા કરતાં હવાડો નાનો હોય એ ખરું. પણ શાસકવર્ગનો હવાડો એટલો નાનો નથી હોતો કે થોડો ઉપરનો ભાગ ચોખ્ખો હોય; અને નીચેના ભાગમાં સખ્ત કાયદાની શોધક દવા (ડિસ-ઇન્ફેક્ટન્ટ) નાખીએ તો બધું ખરાબર ચાલે. કારણ પ્રજાનાં પ્રત્યક્ષ સુખસ્વાતંત્ર્ય શાસકોના ઉપદ્રા માણસોના હાથમાં નથી હોતાં, પણ નીચેના શાસકોના હાથમાં હોય છે, અને શોધક દવાઓ ગમે તેટલી તીવ્ર હોય, તે ખરાબીનો ખટ્ટ થોડો અંશ જ દૂર કરી શકે છે.

આથી, પ્રજાના હિતચિંતકો અને સુચોએ તેમ જ પ્રજાએ પણ સમજવું જોઈએ કે સુખસ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ કેવળ રાજકીય બંધારણ અને કાયદાઓની સંભાળપૂર્વક રચના કે ઉલ્લોગો વગેરેની યોજનાઓ દ્વારા સિદ્ધ નથી થવાની, કેવળ શાસકવર્ગમાં થોડા સારા માણસો દોવાયીયે નથી થવાની, પણ સમસ્ત પ્રજાની ચારિત્રવૃદ્ધિ તથા

શાસકવર્ગના ઘણા મોટા બામની ચારિત્રવૃદ્ધિ દ્વારા જ થશે સારા માયદાઓ. અને યોજનાઓ મદદ કરી શકે, પણ તે કેવળ સાધન કે, મૂળ કારણ જની શકે નહીં. જો પ્રજાને કુખી કરવા માટે તે જ પ્રજાના માણસોની જરૂર પડે એમ હોય તો કુદમા કુદ વિજેતા બળવાન ચારિત્રવાળી પ્રજાને નાબો વખત સુધી રજડી શકે નહીં અને સુખી કરવા માટેયે તે જ પ્રજાના માણસોની જરૂર રહેતી હોય (અને તે તો હમેશા રહે જ) તો ધર્મોત્તમા રાજા અને પ્રધાનમંડળ પણ ચારિત્રશૂન્ય પ્રજાને લાભો વખત સુધી સુખી રાખી શકશે નહીં.

પણ આપણે તપાસીશું તો જણાશે કે આપણે આથી જીનગી શ્રદ્ધા પર કામ કરીએ છીએ આપણે માનીએ છીએ કે સામાન્ય વર્ગ બહુ બારે ચારિત્રવાન ન હોય, પણ સારા પગારો વગેરે આપી શાસકવર્ગ માટે તેમથી આપણે સારા ચારિત્રવાન માણસો મેળવી શકીએ ખરા, અને તેમની મારફતે જનહિતની યોજનાઓ તથા કાયદાઓ ઘડી પ્રજાને સુખી કરી શકીએ આ એવા પાણીમાં થોડું ચોખ્ખું પાણી મેળવી મધુ પાણી સારું કરી શકાય એના જેવી શ્રદ્ધા જ આમ બની તો શમ્ભુ નથી પણ સર્વન પ્રચલિત આ શ્રદ્ધાનું પરિણામ એ આવે છે કે શામિતવર્ગ પોતાની બરી સુખસમવડો માટે રાજ્ય તરફ જ જુએ છે, ખામીઓ માટે તેનો જ વાક કાઢે છે અને જુદા જુદા પક્ષોની ચડવળોના તથા તોફાન કરાવનારાઓના શિકાર બને છે જાણે ચૂટણીઓ અને સરખસો, પરિપક્વો, મમિતિઓ ભારણો, હડતાળો અને રમખાણો જ પ્રજાકીય શાસનના અંગો હોય. આટલું છતાં પ્રજાઓમાં બ્યવરિષ્ટ જીવન ચાલે છે તેનું કારણ રાજ્યના માયદા કે બ્યવસ્થાશક્તિ નથી, પણ આ બધી ધ ધનો છતાં પ્રજાના મધ્યમ વર્ગોમાં રહેલી નૈમર્જિક અવશ્યાપ્રિયતાઓ શાંતિપ્રિયતા છે.

રાજકીય ચળવળો અને પ્રથાઓ

સંભવ છે કે વાયક આ બધું વાંચીને હવે કંટાળતો હશે. એને લાગતું હશે કે એકની એક વાતનું દું પીંજણ ક્યાં કરું છું ચારિત્રની આવશ્યકતા વિષે કોઈને મતભેદ જ ક્યાં છે, કે મારે એ વાત વારંવાર કહ્યા કરવી જોઈએ? એ ગૃહીત ધરીને તથા તેને મદદ કરવા માટે જ બધી રાજકીય પદ્ધતિઓનો વિચાર ચાલતો હોય છે. કેવળ રાજકીય પદ્ધતિઓ ઉપર કોઈ ડાહ્યો માણસ ભાર નથી મૂકતો. ચારિત્ર હોય તો તથા ચારિત્રને મદદરૂપ થવા માટે કઈ રાજવ્યવસ્થા અને પ્રથાઓ સારી તેનો જ વિચાર કરવાનો છે.

આ વિચાર જ છેતરનારો થાય છે. ન્યારે ચારિત્રનો પારો બહુ ઊતરી જવાથી મનુષ્યોનાં દુ ખો ઉત્પન્ન થયાં હોય, અને રાજકીય ચળવળો તથા તેમાંથી ઊપજતી ખુદ્દની રીતે દ્વિંસક કે દેખાવમાત્રની અદ્વિંસક લડાઈઓ એ ચારિત્રને હીનતર બનાવવાનું જ કામ કરતી હોય, ત્યારે ચારિત્રને ગૃહીત કરેલું છે એમ કહેવું એ પોતાની તેમ જ બીજાની છેતરપિંડી છે, અથવા કહો કે તેમાં માનવસ્વભાવમાં રહેલા દ્વેષભાવથી નીપજતા ચારિત્રને ગૃહીત કરેલું હોય છે, સદ્ભાવને નહીં. ઊલટું, સદ્ભાવની કિંમત વિષે સાચુંક દષ્ટિ હોય છે. સર્વે રાજકીય ચળવળો અને પદ્ધતિઓના પ્રયત્ન દેખવું સંગઠન કરવા માટે હોય છે, સદ્ભાવનું નહીં.

ગઈ સદીની શરૂઆતના અર્થશાસ્ત્રીઓ એમ ગૃહીત કરીને ચાલતા કે દરેક માણસ અર્થચતુર (પોતાના આર્થિક હિતોને બરાબર સમજનારો અને સંભાળી શકે એવો) (-economic man) હોય છે. તેમાંથી તેમણે દેશ-દેશ તથા માલિક-નોકર વગેરે વચ્ચેના અર્થવ્યવહારોમાં અદબબગીરી (laissezfaire)નો વાદ ચલાવ્યો. આગળ પર ધીમે ધીમે સમજાયું કે એ ગૃહીત ખોટું છે, અને

તેમાંથી વિવિધ અર્થવ્યવહારોમાં રાંજનની દબલગીરીની યોગ્યતાનો વાદ ઉત્પન્ન થયો. તે હવે એટલે સુધી વધ્યો છે કે આર્થિક બાબતમાં મનુષ્યનું વર્તનસ્વાતંત્ર્ય છેક જ ટળી જાય. પહેલાં વાદે માણસમાત્રમાં સ્વહિતના જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ અને તેને સંભાળવાની સ્વાભાવિક શક્તિ માની લીધાં; ખીજા વાદે જળવાન પક્ષમાં ચારિત્રનું (એટલે સહભાવ, ન્યાય ઇત્ય) નાસ્તિત્વ અને જ્ઞાન તથા શક્તિનું અસ્તિત્વ, તથા નિર્બળ પક્ષમાં ચારિત્રનું અસ્તિત્વ અને જ્ઞાનનું તથા શક્તિનું નાસ્તિત્વ ગૃહીત કર્યું છે. આ બધાં ગૃહીતો જ ખોટાં હોવાથી મનુષ્યનાં દુઃખો જોવાં ને તેવાં જ રચાં છે.

એ જ પ્રમાણે આપણે ડેમોક્રીસની, યુટલ્યુઓની, રાજકીય પક્ષસંઘાનની, તે પક્ષોના કાર્યક્રમોની ચર્ચાઓ તથા તુલનોનીઓ કરીએ છીએ. પણ મૂળમાં રહેલી ખામીનો વિચાર જ નથી કરતા. આપણી યજ્ઞવલ્કે 'પરસ્પર રીઝરી એમ, પરમશ્રેય મેળવો' એ શિખામણને અનુસરતી નથી, પણ 'પરસ્પર ખીજવી એમ, પરસ્પર શ્રેય મેળવો'નો પ્રયત્ન કરનારી છે. કોઈકે સૌનું શુભ વધારવા માટે આપણે ભેગા થઈએ એ આપણાં સંઘાનોનું ધ્યેય નથી હોતું, પણ પ્રતિપક્ષીને હરાવવા-પાડવા-લૂંટવા-રંજાવવા ભેગા થઈએ છીએ અને લોકોને ભેળવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. વિચાર, વાણી, સંભા, સંસ્કારમના વગેરે સર્વ સ્વતંત્રતાઓની પ્રાપ્તિ પાછળ આપણે હેતુ માનવ માનવ વચ્ચે સહભાવ વધારવાનો નહીં, પણ કોઈકે પ્રતિપક્ષી પ્રત્યે દેવભાવ વધારવાનો હોય છે. કોઈ વાર એ પ્રતિપક્ષી દેશી કે વિદેશી રાજ્ય કરનાર શાસકવર્ગ હોય, કોઈ વાર દરીદ્ર રાજકીય પક્ષ હોય, કોઈ વાર આપણા જ પક્ષનો દરીદ્ર રાજકીય ઉપપક્ષ હોય.

આપણામાં રહેલી આ દેવ અને અવિશ્વાસની અસર આપણાં બંધારણો અને કાયદાઓમાં દેખાઈ આવે છે. ઔરંગઝેબ વિશે કહેવાયું છે કે કોઈ પર વિશ્વાસ ન મૂકી શકે એવો એનો સ્વભાવ હતો ગયો હતો. સેનાપતિ, મંત્રી, મુજા વગેરે સર્વ અધિકારીઓ વિના ચાલે તો નહીં, પણ વિશ્વાસને અભાવે અને સેનાપતિ કે

અને વને તેના પર જાસૂસી કરનાર ઉપસેનાપતિ કરે; આમ દરેક વિભાગમાં એકબીજાના પ્રતિપક્ષીઓની જોડીઓ ગોઠવે. પરિણામે કોઈ પણ પૂર્ણ આત્મવિશ્વાસથી અને હિંમતથી કામ કરી શકે જ નહીં; બધાંયે કામોમાં હીલ અને એકબીજાની બૂલો જોવાની લત જ વધે.

વિચાર કરશું તો માણસ પડશે કે આપણી સર્વ રાજકીય વ્યવસ્થાઓ ઔરંગઝેબી જ છે. રાજા રાખીએ, પણ તે કેવળ શોભાનું પૂતળું; મવનર નીમીએ પણ તે કેવળ તેના પ્રધાનમંડળનો અંકિત; કેન્દ્રીય સરકારને લાગે કે વધારેમાં વધારે સત્તા તે ધરાવે; પ્રાંતીય સરકારને લાગે કે તેની સત્તા નિશ્ચિત મર્યાદામાં જ હોય; દરેક માણસ અધિકારના સ્થાનનો લાલસુ અને દરેક માણસ બીજાના અધિકારોનો ઈર્ષ્યાળુ.

આ માનસમાંથી ઉત્પન્ન થતી વ્યવસ્થાઓ ખર્ચાળ, દીર્ઘસૂત્રી, પુમારી (રેડ-ટૅપી), માયાબારી અને માત્ર બાહ્ય શોભા ધરાવનારી, ઇળકપટ-ફૂંધણી-ઈર્ષ્યા-ચાડીબૂઝણી-સાંચ-કીનો વગેરેથી ભરેલી હોય એમાં નવાઈ નથી. એની ચૂંટણીઓમાં સર્વ પ્રજાનો મતાધિકાર હોય કે થોડાનો, સીધો હોય કે આડકતરો, બધા વર્ગોના પ્રતિનિધિઓને થોડા પ્રમાણમાં ચૂંટી શકે એવી કોઈ રીતનો હોય કે સીધાસાદો હોય, એ પ્રતિનિધિઓ કેવળ હાથ જિંચા કરવાનું જ કામ આપી શકે, રાજતંત્રને સુધારવાનું કામ ન કરી શકે. જેવા માન કે ચારિત્રવાળા હોય તેવા, પણ જે થોડાધણા અતિ અતુર માણસો હોય તે જ વ્યવહારમાં બધી સત્તા ભોગવે. એ સારા હોય તો પૈસા એ પૈસાનાર પ્રજાનું સુખ વધારે, એ હીન હોય તો દુઃખનો વરસાદ વરસાવે.

ડેમોક્રસીનો વહેવારુ અર્થ આચાગ્યુતરી એટલો જ થઈ ગયેલો છે. કોઈ એમ તો ન જ કહી શકે કે ઘણાં માયાં એટલે ઘણું ડહાપણ, માટે જે બાળુએ ઘણાં માયાં જિંચાં થાય તે બાળુનો નિર્ણય વધારે ડાહ્યો. માયાં શા કામ માટે જિંચાં થયાં છે એ મહત્ત્વનું છે, કેવળ કેટલાં માયાં જિંચાં થયાં છે તે નહીં. ગંદાં પાણીનાં પાચ તળાવ કરતાં ચોખ્ખા પાણીનો એક નાનકડો વીરડો વધારે મહત્ત્વનો છે.

મતલબ કે કેવળ વધારે માથાં જિંયાં ચાપ તેથી મુખ વધે નહીં. જિંયાં થનારાં માથાં ચોગ્ય યુગ્મોનાં હોવાં જોઈએ. એક ચંદ્ર જે ચાંદની રેલાવે તે કુરોડો તારા રેલાવી શકે નહીં.

વળી, કેમોકસીમાં માત્ર ધારા ઘડનારા અને હુકમ કાઢનારાઓની જ ચૂંટણીઓ થાય છે. ધારા અને હુકમોનો અમલ દરનારાઓ તો ચૂંટણીના ક્ષેત્રની બહાર હોય છે, અને તેમની બરતી જુદી જ રીતે થતી હોય છે. અમલદારોની બરતીનું ધોરણ જો સારા માણસો જ આવી શકે એવા પ્રકારનું ન હોય, તો પ્રતિનિધિઓ સારા હોઈનેય વહીવટમાં ખર્ચો ફરક ન પડે.

માટે સારા જ પ્રતિનિધિઓ અને સારા જ અમલદારો શી રીતે નિમાય એ વિચારવું જોઈએ મહત્ત્વનું છે, તેટલું અમુક રાજકીય પક્ષની બહુમતી શી રીતે થાય તે મહત્ત્વનું નથી, અને બહુમતીથી જ સૌ બાબતોમાં નિર્ણય કરવો એ મહત્ત્વનું નથી.

૭-૧૧-૧૭

૩

ચૂંટણીઓ

ચૂંટણીઓ દ્વારા આપણી કેમોકસીઓ ચાલે છે, અને સરકારી નોકરો દ્વારા વહીવટ ચાલે છે. પ્રતિનિધિઓને મુકાબલે નોકરો રાજતત્ત્વનું વધારે ગિયર અંગ રહે છે. પરિણામે પ્રજા પર તેમનો વધારે પ્રભુત્વ કાબૂ હોય છે, અને રાજકારણના વધારે અનુભવ પણ તેમને જ હોય છે. પ્રતિનિધિઓની તેમની હિપર સત્તા હોય છે ખરી, પણ તેઓની નિમણૂકો અસ્થાયી અને વારંવાર ખસેડા ખાનારી હોય છે. તથા નોકરો જ તેમના દ્વાયપમ તથા આબકાન દોવાથી, પ્રતિનિધિઓના વાદો અને સિદ્ધાન્તો બળી વાર પોતાને દેશજે જ રદી નય છે, અને પ્રત્યક્ષ કારભાર નોકરોની સપાદ અને મન મુજબ જ

ચાલતો રહે છે. તેમાં વળી સૌથી નાના નોકર અને સૌથી મોટા નોકર વચ્ચે જેટલાં વધારે પગથિયાં, તેટલી સુધારણાના પ્રયત્નોની અસર પ્રજા સુધી પહોંચતી વધારે કઠણ.

આ માટે મુશ્કેલી માટે ચૂંટણી અને બંરતી બન્નેની બાબતમાં આપણી દૃષ્ટિ સાફ ચવાની જરૂર છે.

ચૂંટણીઓ દ્વારા આપણે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ખરા. પણ એ ચૂંટણી કરવાની બાબતમાં આપણું જે દૃષ્ટિબિંદુ હોય છે તે કેટલું યોગ્ય છે તેનો આપણે પૂરો વિચાર કરેલો નથી.

વિચાર કરશું તો માલુમ પડશે કે ચૂંટણીમાં દરેક મતદાર પોતાના માણસને મન આપે છે. એ માણસ પોતાનો હોવાનાં વિવિધ કારણો હોય : જેમ કે, પોતાનો આશ્રયદાતા કે તેનો નીમેક્ષો હોય; કે પોતાની ન્યાતનો, ગામનો, પ્રાન્તનો, ધર્મનો, પક્ષનો, ધંધાનો વગેરે હોય તેથી, તે પોતાનો બને છે. એને મોકલવામાં મતદારની અપેક્ષા એ હોય છે કે એ સર્વ જનતાનાં નહીં, પણ તેના વર્ગના હિત-સ્વાર્થને સંભાળવામાં વધારે ધ્યાન રહેશે, અને જે કડીના યોગથી એ પોતાનો કહેવાય છે, તે કડીને અને તેની સર્વે વ્યક્તિઓને બીજાઓ કરતાં વધારે લાભ પહોંચાડશે.

ચૂંટાવા દરમિયાન પ્રતિનિધિ પણ પોતાના મતદારોને એ જ જાનની આશાઓ બંધાવે છે. 'મને મોકલશે તો આપણે માટે હું અમુક કામો મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ. અને આપણા વિરોધીઓને અમુક રીતે ચીન કરીશ.'

આમ પ્રતિનિધિ તથા ચૂંટનારાઓ પોતાના પક્ષના સ્વાર્થનો જ વિચાર કરી મુશ્કેલી સ્થાપવાની આશા સેવે છે. બધા માણસો પોતપોતાના સ્વાર્થ સંભાળે તો બંધાના સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય, એ અમ્પ્રકાશીત શ્રદ્ધા હવે આપણી ચૂંટણીઓમાં કામ કરી રહી છે.

દુષ્ટીને આ શ્રદ્ધા જ અનર્થ અને ઝઘડાઓનું મૂળ છે. ચૂંટણીની આ પ્રથા પંચ નીમવાના ધોરણને અનુસરતી નથી, પણ વધીત નીમવાની પદ્ધતિને અનુસરે છે. જ અને વ ની વચ્ચે ઝઘડો

હોય તો બન્ને જણ પોતાના વખતો નીચે છે તેઓ ન્યાયાધીશ આગળ પોતાના અસીલોના સ્વાર્થોને રજૂ કરે છે એ રજૂઆત કરવામાં તેઓ વિરોધીનાં હિતોનો વિચાર કરતા નથી બન્નેના વિરોધી સ્વાર્થોનો વિચાર કરી ન્યાય તોળવાનો બાર ન્યાયાધીશ પર હોય છે એ ન્યાયાધીશ પણ અ ને વચ્ચે જ નીચ્ચો હોય તોયે તેની પાસે એવી અપેક્ષા નથી રખાતી કે તે કોઈ પણ એકના સ્વાર્થનો જ વિચાર કરશે પણ એવી અપેક્ષા હોય છે કે તે કોઈ એકનો માણસ નહીં બને, પણ બન્નેના સ્વાર્થો અને વિરોધીનો વિચાર કરી ન્યાયનો જ વિચાર કરશે.

આમ કચેરીમાં પક્ષકારોના પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓ હોય છે ખરા પણ નિર્ણય આપવાનો અધિકાર એ પ્રતિનિધિઓને નથી હોતો, પણ એ બન્નેથી પર કોઈ એકનો પ્રતિનિધિ નહીં, પણ સર્વને માન્ય થનારા પ્રતિનિધિને હોય છે એ સર્વને માન્ય થનારો પ્રતિનિધિ એક જ માણસ હોય કે બહુ હોય, દરેકને વિષે નિષ્પક્ષ-પણાની અપેક્ષા હોય છે, કોઈના પક્ષનો હોય કે પક્ષપાત બતાવે તો તે હોય ગણાય છે.

જો આમ થવાને બદલે એવી અદાવત કરીએ કે કોઈ દાવામાં જોટલા વાદી-પ્રતિવાદીઓ હોય, તે દરેક પોતપોતાના વકીલો નીચે, અને તે વકીલો પર પોતપોતાના અસીલોનું જ હિત તપાસવાની ફરજ હોય છતાં તેઓ બહુમતથી જે નિર્ણય આપે તે હુકમનામું થાય, તો કેવો ન્યાય તોળાય? દેખીતું છે કે જો વાદી-પ્રતિવાદી એકેક જ હોય તો (જેમ પગલ અને બગાળના બામનાપચમાં બન્યું તેમ) ઘણામટું મડાગાહ જ થાય અને જો સખ્યા ઓઝીવતી હોય તો જે પક્ષની સખ્યા વધી જાય તેના હુકમાં હુકમનામું થાય. મડાગાહ છકેલવા માટે કોઈ ત્રીજા રેડકિન્સને સરખાય નીમવો પડે અને તે ખોટું પણ -રે તોયે તેને ખૂણ કરવું પડે.

આવી ન્યાયપદ્ધતિ ખોટી જ ગણાય એમ સ્વીકારતા વાર નહીં લાગે પણ વિચાર કરવું તો જણાશે કે આપણી પ્રતિનિધિ સભાઓ સર્વે જુદા જુદા પક્ષકારોના વકીલોની મિજલમ હોય છે,

ગિનપક્ષપાતી ન્યાયાધીશોની બેઠક હોતી નથી. કારણ કે પ્રતિનિધિ મોકલનારાઓને આપણે એમ જ કહીએ છીએ કે દરેક ચૂંટનાર પોતાના માણસને મત આપે; એમ કહેતા નથી કે બધા મળીને લગભગ સર્વને માન્ય થઈ શકે એવા હોય અથવા લગભગ કોઈને અમાન્ય ન હોય તેવા જ નિષ્પક્ષ, ચારિત્રવાન, વ્યવહારકુશળ માણસોને પસંદ કરે. આથી જ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાય છે તે એક કે બીજા પક્ષના વકીલો ચૂંટાય છે, સૌના પંચે ચૂંટાતા નથી; અને પક્ષોના નિયમો મુજબ તેમના ઉપર પોતાના પક્ષની વિરુદ્ધ કોઈ પણ નિર્ણય (મત) ન આપવાની ફરજ નાખવામાં આવી હોય છે. આવી સભા જે કોઈ કાયદા વગેરેના નિર્ણયો કરે તે વકીલી અદાલતના કુક્રમનામા જેવા ગણાય, ન્યાયકચેરીના કુક્રમનામા જેવા નહીં. કારણ કે એ પ્રતિનિધિઓને કહેવામાત્રની પણ પોતાના પક્ષને હોડવાની સ્વતંત્રતા નથી હોતી. એ પ્રભુ હોય કે પ્રધાન થાય તોયે પોતાના પક્ષના બધનોથી છૂટો થઈ શકે નહીં.

આવી સ્થિતિમાં સ્થિર સુરાબ્ય કોઈક પણ ચાલી શકે છે તેનું કારણ ‘ડેમોક્રસી’ નથી, પણ માણસ પોતાની માણસાઈ સર્વશઃ છોડી શકતો નથી તે છે.

જેમ મોટા દાવાઓમાં જુદા જુદા પક્ષકારોને પોતપોતાના વકીલો નીમવાની બંને સમગ્ર હોય, પણ નિર્ણયો આપનારા ન્યાયાધીશો જુદા જ હોય છે, અને વકીલમંડળને કોઈ અદાલત કહેવું નથી, પણ ન્યાયાધીશો જ અદાલત ગણાય છે, તેમ રાજસભામાં પ્રજના જુદા જુદા પક્ષો કે હિતોના પ્રતિનિધિઓની નિવેદક સભા બંને હોય, પણ સર્વમાન્ય થઈ શકે એવી કોઈક પદ્ધતિથી નિમાયેલી નિષ્પક્ષ, વ્યવહારકુશળ અને ચારિત્રવાન માણસોની નિર્ણાયક સભા જુની હોવી જોઈએ. ‘પોતાના’ માણસોને ચૂંટવા ઉપરાંત મંતદાગેને પોતાના પક્ષની બહારના (બીજા પક્ષોના હોય તોયે અથવા કોઈ પણ પક્ષના નહીં એવા) લોકોમાંથી એમની દષ્ટિએ જે નિષ્પક્ષપાત, ન્યાય, વ્યવહારકુશળતા અને ચારિત્ર માટે યોગ્ય કોણ છે એ વિષે મન આપવા કહેવું જોઈએ, અને છેવટના નિર્ણયો કરવાની અને

તેનો અમલ કરાવવાની સત્તા તેમના હાથમાં હોવી જોઈએ. અર્થાત્, આ સભા પહેલી કરતાં નાની જ હોય.

પક્ષોના પ્રતિનિધિઓની બહુમતીથી નહીં પણ નિષ્પક્ષ પંચોની ભારે બહુમતીથી જ સુરાજ્ય સ્થાપી શકાવાનો વધારે સંભવ છે. માટે નિષ્પક્ષ પંચો નીમવાની કોઈક પ્રથા નિર્માણ કરવી જોઈએ.

પક્ષોના રાજ્યને પ્રગતિ રાજ્ય—ડેમોક્રસી કહેવું એ "વદતો-શ્યાવાત" જેવું છે. પ્રગતિએ માન્ય રાખેલું પક્ષાતીત રાજ્ય ડેમોક્રસી કહેવાય કે ન કહેવાય, એ સુરાજ્ય—એટલે પ્રગતિ, પ્રગતિ, પ્રગતિ—સંચાલિત—રાજ્ય થાય.

૮-૧૧-૪૭

૪

જાહેર હોદ્દાઓ અને નોકરીઓ

કનક ત્યજિ, કામિની ત્યજિ, ત્યજિ ધાતુનકો સંગ।

તુલસી લઘુ મોજન કરી, જીવત માનકે રંગ।

માણસને કેવળ સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાનો લાભ જ થતો હોય, તોયે તે એના પ્રલોભન અને ચારિત્રની શિથિલતા માટે પૂરતો થાય. તો પછી એની સાથે જો અનેક પ્રકારના આર્થિક લાભો અને સુખસગવડો જોડાતાં હોય તો તો કહેવું જ શું? આપણે તપાસીશું તો જોશું કે આપણી એકેએક ચૂંટાયેલી સભાઓના સભાસદ ધનાર્થી કે જાંચી જાહેર નોકરી પ્રાપ્ત થવાથી કેટલીયે જાતના આર્થિક અને સુખસગવડોના લાભો મળે છે. કોઈ પણ જાહેર કમિટીના સભાસદ ધનારને કે મોટા સરકારી અધિકારીને ગોંડના પૈસા ખરચવા કે અગવડો વેઠવાં પડતાં નથી. સૌકે એક જો માણસ એવા દરો કે જેમની અંગત કમાણી પહેલાં કરતાં કાર્મિક ધટતી દરો, પણ મોટા ભાગને તો તે લાભદાયી ધંધો જ બને છે. આવી રીતિમાં સર્વે જાહેર સંસ્થાઓ, ખટપટો (ટેન્ડર)ની રાજકારણના અખાત

બંને અને વહીવટ લાંચરુશવતિયો તથા વગવરીલાવાળો બંને એમાં આશ્ચર્ય શું?

જાહેર કામ સાથે સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા તો રહેવાનાં જ. પણ તે સાથે ધન અને સુખસગવડોની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ થવી જોઈએ, સહેલી અને આકર્ષક તો નહીં જ. જિયા હોદ્દાનો બારે દબદબો, શણગાર, નાચ-નાટક-ચાહ-ખાણાં-નશાખાજી (કોર્ટદેહ)ના મેળાવડા વગેરે સાથે સંયોગ કરવાને બદલે સાદાઈ સાથે સંયોગ હોય એવી સંસ્કારિતા ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. એની રહેણી એનું અને એના રસાયણનું આતિથ્ય કરનારાઓને સાદા જીવનના દર્શાતક અને અભારરૂપ થવી જોઈએ; ખટાટોપ વધારનારી, દોડધામ કરાવનારી અને ખર્ચાળ ન બનવી જોઈએ. એના મિત્રોને અને સર્ગાવહાતાઓને પણ એનું ધર વધારે સગવડો અને ભોગો માટે આકર્ષક ન બને એવું હોવું જોઈએ. એક મધ્યમસ્થિતિનો — કહો કે માસિક ચારસો-પાચસોની આવક પર ગુળરો કરનાર બચરવાળ — ગૃહસ્થ શહેરમાં જીવનનું જે ધોરણ રાખી શકે તે કરતાં મોટામાં મોટા અધિકારીના જીવનનું અને રહેણીકરણીનું ધોરણ વધુ ન જોઈએ. આ એક મધ્યમસરનું માપ કહી શકાય. એ પેશવાઈના પ્રસિદ્ધ ન્યાયાધીશ રામશાસ્ત્રી જેના વિરલ પુરુષનું ધોરણ તો નથી જ; પણ મર્યાદા સાચવનાર સત્કારીનું જ ધોરણ છે. એનાં ખાનગી તેમ જ જાહેર સેવાનાં લવાજમોમાંથી થનારી કમાણી આટલો જ ખર્ચ નિભાવી શકે એ મર્યાદામાં રહેવી જોઈએ. જેનું જીવન આ ધોરણથી જિંચું નામ અથવા જેની સેવા દરમ્યાન મિલકત વધે તેને કાંઈકે પણ ખીજી આવક છે એમ વહેમ આવવાને કારણ ગણાય. એ આવક વસ્તુઓની અંગત બેટ વધવાથી થતી ખર્ચની બચતને લીધે હોય તોયે તે અયોગ્ય લાગવી જોઈએ. રાષ્ટ્રમાં ગમે તેટલો જિંચો દરજ્જો હોય, તેના જીવનનું ધોરણ એક મધ્યમ મર્યાદાની ઉપર ન જવું જોઈએ. મરદારી વોદેદારોની હિચ્ચતમ આવક તથા મિલકતની મર્યાદા રાષ્ટ્ર માટે ખાનગી આવક તથા મિલકતની સામાન્યપણે દરાવેલી હિચ્ચતમ મર્યાદા કરતાં ઓછી હોવી જોઈએ. જેની ખાનગી મિલકત તથા

રૂપિયાનું બાકું આપી એક નાના ચોરડામાં દસબાર જણે ભેગાં રહેવાનો !

આવા કેટલાક બીજાંયે હલકારા, હમાલ વગેરેની નોકરીનાં સ્થાનો અમુક વર્ગના ઇજારા જેવાં હશે તે માટે બીજા વર્ગવાળા 'દકાવારી'ની જૂમ પાડતા નથી.

ઉપરના ઇજારા હિંદુ સમાજવ્યવસ્થાએ પોતે નિર્માણ કરેલા અંત્યજને માટે સુરક્ષિત (1) છે. અંત્યજને પ્રતિલેખ વર્ણસંકરતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા છે, એમ એક મત છે. અંગ્રેજોએ પણ અહીં આવીને વર્ણસંકર પ્રજા નિર્માણ કરી અને હિંદુ જેવા જ ઉચ્ચપણાના અભિમાનથી તેમને પોતાનામાંના અંત્યજને માન્યા. આ અંગ્રેજોઈડિયન પ્રજા કહેવાઈ. હિંદુની જેમ એમને માટે તેમણે કેટલીક નોકરીઓ સુરક્ષિત કરી. અંગ્રેજોમાં એમનું સ્થાન અરપૂરપના જેવું. પણ ગમે તેવો અંત્યજ હોય તોયે રાજ કરનારી પ્રજાનો અંત્યજ, તેથી તેમની ખાસ નોકરીઓ એવી તો ખરી જ કે જેને માટે કલાશિમાની વર્ગોનેયે મોંમાં પાણી છૂટે ! આથી બંગાળના ઇજારા જેવા સુરક્ષિત રહ્યો છે તેવો તેમનો નથી રહ્યો અને હવે તો ગમે જ છે. જો બંગાળીની નોકરી કરનારને સો રૂપિયાથી ચારસો સુધી જતો પગાર, કુટુંબ દીક્રા ત્રણથી છ ચોરડીનો ખસોડો, ખાસ વરદી (યુનિફોર્મ) અને સહાયના નિયમોનું પ્રજા પાસેથી પાસન કરારી લેવા માટે કેટલીક સત્તાઓ આપવામાં આવે તો તે ધંધામાંયે 'દકાવારી'નો પ્રશ્ન ઊભો થાય !

બીજા એક વ્યાવહારિક દષ્ટિએ પણ આ વિષય વિચારવા જેવો છે. પ્રજાના અર્થ-અનર્થને સગના જુદા જુદા વિષયો પર જેમ જેમ ધ્યાન જતું જાય છે, અને તેમનો ખાસ અભ્યાસ અને કામ કરનારા માણસો પેદા થતા જાય છે, તેમ તેમ એક એક બાબત એક એક જુદું ખાતું જનતી જાય છે, અને મામતથી માંડી અખિલ ભારતીય સરકારી તંત્ર ઊભું કરવું પડે છે. એવા દોષને માટે અખિલ ભારતીય, પ્રાન્તીય વગેરે જુદા જુદા ખાસ અધિકારીઓ નીમવાની જરૂર ઊભી થાય છે. આને અધિકાર અને પગારનું જેવું

જોડાય છે, તેને પરિણામે એક એક ખાતું ઊભું કરવું એટલે માથા કરતાં પાધડી ભારે એવો ખર્ચનો આંકડો વધે છે, અને મોટે ભાગે કેવળ પત્રવ્યવહાર, ફાઈલો, કમિટીની મીટિંગો, ઠરાવો અને વાલિયરોના કાગળો વધે એ સિવાય પ્રત્યક્ષ પ્રગતિમાં ધણો વેગ આવતો નથી. છતાં, એ બધું ક્યાં વિનાયે ચાલે નહીં. એની ઉપયોગિતા અને જરૂર પણ રહે છે જ. અને જેમ જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિઓ વધતી જશે તેમ તેમ આવાં સેંકડો ખાતાં ઊભાં થશે. આ કામને જો મોટા અધિકાર સાથે મોટો પગાર, મોટો ખર્ચલો, વગેરે દ્વારા જ પહોંચી વળવાનું આવશ્યક થાય, તો સમાજવાદની ગમે તેટલી વાતો કરીએ, એ વિપત્તિ, ભૂખ, દારિદ્ર્ય, ખેડારી અને પરિણામે નવા નવા રોગો, તેમ જ લાંચરુશવત, કાળાં ખજાર, લૂંટફાટ, ચોરી, અને એક નામના કે બીજા નામના ઓઠા નીચે છૂરાખાણ, રમખાણ, આપસી-યુદ્ધો (સિવિલ વોર) વગેરે ચાલ્યા વિના રહેશે નહીં, અને નિમણૂકોમાં કુશળતા નહીં, પણ પક્ષ, વગવસીઓ, ન્યાતજ્ઞત વગેરેનું જ મુખ્યપણું થશે. અનાજની તંગી ઘટાડવા માટે દૂધ-ધી, પેંડા-ગરશી અને દાડમ-મોસંબી ખાઈને દુકાળ કાઢી નાખવાનું કહેવા જેવી આ રીત છે. અને આવી શિખામણુ આજે સાચેસાચ આપવામાં આવે છે એ એનો પુરાવો છે.

જાહેર નોકરીઓ વગેરેમાંથી લાંચરુશવત વગેરેની બદીઓ દૂર કરવા માટે કક્ષાર્થવના વખતથી ઉપાયો વિચારાયા છે. છતાં એ બદીઓ ઘટી નથી, પ્રગતિ જ કરતી રહી છે. આનું કારણ એ કે, તેના ઉપાયો અગ્નિમાં ભરપૂર ઘી નાખવાથી એની ભૂખ તૂટ થશે, અથવા દંદ્રિયોને ભરપૂર વિષયસેવન મળી ગયા બાદ તે ધરાઈ જશે, એ માન્યતા ઉપર રચાયેલા છે; અથવા જન્મજર્મર ઉદ્ધર મારીને પાછલી ઉંમરે તીર્થ કરવા નીકળનારી કે બચ્ચાંઓને નિરામિય મોજનનો ઉપદેશ કરવા નીકળનારી ગિલાડી જેવા લોકોએ વિચારેલા હોય છે વાણિયા વેપારીને ત્યાં વાણિયો ગુમાસ્તો હોય; વેંપારી સટારિયો હોય અને સદાના સોદા એ ગુમાસ્તા મારફતે જ ચલાવે હોય. ગુમાસ્તે રોજ જુએ કે એ ખજારમાંથી લાવે સાબળા સાંબળાને શેઠને પહોંચાડે

છે, તે પર લેવેય કરીને શો લક્ષ્યધિપતિ બને છે એ પોતે પણ એનો જ જાતભાઈ છે. એની રંગેમા એ જ લોહી વહે છે એને કેમ ન થાય કે હુંયે થોડોક સડો કરીને અપાટન થ પૈસા મેળવું ? પણ નસીમ એને ચારી આપવું નથી, અને એ નુષ્ઠાનમાં સડોવાઈ જાય છે રોડના પૈસા ઉત્થાપન કરે છે. મોઝ એના અસતોર અને અપ્રામાણિકતા પર તિરસ્કારનું પ્રવચન કરે છે ! એ ગુમાસ્તાને કેટલું સ્પર્શ કરી શકે ? આવી જ વાતો સાચુશવત અટકાવવાના ઉપાયો યોજનારાઓની છે તેમના ઉપાયોમાં ત્રણ રીતો હોય છે. એક, દડના માથાઓ સખત કરવાની, બીજી, રેડ-રૅપ તથા જામુસીની જળ વધારી ચોટી રાખવાની, અને ત્રીજી, પગાર, બધ્યાં વગેરેમાં વધારો કરી સતોરવાનો પ્રયત્ન કરવાની.

પણ જેટલા કાપદા સખત હોય તેટલી જ તેને નિષ્ફળ કરવાની ખારીઓ પણ મળી આવે છે. દિપરાત, ડબનિયા કેગે કરેલા જેમના કોઈ ગુનાનો ડબનિયા કેગેઓની જ પચાપત પાસે ન્યાય કરાવતો, તેના જેવો પોલીસ અને મેનિસ્ટ્રેટ દ્વારા સાચુશવત વગેરેના કાપદાઓનો અમલ કરાવતો એ છે

બીજો ઉપાય એટલો અચોગ, એટલો હીપ અને શિથિલતા વધારનારો અને પ્રજાને અનવડાવ યાય છે કે પ્રજા જાતે જ સાચુશવતો ઉત્તમ આપનારી યાય છે ચાર આના બક્સિસ આપવાથી એક મામ પાય મિનિસ્ટ્રા યાય, એ એ ચાર આનાનો કોષ કરવા જતા પાય મિનિસ્ટ્રા મુખી રોજ આગ ખર્ચનેયે કરી મામ મળાય નથી, અને ગુમાગે વધતા જ મામ કપાતખર્ચ પણ પિે તે નાખારજી પ્રજાજન સાચુશવતનો માગ ન લે તે સુ કરે ? ચાર આનાની શુશવત ને પાય મિનિસ્ટ્રા કામ કરાવી શકે છે, ને એનો અર્થ એ થયો કે માત્ર રેડ-રૅપ અનારખ્ચ જ હોય ન પણ કાપરો તે વધારવાની સમવડ આપનારો છે, અને અધિકારિઓ પોતે જ મળા જાળીનેઈને વાપરતા નથી.

ત્રીજો ઉપાય તો થીની આકૃતિથી અગ્નિ દોખવા મથતા જેવો છે. તેમાં વજ્ર ખૂબી એ દોર છે કે એ ઉપાય મોટી નાના

અને મોટા નોકર વચ્ચેનું અતર આર્થિક રૂપમાં વધારતો જ રહે છે. ધારો કે અધિકારીઓના પગાર વર્ગોમાં રીતસર વધારો કરવાથી તેમનો ખોટો રસ્તો કમાવાનો લોભ ઓછો થશે એમ માની નીચે મુજબ વધારા યોજવામાં આવે :

ક્રેડ	મૂળ પગાર	વધારો ટકા	નવો હેલ્થ પગાર	જૂનો ફરક	નવો ફરક
૧	૫૦ સુધી	૨૦	૬૦	—	—
૨	૫૧ - ૨૦૦	૧૫	૨૩૦	૧૫૦	૧૭૦
૩	૨૦૧ - ૧૦૦૦	૧૦	૧૧૦૦	૮૦૦	૮૭૦
૪	૧૦૦૧ - ૩૦૦૦	૫	૩૧૫૦	૨૦૦૦	૧૯૫૦
૫	૩૦૦૧ - ૬૦૦૦	૨	૬૨૨૦	૩૦૦૦	૨૬૭૦

આમાં દેખાતી રીતે તો જેમ જેમ ક્રેડ વધતો જાય તેમ તેમ વધારાની ટકાવારી અપાટાનું ધ ઘટાડેલી દેખાય છે. પણ દરેક ક્રેડના છેલ્લા માણસની અને તે પછીની ક્રેડના છેલ્લા માણસની આવક વચ્ચેનો જૂનો ફરક અને નવો ફરક તપાસીએ તો માયમ પડે છે કે છેક છેલ્લા બે ક્રેડમાં જ બે ક્રેડના માણસોની આવકનો ફેર થોડો ઘટ્યો છે આ તો એક કાશ્પનિક દાખલો છે. હકીકતમાં તો જેમ ક્રેડ વધે તેમ એક યા ખીજ એવાવન્સના રૂપમાં આવકનો સાચો આંકડો દરેક મુધારા સાથે વધતો જ જાય છે. મોટા ક્રેડના અધિકારીઓને ઘણી વાર એ-ગ્રાજુ ખાતાના અધિકારો સોંપવામાં આવે છે તે વખતે તેને તેના ક્રેડના પગાર કિપરાત ખાતાવાર ખાસ એવાવન્સ મળે. દા. ત. સિવિલ સર્જન જે જેમ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પણ હોય, દાકતરોનો ઇન્સ્પેક્ટર-જનરલ જેલોનો વડો પણ નિમાય, તો ખાતાના પગાર કિપરાત ખીજ માટેનું ખામ એવાવન્સ મેળવે. બધાં કામો અર્થવિનિયમથી જ કરાવવા જોઈએ એવી જો માન્યતા ન હોય તો આ વાત સમજતી જ કંઈક લાગે. કરારના કાયદોનો સિદ્ધાન્ત છે કે બદલા (consideration) વિનાનો કરાર રદ ગણાય; તેમ બધા વિનાનો અધિકાર રદ ગણાય! માટે ચીફ

સેક્રેટરી ચાર દિવસ ગવર્નરનો હોદ્દો સંભાળે તો તે ચાર દિવસ માટે એને ખાસ બચ્ચું આપવું જોઈએ ! જાણે એ ચાર દિવસમાં પૈસાથી તે વધારે ધસાર્થ જવાનો હોય ! અધિકાર અને પગારબધ્યાનો સંબંધ ‘જીવ ને શ્વાસતણી સગાર્થ’ના જેવો કલ્પાયો છે. આ કલ્પનામાંથી છૂટવાની જરૂર છે, અને એ કેવળ નિયમે બદલવાનો પ્રશ્ન નથી, જૂની પરંપરા બદલવાનો અને ચારિત્રદિનો પ્રશ્ન છે.

૧૨-૧૧-૪૭

સમૂળી કાંન્તિ

ભાગ ચોથો

કેળવણી

સિદ્ધાન્તોનો નિશ્ચય

દેખીતું છે કે છેવટે ક્રાન્તિનો વિષય કેળવણી સાથે જોડાયેલો છે. પ્રત્નના ધાર્મિક વિચારો, સામાજિક આચારવિચારો, ભાષા-સાહિત્ય-કળા-અર્થને લગતો પુરુષાર્થ, રાજકીય સંસ્થાઓ ગમે તે સ્તરે, તે તે ઉદ્દેશોને અનુસરી પ્રત્નની વ્યવસ્થિત રીતે તેવી કેળવણી યોજવી જોઈએ. કેળવણીમાં કેવળ લેખન, વાચન અને ગણિતનો જ સમાવેશ કરવામાં આવે, તોયે તેમાં ભાષા અને લિપિનો પહેલો નિશ્ચય થવો જોઈએ. ભાષા એટલે શીખનારની ધરગથુ ભાષા (માતૃભાષા અથવા સ્વભાષા) સ્પર્ધા અને તેનો જ આગ્રહ રાખીએ તો તેમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવે છે. દર પ્રાન્તમાં બોલ-ચાલ — વ્યવહારની અનેક ભાષાઓ (બોલીઓ) અને સાહિત્યિક — શીખવવાની ભાષાનો ફરક કરવો જ પડે છે. દૂર દૂરના એકાદ નાનકડા શહેરમાંયે બે ચાર ગુજરાતી, બે ચાર મારવાડી, બે ચાર વિવિધ પ્રાદેશિક બોલીઓ બોલનારાં હિંદી, બે ચાર દક્ષિણ ભારતની કોઈક ભાષા બોલનારાં, બે ચાર મહારાષ્ટ્રી કુટુંબો રહેતાં હોય એ અશક્ય નથી; અને શહેરની સામાન્ય જનતાની બોલો કોઈ સાહિત્યિક ભાષા ન હોય (જેમ કે, માળવા કે નિમાડ — ખંડવા, ખરહાનપુર ઇ. , કે ગયા, બાગલપુર વગેરેમાં) એમ પણ અને. મારવાડી, કોંકણી વગેરે કેટલીક ભાષાઓ આજે એવી વચલી સ્થિતિમાં છે કે જેને સાહિત્યિક ભાષામાં સ્થાન આપવું કે નહીં તે ભરે ચર્ચાનો મજબૂત ચાલે છે.

૧૧૧ વિવિધ ભાષાઓ જુદી જુદી લિપિઓ સાથે સાંકળવામાં આવેલી છે. બધે લખીવાંચી જાણનારા સેંકડે આકૃષ્ટ ટકા જ હોય, અને ક્યાંક તો એટલાયે ન હોય, છતાં જે થોડાક લખીવાંચી શકે

છે તેમને જે નિષિનો મહારો અને મમત્વ છે, અને માદિત્ય-સમદ્ધ છે તે જ નિષિ તે બાના સાથે સાકળવામાં આવે છે

. આમ કેવળ અક્ષરજ્ઞાન અને અકજ્ઞાનને જ કેવળણી સમજાવે તોયે તે ઉદ્દેશના નિશ્ચય વિના થોજી શકાતી નથી કદી બાના અને કદી નિષિને પ્રચલિત કરવી છે એનો નિશ્ચય કયાં વિના એ યર્થ શમ્ભુ નથી પછી જીવનની વિવિધ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો જીવનનો એક પણ વિષય એવો નથી જે કેવળણીના ક્ષેત્રમાં આવે નહીં. આમ કેવળણીનો પ્રથમ જીવન જેટલો જ વિશાળ બની જાય છે આમાં અનેક બાબતો પર એકમત ન હોય, કેટલીક બાબતોમાં નિશ્ચિત રીતે આ એક જ માયુ અને એ સિવાયનું ખોડું જ એમ કહી શકાય એમ ન હોય, કેટલીક બાબતોમાં બે પરસ્પર વિરોધી સામના વિચારોમાંયે દરેકમાં સત્યાય હોય અને કદીની કેટલી મર્યાદા મમજીવી એ જ મહત્ત્વનો સવાલ હોય, કેટલીક બાબતોનું મહત્ત્વ ધ્યાનિક અને અધુક કાળ માટે જ હોય, છતાં તેમાં સ્થાન અને કાળમાં તેની અવગણના ન કરી શકાય એવું હોય કેટલીક બાબતો લોકોના રામદેવો સાથે એવી આનંદોત્સવોથી હોય કે જીવિનો પ્રવાહ ઊંધા પડેલા ધડાની ઉપર પાણી નાખીએ તેમ એ પરથી વહી જાય એવું હોય—એમ બનવાનું આથી આજેરનોમાયે મનએદો રહે આથી બાગ્યે જ એવું બનશે કે સૌને મતોપ્રસ સામનારી કેવળણીની કળી મોજના કે પદ્ધતિ ધડી શકાશે છતાં, જેમ ગમે તેટલા રામદેવ કે મમત્વ હોય તો પણ ૫૪૩ = ૧૫ સીકાયે જ છૂટશે, એમાં ૧૪ કે ૧૬ માટે અવકાશ નથી તેમ જો આપણે વિવેકજીવિના નિરાદર ન કરીએ તો કેટલાક મદાસિદ્ધાન્તો સર્વામાન્ય થતા જેવા સાગરાં જોઈએ

એ સિદ્ધાન્તો નીચે મુજબ

૧ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જુલાયનું નિષંજી કરનારા કારણે દરરોજી હોય કે મનુષ્યાત્મ હોય ટાંગી શકાય એવા હોય કે ન ટાંગી શકાય એવા હોય, કેવળણીનો મિદાન્ત કદો કે ઉત્તમ જીવનનો મિદાન્ત કદો, એ કારણે તથા બેદોને ધડાડવાં પણ એો વધે

જડ અને પાકાં ન કરી મૂકવાં એ છે. જીવનની અનેક બાબતો માટે, 'અસ્મિતા,' 'અભિમાન,' 'મમત્વ' વગેરે રહેવાનાં ખરાં; પણ કેળવણીકારનો પ્રયત્ન એ મમતોને સંકુચિત ક્ષેત્રમાં રૂધવાનો અને મજબૂત કરવાનો ન હોવો જોઈએ, પણ તેનું ક્ષેત્ર શક્ય તેટલું વિશાળ બનાવવાનો અને તેની પકડ ઢીલી કરવાનો હોવો જોઈએ.

૨. જીવનનું ધ્યેય જૂતકાળને તેવા ને તેવા કે કાર્મિક જીવન, રૂપમાં ફરીથી લાવવાનું હોવું જરાબર નથી. તેમ જૂતકાળના કોઈ ભાગની સ્મૃતિ કે ચિહ્ન દેખણદિથી ભૂંસી નાખવાનોયે કેળવણીનો પ્રયત્ન ન હોવો જોઈએ પણ ભવિષ્યનાં નવાં ઉત્તમવળ ચિત્રો નિર્માણ કરવાં અને તેને ધોષરૂપે મૂકવાં એ કેળવણીનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. માનવજાતિનો જહુ મોટો ભાગ કદીયે સુખચાંતિ અને ઉચ્ચ નૈતિક પુગમાં હતો, કોઈ પણ પ્રજાના જહુ મોટા ભાગે કદીયે રામરાજ્ય કે ધર્મરાજ્ય અનુભવ્યું હતું એ માન્યતા અનેક વહેમો માન્યતાઓ જેવી જ એક છે. ભવિષ્યમાં સાચેસાચ વિશાળ ક્ષેત્રમાં રામરાજ્ય કે ધર્મરાજ્ય સ્થાપી શકાશે કે કેમ એ ન કહી શકીએ, તોયે માનવજીવનનો ઉત્કર્ષ એ દિશામાં પુરુષાર્થ કરવાનો છે. પણ એ રામરાજ્ય કે ધર્મરાજ્યનું ચિત્ર રામાયણ કે મહાભારત વગેરેમાંથી દોરી શકાય નહીં. એનો આદર્શ આપણી જ સત્ય, શિવ, સુંદરની શ્રેષ્ઠ કલ્પનાઓમાંથી ધડવાનો છે. આ બાબતમાં આ પછીના પરિચ્છેદમાં થોડીક વધારે ચર્ચા કરી છે.

૩. અનેક ઠેકાણે હું કહી ગયો છું તેમ મનુષ્ય કેવળ પ્રાકૃત (પ્રકૃતિ—કુદરતને ખોળે રહેલું) પ્રાણી નથી. એ પ્રાકૃત, સંસ્કૃત તથા વિકૃત એમ ત્રિવિધ પ્રાણી છે, અને રહેવાનું. એનો એકેએક પુરુષાર્થ પ્રકૃતિને જાહેર છે, અને દરેકથી કાર્મિક સંસ્કૃતિ અને કાર્મિક વિકૃતિ બન્ને નિર્માણ થાય છે. ચારે પુરુષાર્થમાંથી એકે પુરુષાર્થ, કે એકે પુરુષાર્થમાંથી કૃત્રિમપણે (એટલે મોઢયાં બજારો) આણેલી નિવૃત્તિ કે એનો સંકોચ કે વિકાસ — મંસ્કૃતિ અને ઇષ્ટ પરિણામો જ ઉપજાવે, અથવા વિકૃતિ અને અનિષ્ટ પરિણામો જ લાવે, અથવા પ્રકૃતિથી એને જિજ્ઞાસુ અવગમ કરી મૂકે એન્ન ઇર્ષ નથી

કેટલાક પુરુષાર્થનું અનિષ્ટ પરિણામ આજે ન દેખાય તો પાછળથી માનવ પડે છે, તેમ જ ઇષ્ટ પરિણામો વિશે માટે પુરુષાર્થ ચાહે અધ્યાત્મજ્ઞાનના કોઈ ક્ષેત્રનો હોય, ધર્મ (એટલે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન અને માનવવ્યવહારોની વ્યવસ્થા)ને લગતો હોય અર્થનો હોય, કે દામ (સુખ)નો હોય, દરેક જો કોઈ એક જ દિશામાં અને એટ જ રીતે વધે તો તેમણી કેવળીક વિકૃતિઓ નિર્મોલ્ય થયા વિના રહેતી નથી પણ અનિષ્ટ પરિણામો ઉત્પન્ન થયા માટે તે વિજ્ઞાના પુરુષાર્થને સાવ છાડી દેવામાં આવે અથવા ઊંડી દિશા આપવામાં આવે તોયે કેવળીક વિકૃતિઓ નિર્મોલ્ય થાય છે નિરતિ કોઈ એક દિશાને પકડીને તે જ માર્ગે આગળ ચાલ્યા પ્રે અને માત્ર સંસ્કૃતિ સુખ, ઉન્નતિ જ મળ્યા કરે એવી કોઈ દિશા નથી અમુક દિશાને પુરુષાર્થ બેશક છોડી દઈ રાકાય એવુંયે કહી સમાન નહીં જોડો વખત એક મોટર ચનાવનાર ગતિનિયમ પ્રાપ્તી અને દિશા મનાવનાર ચક્રને છોડી દઈ નિરતિ મોટર દોડાવ્યા પ્રતિ સમાપન રહી શકે, તેમજ વખત જ માનવપુરુષાર્થ એક જ દિશામાં વધતો રહી સમાપન રહી શકે કેવળીકારનું મર્ત્ય માનવપુરુષાર્થની દિશા અને ગતિને વારંવાર તપાસતા રહી એને માર્ગ પર રાખવાનું અને અનિષ્ટોથી બચાવવાનું છે પાછળ 'આસ્તિના ગિથર અને અગિથર અંગે ના પ્રશ્નરૂપા (૨-૫) માનવના પૂર્ણ વિકાસને અંગે જે શુદ્ધ શુદ્ધ મક્કો રજૂ થઈ છે તે બધા મળીને માનવપુરુષાર્થની મોટરની પાવડીઓ મક્કો અને ચાવીઓ છે કેવળીકારી એ લક્ષ્યો યોગ્ય પ્રમાણમાં મિલ્લ થયા તેમજ, અને કેટલે અંશે માપ છે તે તપાસના રહી તેના વિવિધ ગતિ વધારનારા અને રોકનારા દાખો વગેરેનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ એક એક વિના એકે પુરુષાર્થ સુરક્ષિત નથી

૪ કેળવણીમાં બાપા અને વિધિનો પ્રશ્ન મદત્તવનો છે તે વિર વધારે ચર્ચા અન્ય પરિચ્છેદોમાં છે અહીં એ વિષે એટલું જ દેવેલો ઇચ્છુ છું કે બાપા અને વિધિ—કેવળીકાર કે જ્ઞાન નથી, તેના વાહન છે કેવળીકાર અથવા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય તે માટે સીખનારાઓની

બાપા અને જે સિપિમાં તે બાપાનું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હોય તે સિપિ સારામાં સારું વાહન બની શકે છે. ખરું જોતાં, માણસની કોઈ કુદરતી સ્વભાષા (માતૃભાષા કે પિતૃભાષા) છે જ નહીં. અયપણુમાં એ જેટલી બાપાઓ વચ્ચે બિછરે છે તે બધી બાપાઓ અને સ્વભાષા જેવી થઈ શકે છે, અને તેમાંની કોઈ પણ દ્વારા એની કેળવણી વગર મુશ્કેલીએ ચાલી શકે છે. એમાંની એકે બાષા એના માતા-પિતાની બાષા ન હોય એમ બને. આપણા વિશાળ દેશમાં સાચી સ્થિતિ તો એ છે કે અનેક બાળકો જે સાહિત્યિક બાષા દ્વારા કેળવણી લેવાની શરૂઆત કરે છે તે એની ધરમાં બોલાતી બાષા કરતાં જુદી જ જાતની હોય છે. બિહારનો માણસ જે હિંદી શીખે છે તે ધરમાં કદી બોલતો નથી; તેમ જ માળવાનો. સાહિત્યિક મરાઠી નાગપુર કે ગિરારની જનતાની મરાઠી નથી. તેમ જ ગુજરાતી વિશે. એની એક નિશાની એ કે શહેરના સારા વિદ્વાન લોકો જે સાહિત્યિક બાષામાં ગામડાંના લોકો સાથે વાતો કરે છે, અને સ્થાનિક બાષા બોલના નથી હોતા તો એકબીજાનું બોલવું પૂરેપૂરું સમજી શકતા નથી. વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, ઉચ્ચાર અને શબ્દભંડાર પણ જુદા પડી જાય છે. કાર્મિક મજાતાપણું હોવાથી સાર સમજાય છે એટલું જ. એટલે સાવ સ્વભાષા દ્વારા કેળવણી અપાય તોયે સ્વભાષાની કેળવણી અપાતી નથી, અને ઘણી વાર સ્વભાષા દ્વારા કેળવણી આપવી જ અશક્ય થાય છે.

આનો અર્થ એ નથી કે સ્વભાષા દ્વારા કેળવણીને મહત્ત્વ નથી, કે એની માગણી ખોટી છે. પણ એનો અર્થ એ છે કે (૧) આપણે શિક્ષણ (એટલે અક્ષરજ્ઞાન અથવા પુસ્તકો દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ) અને કેળવણી (એટલે ઔષ્ણિક અને કમો દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ) વચ્ચેનો બેઠ સમજવો જોઈએ. (આ બાબત નીચે વધારે સ્પષ્ટ કરી છે). (૨) શિક્ષણ (=પુસ્તકજ્ઞાન)ના ક્ષેત્રમાં બાપાઓની મંજૂર વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો હીક નથી (૩) સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ મળે તે કરતાં (પરદેશમાં જઈને શીખવાનો પ્રશ્ન ન હોય તો) બાળપણથી ઉવટ સુધી એક જ બાષા દ્વારા શિક્ષણ મળે એ વધું મહત્ત્વનું છે.

વાહન વારંવાર બદલાય એ ઇષ્ટ નથી. પ્રાથમિક શિક્ષણ એકમાં, માધ્યમિક ખીણમાં અને ઉચ્ચ ત્રીજામાં એ બરાબર નથી. તે કરતાં સ્વભાષા ન હોય તોયે જે ભાષામાં શિક્ષણ પૂરું થવાનું હોય તે ભાષાથી જ શરૂઆત કરવી વધારે સારી. (૪) જે શિક્ષણ સાર્વત્રિક કરવાનો વેગ વધે તો આખા પ્રાન્તનેયે કોઈ પ્રચલિત બોલી કે ભાષા જૂલી જવાનો પ્રસંગ આવે અને શિક્ષણનાં વાહનરૂપે યોગ્યબોલી ભાષા બોલનારા થઈ જવું પડે, તે જો એ પ્રજા રાજપ્રત્યક્ષથી સ્વીકારવા તૈયાર થાય તો હોય નથી. (૫). કમમાં કમ એક પ્રાન્તમાં એક જ ભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય એ ઇષ્ટ છે.

લિપિ તો કેવળ સગવડની જ વસ્તુ છે. એ પૂર્ણ હોય, એટલે કે ઉચ્ચારોમાં ઝોટાઝો ન થાય એવી રીતે લખી શકાય એવી હોય તો જે સહેલી સગવડભરી હોય તે જ સારી મળવી જોઈએ. કોઈ લિપિ જગતમાંથી લુપ્ત થઈ જશે તેથી ડરવાની જરૂર નથી. જગતમાંથી લુપ્ત થઈ જાય એવા અને લિપિઓ આજ સુધીમાં લુપ્ત થઈ ગઈ છે, લખા ગઈ છે. લુપ્ત કે ન હોય શકાય એવા થઈ ગયા છે, વાંચીનેયે સમજાય નહીં એવું લખ્યું પ્રાચીન સાહિત્ય છે; આખી માનવજાતિએ પણ નામશેષ થઈ ગઈ છે, —અથવા નામશેષ પણ નથી રહી. તો ભાષા, લિપિ, સાહિત્યનું શું કહેવું? લખા ઓછા માણસો પોતાના આપના દાદાથી પડેલાંના પૂર્વજોનાં નામદામ જાણતા હોય છે. તેઓ કેવા હતા, ક્યાંથી આવ્યા હતા, કેવી ભાષા બોલતા હતા, શું પહેરતા હતા વગેરે કશું જાણતા નથી હોતા. વચ્ચા કાળમાં આપણે ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી, બંગાળી, ગિહારી વગેરે બન્યા. પણ આપણી પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય રહ્યું છે, અને તેમાં આ દેશના પ્રાચીન રહીશોની વાતો છે. હવે આપણને આપણા સાચા પૂર્વજો કરતાંયે એ પૌરાણિક કે ઐતિહાસિક પુરુષો અને જે ભાષામાં તે વાતો જળવાઈ છે તે જ વધારે સાચાં લાગે છે. દરેક દિંદુને લાગે છે કે પોતે રામ, કૃષ્ણ, પાંડવો, રાજા પ્રતાપ, શિવાજી વગેરેનો વંશજ છે; મુસલમાનને લાગે છે કે પોતે અરબસ્તાન અને ઈરાનની સંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ છે. ગુજરાતીને લાગે છે કે વનરાજ ચાવડા અને

સિદ્ધરાજ સોલંકી જોડે એનો સંબંધ છે ! વળી, આપણે ન્યાતમતના બેદો ભૂલવાની, લોહીમાં સંકરતા આવે તેની ઉપેક્ષા કરવાની વાતો કરીએ છીએ; પણ આપણી ભાષામાં અરખી કે દારસી કે અગ્રેજીનો સંકર ન થાય તેની ચિંતા કરીએ છીએ, તે માટે અંદર ને અંદર ઝગડવાયે તૈયાર છીએ, અને જૂનાને નવજીવન આપવા મુશ્કેલીએ છીએ.

કુદરતી કારણોથી કે માણસે માણસ પર કરેલા અત્યાચારથી ભાષા, લિપિ વગેરેનો લોપ કે સંકર થાય તે કરતાં માણસ જે ધગદાપૂર્વક એકતા અને જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે એમ યત્ન દે તો તે ડહાપણ ગણાશે. ધર્મની જેમ કેળવણી માણસને માણસથી જુદા પાડનારી નહીં પણ એક કરનારી હોવી જોઈએ; એ માણસોને પોતાના વચવા પૂર્વજોનું સ્મરણ અને મમત્વ રખાવનારી નહીં, પણ સૌના એકમાત્ર પૂર્વજ અથવા આદિકારણ — પરમેશ્વરનું સ્મરણ અને મમતા કરાવનારી હોવી જોઈએ.

૨

ભાષાના પ્રશ્નો — ઉત્તરાર્ધ

સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પહેલાં ખડમાં આ વિષય ઉપર કેટલોક વિચાર કર્યો છે. અહીં કેળવણીની દૃષ્ટિએ તેનો વધારે વિચાર કરીશું. ઉપર શિક્ષણ એટલે પુસ્તકો દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને કેળવણી એટલે વાણી અને કર્મો દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વચ્ચેના ભેદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દેખીતું જ કે કેળવણીનું સારામાં સારું અને સફળ વાહન કેળવણી આપનારની નહીં, પણ કેળવણી લેનારની સ્વભાષા છે. એ અણખેડાયેલી, અશુદ્ધ, અનેક ભાષાના શબ્દોની ખીચડીવાળી હોય તોયે તેને જ કેળવણી લેનાર વધારેમાં વધારે સમજી શકે. એ મારફતે આપવાનું જ્ઞાન પ્રાયશઃ હોય કે ઉચ્ચ હોય — ભલે ખીચડીભાષા દ્વારા થાય — પણ કેળવણી લેનારની ભાષા દ્વારા ચું જોઈએ.

કેળવણીની સરખામણીમાં, શિક્ષણ એટલે પુસ્તક દ્વારા જ્ઞાન એક રીતે ઓછી કિંમતનું છે. પણ આજે જ્ઞાનનો એટલો મોટો ભંડાર પુસ્તકોરૂપી પેટીઓમાં બંધ થયેલો છે કે ઘણું અંશે એણે કેળવણી કરનારે વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન સર્જી લીધું છે. બાપા અને શિષિ એ પેટીઓને ઉઘાડવાની ચાવીઓ જોવાં છે. જેને એ ચાવીઓ પ્રાપ્ત થાય તેને જ્ઞાનનો મોટો ભંડાર ઉઘડી જાય છે. આથી બહેને હાથે અને અપાઠાબંધ અક્ષરજ્ઞાન ફેલાવવાની આવશ્યકતા જિંદી થઈ છે.

જેમ રસ્તા ઉપર સાર્વજનિક વપરાશ માટે જિંબા કરેલા નળની ચાક્ષી એવી ન હોવી જોઈએ કે તેને ઉઘાડવા માટે ખૂબ બળ કે કુનેહ કે ખાસ તાલીમ લેવી આવશ્યક થાય, તેમ પુસ્તકોને ઉઘાડવાની ચાવીઓ પણ જેમ બને તેમ સર્વને સુલભ થઈ શકે, અપાઠાબંધ વાપરવાની રીત આવડી જાય એવી હોવી જરૂરી છે. એ ચાવીઓનાં અનેક અદ્વપદાં 'પેટ'ટા' હોવાં છદ નથી. જેમ સાધકજી જેવી સાર્વજનિક વપરાશની ચીજો બનાવનારાં કારખાનાં સેંકડો હોય, તોયે તેના ઢાંચો અને વિવિધ ભાગો બધાં થોડાંક નિશ્ચિત કદ અને માપનાં જ કરવા તરફ આપણું વલણ છે, તેમ બાપા અને શિષિને વિશે પણ હોવું જોઈએ.

બાપા અને શિષિ પૈકી બાપાની વિવિધતા ટાળવી વધારે કઠણ છે; શિષિની તેથી ઓછી છે. જગતની બાજુએ રહી, હિંદુસ્તાન જેવા વિચાળ દેશની, કે એના કોઈ એક જ બાપાવારી પ્રાન્તનીયે બાપામાં વિવિધતા હિતબ ન થાય એ સંભવનીય નથી. પહેલો બોક્સવામાં ફેર પડે, તે ધીમે ધીમે સખતમયિ આવે. શિષિની વિવિધતા તદ્દન ન ટાળી શકાય તોયે વધારે સહેલાઈથી ઓછી થઈ શકે.

પરંતુ વિવિધતા છતાં આપણા સંકુચિત મનનો ઓછા થાય. તો નીચેના વહેવારુ માર્ગો લઈ શકાય :

બાપાની બાજનમાં—(ક) મૌખિક વ્યાખ્યાનોમાં શ્રોતાની, કેળવણી લેનારની બાપાને મહત્ત્વ અપાવું જોઈએ : એટલે કે જે બાપા એ સહેલાઈથી સમજી શકે તે હોય તે બાપામાં બોક્સનું એ બોક્સનારનું પહેલું કર્તવ્ય છે. બોક્સનાર શિક્ષક કે વ્યાખ્યાનકારે સાંભળનારની

ભાષા રીખવી ઘટે, ન કે તેથી ઝિલકું. આનો અર્થ એ નથી કે સાંભળનારની ભાષાની વ્યાકરણ કે ઉચ્ચારણની અશુદ્ધિઓ એણે રાખવી જ. પરંતુ બોલનાર કરતાં સાંભળનારની સગવડ વધારે મહત્વની ચીજ છે. કેટલેક અંગે સમ્યક્તા પણ આ જ નિયમમાં છે. ધારો કે મારી સાથે વાત કરવા આવનાર કાઈ એવો મનસી કે પારખી છે, જે સહેલાઈથી હિંદી કે (પારસી હોવા છતાં) શુજરાતી બોલી શકતો નથી. ત્યાં અંગ્રેજી પર્યાય ભાષા હોવા છતાં એમાં જ વાનગીત કરવામાં સમ્યક્તા અણ્યાય. એ જ રીતે જે વિષય પર મારે વાનગીત કરવાની હોય તે વિષયમાં આવતા ખાસ શબ્દો જે ભાષામાં બોલવાનું ચાલતું હોય તેથી જુની ભાષાના હોય તોયે તે જ વાપરવા ઘટે. જે આ નિયમ આપણે સમજીએ તો હિંદી, ઉર્દૂ, હિંદુસ્તાની વગેરેના વિવાદો ઓછા થઈ જાય. ભાષાને અમુક જ ગ્રામીન વાણીમાંથી વિકસાવવાનો ખોટો આગ્રહ દૂર થઈ જાય સામાન્ય રીતે લોકો શબ્દ પણ વાપરશું, ખાસ જગ્યાએ લોકબસ્મ જેવો શબ્દ પણ વાપરશું, રસાયનવિદ્યામાં ફેરમ શબ્દ અને ઈલેસંચા પણ વાપરશું, ઔષ્ધુમિનિયમ કે નિકલને માટે નવા શબ્દો ઘડવાની જરૂર નહીં મानीએ. એક બાજુથી મારગેજ શબ્દ વાપરીએ તેથી, મારગેજર, મારગેજી પણ લેવા જ જોઈએ એવો આગ્રહ નહીં હોય. ખીજી બાજુથી, મારગેજર નથી વાપરતા માટે કન્ડ્રાક્ટર પણ ન વપરાય એવો આગ્રહ ન હોય. કન્ડ્રાક્ટર વાપરીએ માટે કરાર ને કરારનામું શબ્દ છોડવા જોઈએ અને કન્ડ્રાક્ટ અને કન્ડ્રાક્ટ-ડીડ કહેવું જોઈએ એમ પણ ન હોય. 'સિગ્નેચર' માટે 'સહી કે હસ્તાક્ષર શબ્દ વાપરવો તે સાંભળનારની સગવડ પર આધાર રાખજો, અને હસ્તાક્ષર વાપર્યો માટે Signedનું હસ્તાક્ષરિત કે Signatory નું હસ્તાક્ષરી કરવાનું આવશ્યક નહીં લાગે; સહી કરેલો, સહી કરનાર એ શબ્દો અત્યાજ્ય નહીં થાય.

(ખ) પુસ્તકની ભાષા બાજતમાં અનેક સ્થાનિક બોલીએ અને શબ્દો કરતાં ખેડાગેલી વ્યાકરણશુદ્ધ ભાષા અને વધારેમ વધારે પ્રચલિત થયેલા શબ્દો વાપરવા જોઈએ. મૌખિક વ્યાખ્યાનમ શ્રોતાની સગવડ મુખ્ય હોય; પણ પુસ્તકની લખાણમાં લેખક =

અને પુસ્તકનો વિષય ત્રણેની અરસપરસ સગવડ જાણવાની જોઈએ લેખક પોતાની જ સગવડ અને સતોષની દૃષ્ટિએ લખે તો જેને અરજ દશે તેટલા જ વાચકો પણ લેખક વાચકના હિતાર્થે અને પુસ્તકના વિષયને આરામા સારી રીતે રજૂ કરવા માટે લખતો હોવાથી એને ભાષાની યોજનામાં કેટલીક યોજનાશ અને સ્વતંત્રતા પણ જોઈએ જ પણ તે સાથે જ ઈજવણીના ક્ષેત્રમાં આવતા અને તેને માટે જ લખાયેના પુસ્તકોમાં ભાષાની જે પ્રકારની યોજના ઈજવણી લેનારને માટે યોગ્યતા યોગ્ય વાહન થઈ શકે એવી હોય તે થવી જોઈએ એમાં ઈજવણી લેનારને ભાષા સમજવા ઠીક જ મહેનત ન કરવી પડે એવું ન બને પણ ભાષા સમજી લેવા પર જ ધણું ખ્યાન રોકવું પડે તેવી પણ તે યોજના ન હોવી જોઈએ એમાં ઈજવણીના વિષય કેટલા સાર્વજનિક છે તેના પણ ખ્યાલ હોય જો તે ખેતી, આશોચોગ, વેપાર, સ્વચ્છતા વગેરેની બાબદારિક ઈજવણી એક બાજુથી રથાનિક મહત્ત્વની છે, બીજી બાજુથી તે સમગ્ર દેશ કે જગતને બાબતારી યાજ દાકતરી વિદ્યાઓ, વિદ્યાનની વિવિધ શાખાઓ, મોટા ઉદ્યોગો અને તેને બગતી વિદ્યાઓ વગેરે જગદ્ગોપાધી વિષયો છે આમાન્ય રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર વગેરેના વિષયો રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના મહેવાય સરકુત, કારસી, અરબી, પ્રાવિડી વગેરે બારાઓનો પ્રાન્તો નથા સમગ્ર હિન્દુસ્તાન અને એશિયાના મોટા ભાગની બાબતો માથેનો સબધ મૂળતરવા અને તેમાથી નીપજેવા વિવિધ રસાયન જેવો મણાય અમેજી તથા આતરરાષ્ટ્રીય વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા એ બાબતોમાં ઉપરથી પડેલા મસાલાઓ જેવી મજો દિ દુન્યાનની સર્વે પ્રાન્તીય બાબતો એ બધી જ બાબતોથી પોરાયેરી બાબતો છે એમાં દખતારી કાની કેટલી છે એ બદ મહત્ત્વની બાબત નથી કોઈક બાબતના પાય દખા જેવતા ચમદોપે ન હોય, જતા જેમ કારો અને વિદ્યામિનની દકાતારી સરીરના સ્વાસ્થ્ય અને બધારણમાં મજો મહત્ત્વનો ભાગ બજાવે છે, તેમ મહત્ત્વની રોઈ શકે છે માટે એ બાબતો તરફ વદાજવા આવેથી કે રોજોતપાદક એક હોય તેવી દૃષ્ટિએ જોવું બદાનર નથી

આ બધી દૃષ્ટિનો વિચાર કરતાં મને એમ જણાય છે કે (૧) પ્રાથમિકથી માંડી ઉચ્ચ કેળવણી સુધીના મૌખિક શિક્ષણમાં બનતાં સુધી સ્થાનિક બાપાનો જ ઉપયોગ હોય, બહે તેને અંગે વાંચવાનાં પુસ્તકો તે બાપામાં ન હોય, અને બહે અપવાદરૂપે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં કોઈ અધ્યાપકને હિંદુસ્તાનીમાં શીખવવાની છૂટ હોય. (૨) પ્રાન્તીય મહત્વના વિષયોમાં અને શરૂઆતનાં પુસ્તકોનું લેખન પ્રાન્તની સાહિત્યિક બાપામાં હોય; (૩) આન્તરપ્રાન્તીય મહત્વના વિષયોનું લેખન હિંદુસ્તાનીમાં હોય અને યથાસંભવ પ્રાન્તીય બાપાઓમાંયે હોય; અંગ્રેજી બાપાનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કામચલાઉ ગણાય; એ જેમ બને તેમ ઓછો કરવા તરફ વળણુ હોય; (૪) આન્તરરાષ્ટ્રીય મહત્વના વિષયો માટે અંગ્રેજી પુસ્તકોનો ઉપયોગ તેમ જ લેખન હોય; અને (૫) છેલ્લું પણ મહત્વનું, બોધવાની કે લખવાની બાપા ગમે તે હોય, મને બાપાઓ પ્રચલિત બનેલાં શબ્દોને ગમે તે બાપામાંથી તે આવેલા હોય તોયે તેને કાઢીને નવા નિપજવવાનું વળણુ ન રાખે; પારિભાષિક શબ્દો, પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓ, ધંધાઓ, સંસ્થાઓને લગતા હોય તો તે વિદ્યા, ધંધા કે સંસ્થાઓમાં પ્રચલિત હોય તો બનતા સુધી તે જ રખાય; બહે એ સંસ્થાઓ હોય, ક્રિયાઓ હોય, ગુણો હોય, મૂળ હોય કે સાધિત હોય કે વ્યાકરણનાં બીજાં કોઈ અંગો હોય; અને એવા શબ્દો જ્યાં નવા બનાવવામાં જ આવે ત્યાં સર્વે પ્રાન્તોમાં અનિવાર્ય કારણુ વિના એક જ રાખવાં જોઈએ. કોઈ નવીન વિષયનો લેખક કે નવો શોધક અક્ષત પોતાને યોગ્ય લાગે તેવો શબ્દ રચી શકે, અને બનતાં સુધી તે જ શબ્દ સર્વે પ્રાન્તો સ્વીકારે.

હિંદુસ્તાની તરીકે જે બાપાનું હું સૂચન કરું છું તે કોઈ બનાવટી, બૈજિક ઉગ્રેજની જેમ અમુક જ શબ્દબંડારની કે વ્યાકરણની મર્યાદામાં રાખેલી બાપાનું નથી. પણ જિંદગામાં જિંદગી, સારામાં સારું, લેખકની સર્વ બાપાશક્તિને ક્ષેત્ર આપનારું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી શકે તેવી બાપાનું છે. એનો શબ્દબંડાર, વાક્યરચના, શૈલી બહે સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી કે બીજી કોઈ બાપાના શબ્દોનો ઉપયોગ કરે. એનાં વ્યાકરણ તથા રૂઢિપ્રયોગ સાહિત્યિક ગણાતી

અને પુરતકનો વિષય ત્રણેની અરસપરસ સગવડ જળવાવી જોઈએ
 લેખ પોતાની જ સગવડ અને સતોષની દૃષ્ટિએ લખે તો જોને
 મરજ હશે તેટલા જ વાચકો પણ લેખક વાચકના હિતાર્થે અને
 પુરતકના વિષયને સારામા સારી રીતે રજૂ કરવા માટે લખતો હોવાથી
 એને બાબતી યોજનામા કેટલીક મોટાનાશ અને અવતરતા પણ
 જોઈએ જ પણ તે સાથે જ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આવતા અને તેને
 માટે જ લખાયેલા પુસ્તકોમા બાબતી જે પ્રકારની યોજના કેળવણી
 લેનારને માટે યોગ્યમા યોગ્ય વાહન થઈ શકે એવી હોય તે થવી
 જોઈએ એમા કેળવણી લેનારને બાબા મમજવા દર્શી જ મહેનત
 ન કરવી પડે એવું ન બને પણ બાબા સમજી લેવા પર જ ધણું
 ધ્યાન રાખવું પડે તેવી પણ તે યોજના ન હોવી જોઈએ એમા
 કેળવણીના વિષય કેટલા સાર્વજનિક છે તેનો પણ ધ્યાન હોય
 છ ત ખેતી, આમોઘોગ, વેપાર, સ્વચ્છતા વગેરેની બ્યાવહારિક
 કેળવણી એ આગ્રુથી રથાનિક મહત્ત્વની છે બીજી આગ્રુથી તે
 સમગ્ર દેશ કે જગતને બ્યાપનારી થાય દાકતારી વિદ્યાઓ, વિજ્ઞાનની
 વિવિધ શાખાઓ, મોગા ઉદ્યોગો અને તેને વગતી વિદ્યાઓ વગેરે
 જગદ્બાપી વિષયો છે સામાન્ય રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર વગેરેના
 વિષયો રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના કહેવાય સરકૃત, હારસી, અરબી, દ્રાવિડી
 વગેરે બાબાઓનો પ્રાન્તો તથા સમગ્ર હિંદુસ્તાન અને એશિયાના
 મોગા ભાગની બાબાઓ સાથેનો સબંધ મૂળતરવો અને તેમાથી
 નીપજેલા વિવિધ રસાયન જેવો અણુાય અણેજી તથા આતરરાષ્ટ્રીય
 વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા એ બાબાઓમા ઉપરથી પડેના મસાનાઓ જેવી
 મણો હિંદુસ્તાનની સર્વે પ્રાન્તીય બાબાઓ એ બધી જ બાબાઓથી
 પોનાયેથી બાબાઓ છે એમા ટકાવારી કાની કેટલી છે એ બહુ
 મહત્ત્વની મામત નથી કેઈમા બાબાના પાય ટકા જોટલા રાખે
 ન હોય, છતાં જેમ ક્ષારો અને વિટામિનની ટકાવારી શરીરના સ્વાસ્થ્ય
 અને બધારણમા ધણે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે, તેમ મહત્ત્વની
 હોઈ શકે છે માટે એ બાબાઓ તરફ વટાગવા આવેથી કે રાગોત્પાદન
 એરા હોય તેવી દૃષ્ટિએ જેવું આગર નથી

આ બધી દૃષ્ટિનો વિચાર કરતાં મને એમ જણાય છે કે (૧) પ્રાયમિકથી માંડી ઉચ્ચ કેળવણી સુધીના મૌખિક સિદ્ધાંતમાં બનતાં સુધી રચાનિક ભાષાનો જ ઉપયોગ હોય, બધે તેને અંગે વાચકનાં પુસ્તકો તે ભાષામાં ન હોય, અને બધે અપવાદરૂપે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં કોઈ અધ્યાપકને હિંદુસ્તાનીમાં શીખવવાની છૂટ હોય. (૨) પ્રાન્તીય મહત્વના વિષયોમાં અને શરૂઆતનાં પુસ્તકોનું લેખન પ્રાન્તની સાહિત્યિક ભાષામાં હોય; (૩) આંતરપ્રાન્તીય મહત્વના વિષયોનું લેખન હિંદુસ્તાનીમાં હોય અને યથાસંભવ પ્રાન્તીય ભાષાઓમાંથી હોય; (૪) અંગ્રેજી ભાષાનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કામચલાઉ ગણાય; એ જેમ અને તેમ ઓછો કરવા તરફ વલણ હોય; (૫) આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વના વિષયો માટે અંગ્રેજી પુસ્તકોનો ઉપયોગ તેમ જ લેખન હોય; અને (૬) છેલ્લું પણ મહત્વનું, બોલવાની કે લખવાની ભાષા ગમે તે હોય, મને ભાષાઓ પ્રચલિત બનેલાં શબ્દોને ગમે તે ભાષામાંથી તે આવેલા હોય તોયે તેને કાઢીને નવા નિપજાવવાનું વળણ ન રાખે; પારિભાષિક શબ્દો, પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓ, ધર્મો, સંસ્થાઓને લગતા હોય તો તે વિદ્યા, ધર્મ કે સંસ્થાઓમાં પ્રચલિત હોય તો બનતાં સુધી તે જ રખાય; બધે એ સંગ્રાઓ હોય, ક્રિયાઓ હોય, શબ્દો હોય, મૂળ હોય કે સાધિત હોય કે વ્યાકરણનાં બીજાં કોઈ અંગો હોય; અને એવા શબ્દો જ્યાં નવા બનાવવામાં જ આવે ત્યાં સર્વે પ્રાન્તોમાં અનિવાર્ય કારણે વિના એક જ રાખવાં જોઈએ. કોઈ નવીન વિષયનો લેખક કે નવો શૈલિક અક્ષરગત પોતાને ચોખ્ખા લાગે તેવો શબ્દ રચી શકે; અને બનતાં સુધી તે જ શબ્દ સર્વે પ્રાન્તો સ્વીકારે.

હિંદુસ્તાની તરીકે જે ભાષાનું હું સૂચન કરું છું તે કોઈ બનાવટી, બૌદ્ધિક ઉમેરણની જેમ અમુક જ શબ્દભંડારની કે વ્યાકરણની મર્યાદામાં રાખેલી ભાષાનું નથી. પણ જિંદામાં જિંદુ, સારામાં સારું, લેખકની સર્વ ભાષાશક્તિને ક્ષેત્ર આપનારું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરી શકે તેવી ભાષાનું છે. એનો શબ્દભંડાર, વાક્યરચના, શૈલી બધે સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી કે બીજી કોઈ ભાષાના શબ્દોનો ઉપયોગ કરે. એનાં વ્યાકરણ તથા રૂઢિપ્રયોગ સાહિત્યિક ગણાતી

હિંદી તેમ જ સાહિત્યિક ગણાતી ઉર્દૂ બન્ને પર રચાયેલાં હોય અને કોઈ બીજી ભાષાનોયે ઉમેરો કરતાં હોય પણ જો એ કોઈ સામ્બીય વિષયનાં પુસ્તકો તરીકે વાપરવાનાં હોય અને કેળવણીની સરઘાઓમાં તથા રોજના સામાજિક કાયદા કે વેપાર કે બીજાં ક્ષેત્રોના વ્યવહારમાં ઉપયોગી વિષયોનું નિરૂપણ કરતાં હોય, તો તે પ્રચલિત થયેલા સંબંધોના તથા આંતરપ્રાન્તીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય પરિભાષાનો જ ઉપયોગ કરે. સાહિત્યિક નિર્મલ, કાવ્ય, કથા વગેરેમાં લેખકને પોતાની રુચિ અનુસાર જેવી ગમે તેવી ભાષા વાપરવાને સ્વતંત્રતા હોય જ. જેટલે અંશે તે ભાષા સમાજને પ્રિય થશે, તેટલે અંશે તે બીજાં ક્ષેત્રોમાં તેમ જ વ્યવહારમાં દાખલ થતી જશે, અને ભાષાને સમૃદ્ધ કરતી જશે.

ભાષાઓની બાબતમાં આપણા દેશમાં વ્યાપેલા એક વધારે પડતા શોખ વિષે કેળવણીની દૃષ્ટિએ 'થોડુંક કહેવા જેવું લાગે છે. વિવિધ કારણોથી આપણા દેશના બાલક અને વેપારી વર્ગમાં જુદી જુદી ભાષાઓ શીખી લેવાની હથોડી જેવું આવી ગયું છે. અક્ષયત, બન્ને વર્ગોની શીખવાની રીત અને તે પર કાબૂ અને વિદ્વતા જુદા પ્રકારનાં છે. પણ એકાદ વધારે ભાષા શીખવી તેમને સહેજે કરી શકાય એવી વસ્તુ બનેલી છે, અને તેવી કુશળતા સિદ્ધ થયેલી હોવાથી, તેનો શોખ પણ વળગેલો છે. બાર-તેર ભાષાઓ જાણનારા વિદ્વાનો મળી આવી શકે છે. શિક્ષણનું તંત્ર મોટે ભાગે તેમની અસર તળે રહેતું હોવાથી કેળવણીમાં ભાષાઓની સંખ્યા વધારવા તરફ જ તેમનો ઝોક રહે છે. સ્વાભાવિક હોવાને લીધે માતૃભાષા, દેશજન તરીકે—હિંદી ઉર્દૂ બન્ને સૈથી સાથે—હિંદુસ્તાની ભાષા, સ્વભાષાની જનની હોવાને લીધે સંસ્કૃત કે હારસી ભાષા, ધર્મને કારણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત, કે અરબી કે અંદ ભાષા, પાડોશી ધર્મની રૂએ જોડેના પ્રાન્તની ભાષા, એકાદ દ્રાવિડી કુળની ભાષા, અને આંતરરાષ્ટ્રીય હોવાને કારણે તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓના હારસ હોવાથી અંગ્રેજી ભાષા—એમ છ-સાત ભાષાઓ શીખવા સુધી મૂચનાઓ પહોંચી જાય છે.

આપણા આવા મોટા દેશમાં પાંચદશ લગ્નર એવા ભાષા પડિતો હોય એમાં કાંઈ ખોટું નથી. પોતાની હોંશ અને શોખથી કાંઈ માણસ એક પછી એક નવી નવી ભાષા શીખ્યા જ કરે, તો ભલે. એવું શીખવા ઇચ્છનારને તેવી સગવડ હોય તો બસ. વળી વેપારીની અથવા ઉર્દૂ (ગજરુ) પદ્ધતિએ — એટલે કે કાંઈ પર-પ્રાન્તના લોકોની વચ્ચે વસીને તેમના પ્રત્યક્ષ સહવાસમાં આવી — માણસો જુદી જુદી ભાષાઓ શીખે લે તે વિષે પણ કંઈ કહેવાપણું હોય નહીં. પણ શિક્ષણના તંત્રમાં ભાષાજ્ઞાને સ્થાન આપવાનો પ્રશ્ન હોય, અને વળી તે ભાષાઓ સાથે વિવિધ ક્ષિપ્તિઓ પણ હોય, ત્યારે ભાષાઓની સંખ્યા પર કાંઈક મર્યાદા હોવી જોઈએ, ખીજા અનેક ઉપયોગી વિષયોને ભોજે જ વિવિધ ભાષાઓને સ્થાન આપી શકાય. આ દૃષ્ટિએ મારા મત પ્રમાણે જે જ ભાષાઓના વ્યવસ્થિત શિક્ષણને આવશ્યક સ્થાન હોય : એક, પ્રાન્તની સાહિત્યિક ભાષા, અને બીજી, હિંદુસ્તાની. એ બન્ને ભાષાઓ સારામાં સારી રીતે શીખવવી જોઈએ. બીજી બધી ભાષાઓનું શિક્ષણ આવશ્યકતા બીજી થાય ત્યારે અને આવશ્યકતાને અનુસરીને હોય. દા. ત. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં અંગ્રેજી અને જર્મનમાંથી એક કે બન્નેની જરૂર પડે એ સમજી શકાય; રાજ્યતંત્રના વિષયો શીખનારને અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચની કાંઈ બીજી એક કે વધારે ભાષાઓ પણ શીખવી પડે એમ બને; દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસી, ભાષાશાસ્ત્રી વગેરેને એક કે વધુ પ્રાચીન ભાષા શીખવી આવશ્યક બને. અંગ્રેજી ઘણાખરને સમાન હોવાથી, ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પુસ્તકો વગેરે સમજી શકાય એટલું અંગ્રેજીનું શિક્ષણ બધાને ફરજિયાત કરવાને આ જમાના પૂરતી આવશ્યકતા માની શકાય. પરંતુ, તે સિવાય બીજી ભાષાઓ કેવળ ભાષાના ખામ વિદ્યાર્થીઓ જ શીખે; અને તે ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા માંડ્યા પછી જ.

ધાર્મિકૃતિ તથા ચારિત્રની ઉત્પત્તિ કે આત્મજ્ઞાન માટે પ્રાચીન ભાષાઓનું જ્ઞાન આવશ્યક નથી; વ્યવહારો સલાવતા માટે અનેક ભાષાઓનાં વ્યવસ્થિત — વ્યાકરણમય શિક્ષણની જરૂર નથી. કેટલીક

બાપાઓ કેવળ સમજતા અને વાચી લેતાં આનંદે જોટકું બસ થાય છે, એમાં વખૂતા અને ધોનતા આનંદવાની જરૂર નથી.

પ્રાન્તીય બાપાના અને હિંદુસ્તાનીના વ્યવસ્થિત શિક્ષણમાં તે બાપાના જ વ્યાકરણરૂપે તેની રચનામાં ઇંટ-ચૂનો-રેતી વગેરેકે બનેલી પ્રાચીન કે અર્વાચીન બાપાઓના આવસ્યક અંગેનો સમાવેશ થવો જોઈએ એ માટે હરેકને તે પ્રાચીન કે અર્વાચીન બાપાઓ જ શીખવી જરૂરી નથી.

જો બાપાજ્ઞાનનો મહિમા અને તેને લગતા વહેમો ઓછા ન થાય તો ઉદ્યોગપરામણ, બ્યારહારકુશળ અને પ્રસન્ન (તાણ) બુદ્ધિની પ્રજા નિર્માણ થવી કઠણ છે. ગમે તેટલી ફરિયાદ કરીએ, પડિનાઈ અને તર્કકુશળના જ શિક્ષણમાં અગ્રગ્ચાન લેશે.

૩

• લિપિનો પ્રશ્ન — ઉત્તરાર્ધ

નિપિની માન્યતામાયે પહેલા ખંડમાં કહી ચૂક્યો છું અહીં કેળવણીની દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરવો છે.

અર-૧ જન વગેરેની વ્યવસ્થિત ગોણવણ (વર્ણવ્યવસ્થા અથવા નિર્ણયનુક્રમ) અને વર્ણો (જુદી જુદી નિપિઓમાં તે તે ધ્વનિઓ દેખાડનારી આકૃતિઓ અને મરોડો) બન્ને એક વસ્તુ નથી સંસ્કૃત બાપાએ ગોઠવેલો વર્ણોનુક્રમ બહુ વ્યવસ્થિત છે એ વિષે કોઈથી ના પડાશે નહીં. અલેક્ષ-એ કે એ-બી-સી ના ક્રમમાં કશેા ઠમ્બડો નથી, એમાયે સકા નથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારો. દર્શાવવા માટે જોટવા ઓછામાં ઓછા સ્વતંત્ર અક્ષરો જોઈએ, તેટલા એ બે લિપિઓમાં નથી એ પણ સાચું છે તે મેની અપેક્ષાએ સંસ્કૃત વર્ણોનુક્રમવાળી લિપિઓમાં ઘણા વધારે છે.

અરબી-ફારસી લિપિનો પ્રશ્ન આથી વધારે ચર્ચવાની જરૂર નથી, કારણ કે એ લિપિને આ દેશની કે જગતની એકમાત્ર લિપિ

દરવાની કયાંયે સૂચના નથી. એટલે પ્રશ્ન સંસ્કૃત વર્ણમાળાવાળા વિવિધ લિપિઓ અને એ-બી-સીની વચ્ચે જ છે.

અક્ષરોની સંખ્યા અને અનુક્રમવ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત-કુળની લિપિઓની વિશેષતા ઉપર બતાવી. પણ આકૃતિઓની તથા સ્વર-વ્યંજનના યોગોની તેમ જ યુક્તાક્ષરોની સરળતા અને તેથી શીખવા તથા લખવાના સહેલાપણાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એ-બી-સીના ગુણ સંસ્કૃતકુળની કોઈ પણ લિપિ કરતાં વધી જાય છે. આ વાતનો ઇન્કાર કરવો મૂઝામઝ છે. એની આકૃતિઓની સરળતા માટે એ કસોટીઓ બસ છે. એ-બી-સીના છબીસ અક્ષરો અને તે ધ્વનિ ઉપગમનારા કોઈ પણ સંસ્કૃત કુળની લિપિના છબીસ અક્ષરો એક જ માપમાં (કહો કે એક ચોરસ ઇંચના ચોક્કામાં) લખો અને પછી અંગ્રેજી અક્ષરોમાં એકંદર કેટલા ઇંચ લાંબી રેખાઓ કાઢવી પડે છે અને આપણી લિપિઓમાં કેટલી તે માપી જુઓ. માલુમ પડશે કે અંગ્રેજી લિપિમાં વધારે કરકસર છે. આનું કારણ એ છે કે વિવિધ અક્ષરોમાં આપણી લિપિઓને મુકાબલે એ-બી-સીમાં ઓછા વાકો — ગાંઠો વગેરે આવે છે.

બીજું પારખું, એક બાળક તથા એક નિરક્ષર પ્રોત્તે અડધા અડધા કલાક આપણી કોઈ પણ લિપિના મૂળાક્ષરો તથા અંગ્રેજી લિપિના મૂળાક્ષરોનો પરિચય કરાવવા માંડે, અને કઈ લિપિના અક્ષરોને એ વધારે ઝપાટાખંધ યાદ કરી શકે છે તે તપાસે. તે પછી તેને લખતાં શીખવે અને કયા અક્ષરોને એ જલદી લખતાં શીખી જાય છે તે જુઓ.

આપણે વર્ણાનુક્રમ તો સારો છે, પણ વર્ણના મરોડો — આકારો સહેલા નથી, અને તેને સ્વર સાથે મેળવવાની અને યુક્તાક્ષરોની પદ્ધતિ સગવડભરી નથી. આથી એને શીખવા તથા લખવામાં વધારે શ્રમ પડે છે, અને ઝડપ ઓછી થાય છે.

હતાં, જો આપણે એટલા તીવ્ર દેશાભિમાની ચર્મ રાષ્ટ્રોએ કે સર્વે પ્રાન્તીય લિપિઓને સાત છોડી હર્ષ દેવનાગરીમાં જ સર્વે પ્રાન્તીય બાળાઓને લખવાનું સ્વીકારીએ, તો અંગ્રેજી લિપિનો પ્રશ્ન

બાળુએ મૂંઝી દઈ ચકાવ અને ઉર્દૂ લિપિનો પ્રશ્ન પણ ઘણો ગૌણ થઈ જાય. દેવનાગરીને સુધારવી તો રહે જ, પણ જે પ્રશ્ન પોતપોતાની પ્રાન્તીય લિપિઓ છોડવા જેટલી જિંદગી ચડે, તેને પછી દેવનાગરી સુધારવાની બાબતમાં સંમત થવું બહુ કઠણ નહીં પડે.

જો પ્રાન્તીય લિપિઓનો પ્રશ્ન આ રીતે સાદા નીકળી જઈ શકે તો ઉર્દૂ લિપિ લખવાવાળા પ્રાન્તોને તથા (હિંદુ-મુસલમાન જે હોય તે સૌ) જાતિઓને સમજાવી શકાય કે તમારે જોઈએ તેવી અરબી — ઉર્દૂ ધડો, ધજો તેટલી તેને અરબી-ફારસીપ્રચુર કરો, પણ તે દેવનાગરીમાં જ લખો અને શીખો. એથી તમારી બાબતોએ ફાયદો છે, અને દેશની બીજી ભાષાઓને પણ ફાયદો જ થશે.

પણ જો આપણે પ્રાન્તીય અભિમાનો ન છોડી શકતા હોઈએ, તો — માની લો કે કેવળ મુસલમાનો જ ઉર્દૂવાળા છે તોયે — તેઓ ઉર્દૂનો આગ્રહ ન છોડી શકે તો તેથી તેમને દોષ ન દઈ શકાય.

પણ પ્રાન્તીય લિપિઓનો આગ્રહ છૂટી શકે એ ત્રાન આજે મુશ્કેલ જણાય છે. તો પછી કેળવણી અને રાજતંત્રની દૃષ્ટિએ શા ઉકેલ લાવવો એ જોવાનું રહે છે અને ત્યાં રોમન લિપિ પણ પોતાની જોમેદવારી રજૂ કરે છે. લેખન, મુદ્રણ વગેરેની દૃષ્ટિએ એની સગવડ વિશે ઉપર કહી ચૂક્યો છું. કાંઈ પણ એ લિપિ જાણનારાઓની લોકસખ્યા લઈએ, તો બીજી લિપિ તરીકે રોમન લિપિ જાણનારા સૌથી વધારે નીકળશે. દેશની કેટલીક ભાષાઓ રોમનમાં લખાય પણ છે, બધી જ ભાષાઓના બ્યક્તિઓ તથા ગ્રામીણોના માટે, તારતપાલને માટે રોમનનો જ ઉપયોગ થાય છે. દેશની બહાર જગતમાં એ જ લિપિ સૌથી મહત્ત્વની છે. એની ખામીઓ થોડાક દેરકારથી દૂર કરી શકાય એમ છે.

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરી દે નીચેના અભિપ્રાયો પર આવ્યો છું.

૧. રોમન લિપિનું પ્રાન્તની વિવિધ ભાષાઓના ઉચ્ચારોને સંપૂર્ણપણે અને ચોક્કસપણે રજૂ કરી શકે એનું સ્વયં નિમિત્ત કરવું. એને દરાવેલી રોમન લિપિ કહે.

૨. સૌ કેાઈને બે લિપિઓનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય : પ્રાન્તીય લિપિનું અને હરાવેલી રામનનું.

૩. કેાઈ પણ સ્વરૂપમાં હિંદુસ્તાની ભાષાને માતૃભાષા તરીકે બોલનારા માટેની બે લિપિઓ તે દેવનાગરી અને ઉર્દૂઃ એટલે તેને માતૃભાષા તરીકે શીખનારા માટે દેવનાગરી તથા રામન, અથવા ઉર્દૂ તથા રામન લિપિઓનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય.

૪. હિંદુસ્તાનીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે શીખનારા તેને પોતાની પ્રાન્તીય લિપિમાં તેમ જ રામન લિપિમાં શીખે, અને તે બે પૈકી ગમે તેનો સગવડ પ્રમાણે ઉપયોગ કરે. પ્રાન્તીય સરકાર તે બંનેને માન્ય રાખે. પ્રાન્તની ભાષા વિષે પણ એમ જ.

૫ મધ્યસ્થ સરકારમાં હિંદુસ્તાની ભાષાના ઉપયોગમાં હરાવેલી રામન, દેવનાગરી, તથા ઉર્દૂ ગમે તે લિપિનો ઉપયોગ પ્રખ્ત કરે. પ્રજાની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ ચતાં લખાણો વગેરેમાં રામન તથા જ્યાં પ્રસિદ્ધ થાય ત્યાંની પ્રાન્તીય લિપિ બંનેનો ઉપયોગ હોય.

આ વ્યવસ્થાથી દેશની દરેક ભાષા માટે કમમાં કમ એક સામાન્ય લિપિ — અને તે જગદ્વ્યાપી લિપિ — પ્રાપ્ત થઈ શકશે; અને રાજના અંતર્ગત વ્યવહારમાં તથા સાહિત્યમાં પ્રાન્તીય લિપિઓ પણ રહી શકશે. કેાઈ પણ ભાષા શીખવાનું સગવડભર્યું થઈ શકશે.

• ઇતિહાસનું જ્ઞાન

છેત્થી અર્ધા એક સદીથી વિદ્વાનોએ ઇતિહાસના જ્ઞાનનો ધણો મહિમા વર્ણવ્યો છે, અને અનેક દિશામાં ઐતિહાસિક શોધખોળ કરવાનો તથા અનેક વિષયોનો ઇતિહાસ લખવાનો ધણો પ્રયત્ન થયો છે. પોતાના દેશ, જગત તથા જીવનની અનેક બાબતોનો પાછો ઇતિહાસ જાણવો એ મનુષ્યની સર્વોચ્ચ અને સામાન્ય ડેળવણીનું આવશ્યક અંગ મનાયું છે. અર્થશાસ્ત્રીઓમાં ઇતિહાસવાદીઓનો એક સંગ્રહાવ જ છે. કમ્યુનિસ્ટો પોતાની વિચારસરણી ઐતિહાસિક સત્યો ઉપર જ રચાયેલી માને છે, અને તે ઉપરથી માનવજીવનનું ભવિષ્ય શું થવાનું છે તે વિષે નિશ્ચિન પ્રતિપાદનો કરે છે. ઇતિહાસના જ્ઞાનના મહિમામાંથી ઇતિહાસને ‘જીવની રાખવાનો’ એ એક આમહ બન્યો છે. અને તે એટલે સુધી કે આરવક પછાત પ્રજાઓને — માનવના આદિયુગના નમૂના-લુપ્ત ન થઈ જાય તે માટે — એમની આદિદશામાં રહેવા દેવા જોઈએ એવો વિચાર ધરાવનારાયે પુરાતત્વવાદીઓ છે. અનેક ક્ષેત્રો તથા સંસ્થાઓને આજના જીવનમાં અર્થહીન અને અગવડકાર થતી હોય તોયે ઇતિહાસ જાળવવા માટે સાચવનારો વર્ગ પશુ છે.

ઇતિહાસનું આટલું બધું મહત્ત્વ મનાય છે, તે સ્થિતિમાં એમ કહેવું કે એ માન્યતા સગબત વહેમની કાટિની છે, તે કૃષ્ટતા જેવું લામશે. પણ નક્કતાપૂર્વક મારે કહેવું જોઈએ કે જેટલું ઇતિહાસના જ્ઞાનનું મહત્ત્વ માનવામાં આવે છે તેટલા મહત્ત્વને તે પાત્ર નથી. પિતૃજના ધરણને સોનાનું ધરણ માની લેવા જેવી એમાં જૂથ ચાય છે.

સાચી વાત તો એ છે કે કેઈ પણ ઘટનાને સોજે આના સાચો ઇતિહાસ આપણને બાગે જ મળી આવે છે. પોતે જ કરેલી અને બોલેલી વાતોનીયે માણસની સ્મૃતિ એટલી જપાટાબંધ ગાંખી પડી જાય છે કે થોડા વખત પછી એમાં સત્ય અને કલ્પનાનું

મિત્રશુ ખની જાય છે : એક માનસશાસ્ત્રીએ એક પ્રયોગ નોંધ્યો છે. વિદ્વાનોની એક સભામાં એક નાટ્યપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. તેમાં એક અકસ્માતનો દેખાવ હતો. પ્રયોગની જોડે જ એની દ્વિત્વ પણ ઉનારી રાખવામાં આવી. પ્રયોગ થોડી મિનિટનો જ હતો. પ્રયોગ થયા પછી અડધા કલાક બાદ શ્રોતાઓને પોતે શું જોયું તેનું બરાબર વર્ણન લખવાનું જણાવવામાં આવ્યું. પરિણામ એ નીકળ્યું કે ત્રીસેક સાક્ષીઓમાંથી બે એક જણનો જ વૃત્તાન્ત દ્વિત્વ સાથે નેયું ટકા નેટલોયે મળતો આવ્યો. બાકી બધાનાં વર્ણનોમાં ૪૦થી ૬૦ ટકા નેટલી જુલો નીકળી.

આમાં કાંઈ આશ્ચર્ય બામવા જેવું નથી. તદસ્થ અને દક્ષ સાક્ષીઓ પણ ઘટનાઓને આમ અપાઠાવ્યંધ જૂલો જાય છે તે પછી જેમાં ઘટનાના નિષ્પન્નવનારા તથા લખી રાખનારા લોકોના કાંઈ રાગદ્વેષ—પક્ષપાત વગેરે હોય તેમના વૃત્તાન્તોમાં સત્યાંશ ઓછો હોય અને જેમ જેમ સમય જતો જાય તેમ તેમ વધારે ને વધારે ઓછો થતો જાય છે તેમાં શી નવાઈ? વર્તમાન બનાવોની બાબતમાં બેરબર મદના શી થઈ તે ક્યારેયે નિશ્ચયપૂર્વક ન શોધી શકાય એવી એક જ દિવસમાં તે સંસ્મારપદ થઈ જઈ શકે છે. કલકત્તાની 'કાળી કોટડી'ની વાતને ગઈ કાલ મુઘી સાચા કિરસા તરીકે બધા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો માનતા હતા. તે હવે ગપ સાબિત થઈ છે. મહમ્મદ ગજનવીએ મોમનાથ લૂંટવાની વાત પણ સાચી નથી એમ પં. મુદરસાલશ્વએ જણાવી આપણને હમણાં જ આશ્ચર્યચકિત કર્યા છે. ઓગસ્ટ ૧૯૪૬ પછી દેશભરમાં થયેલા હિંદુ-મુસલમાન અત્યાચારો અને રમખાણોની બાબતમાં સેળેસેળ આના સાચો ઇતિહાસ કદીયે મળી શકવાનો નથી. કૃષ્ણનું સાચેસાચું જીવનચરિત્ર કોણ જાણી શકે એમ છે? રામનો જ નહીં, ઈશુ ખ્રિસ્તનોયે કદી જન્મ મયો હતો કે કેમ અને તેને કેમ પર મારવામાં આવ્યો હતો કે કેમ તે વિશે શંકા કાઢવામાં આવી છે. સૈંકસપિયરનાં નાટકો વિશે પ્રેમાનંદનાં નાટકોના જેવો જ વાદ છે. કાલિદાસ કેટલા, એ વિશે વિદ્વાનો મર્યા કરે છે.

સમસ્યાએનો ઇતિહાસની ટેદમા પુરાણ વિના હોલ શોધવો જોઈએ ઇતિહાસ તૂટી જશે, એની પરપરા જળવાશે નહીં, એવો કર રાખવાનું કારણ જ નથી. કારણ કે એના સરમરો તો આપણા જીવનમાં દૈન્ય ધર્મ જ ગયા હોવાથી, ગમે તેટલું કરે. એની કારણકાર્ય-શખસા તો તૂટી શકતી જ નથી જે હિપાયો વિચારગો તે જૂનકાળના ઇર્ષ મરકારોમાંથી જ સૂઝશે, એટલે ન-બહેના ઇતિહાસમાંથી જ હશે. બહેનો ઇતિહાસ જીવેટો એમાં વિદ્યુત્તપ થવા જ વધારે સમય રહે છે

જો ઇતિહાસગ્રાન ન હોત તો ઝડાના ચક્રને અશોડના ધર્મચક્ર જોડે કે કૃષ્ણના સુદર્શન જોડે સરખાવવાની ઇચ્છા ન થાત, અને ચક્ર-તારાના ઝડાનેયે મહત્ત્વ ન મળત ઇતિહાસગ્રાન ક્ષીણ થવાને તીથે મધ્યકાળમાં હિંદુસ્તાનમાં આવેલા શમ, દ્રુણ, યવન, બર્મર, અસુર વગેરે લોકો તથા તેમના ધર્મો અને આર્યો વચ્ચે જેમ આજે ઇર્ષ અવેશી-પરદેશીને બેદ કરતું નથી, કે હિંદુની સાવરકરી બ્યાખ્યા બળવા બેસતું નથી, તેમ મુસનમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી વગેરે વિશે પણ હોત પૌરાણિક ચતુ સીમા પ્રમાણે અરમસ્તાન, તુર્કસ્તાન, મિસર ખરમા વગેરે સર્વે દેશો ખરતખડના જ દેશો ગણાતા હોત. જેમ બધા પુરાણો એક જ દાયે અને વ્યક્તિએ લખ્યા હોય એમ ઇતિહાસના અગ્રાનથી માનીએ છીએ, તેમ બધા ધર્મો સનાતન ધર્મના જ શાખ મનાતા હોત. ઇતિહાસ વાંચવાને પરિણામે આપણે છૂટા પડતા શીખ્યા છીએ

કેવલણીમાં ઇતિહાસને ગોણુ ગ્યાને મૂકવાની જરૂર છે એની કિમત જૂનકાળ વિશેની કલ્પનાઓ અથવા દત્તકથાઓ નોટતી જ સમજતી જોઈએ

ઉપસંહાર

હવે આ લખાણેલા વિવેચનને પૂરું કરવું ઘટે છે.

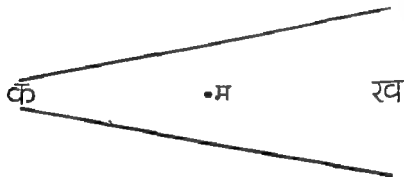
જગત આજે અતિશય અસ્વસ્થ છે એ વિષે કયાંય મતભેદ નથી. વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગોમાં ધણો ધણો વિકાસ થયો અને દરરોજ વધતો જાય છે. માનવજાતિના મંડાણથી ઈ. સ. ૧૮૦૦ સુધીનો બધો કાળ ભેગો કરીએ તોયે ન થયું હોય તેટલું અને અનંત પ્રકારનું ઉત્પાદન છેલ્લાં બસો વર્ષમાં થયું હશે. પુરાણો તથા યોગશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી સિદ્ધિઓ આપણે પ્રત્યક્ષ થતી જોઈએ છીએ, અને વિના યોગ સાધ્યે એનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. છતાં, તાંગીનો પાર નથી, કુ ખોનો અંત નથી, શાંતિ-સુલેહ-સંતોષનું નામ નથી. માણસ માણસને જોઈ રાજ થઈ શકતો નથી. વરુ અને સર્પ કરતાં વધારે ધાનકી અને ઝેરી જાયો છે અમાનુષતામાં કોઈ દેશ કે કોઈ પ્રજા ખીજ કરતાં ઊતરે એવું રહ્યું નથી. અજ્ઞાન, દરિદ્રતા કે જંગલી જીવન કરતાં વિદ્યતા, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન કે સભ્યતા સાથે અમાનુષતા એકી બળી શકે છે એમ કહી શકાય એમ નથી.

આ આપણું કઈ જગ્યાએ બગડ્યું છે? સુખનાં સાધનો આપણને કુઃખરૂપ — શાપ સમાં કેમ થઈ પડ્યાં છે? અને જે લાગે છે તે કદું છે.

ખીચારો માળી સત્તાના મૂળમાં પાણી રહે છે, ત્યાં ખરપટી ચલાવે છે, માટી ચલાવે છે, તેની નીરામના તપાસતો રહે છે. એના પર ફૂલોનો બહાર આવે છે, ત્યારે ક્ષણેક રાજ થાય છે, થોડાક સુખા કાઢી માલિકને આપી આવે છે. એને ફૂલોને નિહાળતા ઊભા રહેવાની બધું કુરસદ નથી. પણ ખીચારો માલિક વાડીમાં ફરવા નીકળે છે, ત્યારે ફૂલો જોવામાં જ લીન થઈ જાય છે. ફૂલને ઉપગમવાર સનાને અને તેનાં મૂળને જોવાનું તેને મુશ્કેલ જ નથી. દાતણ જેવાં નિસ્તેજ ફૂલપાન વિનાનાં મૂળોમાં શું રમ પડે એવું હોય? એનું ચિત્ત ફૂલોના રંગ અને મધોમાં જ રમે છે આમ એ આખા

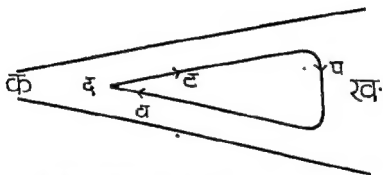
બગીચામાં ફરી વળે છે, પણ એની નજર ઝાડોના આજીવન ઉપર જ ફાંટી કરે છે, નીચે નમીને તેના મૂળ જોવા વાગતી નથી એનામાં રસિકતા છે, પણ એ કાપને જ સમજી શકે છે, કારણની કદર કરી શકતો નથી

અથવા, એક બીજી દૃષ્ટાંત લઈએ શકુ આકારનું નીચેના જેવું અતિ લાઘુ એક જૂઝળું વિચારો એના મધ્યમાં ઊભેનો મનુષ્ય જો

સ તરફ પોતાનું મોઢું રાખીને ચાલે છે, તો તેને બધો વિકાસ અને વિસ્તાર જ દેખાય છે જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ પ્રદેશની અનતતા જ માન્ય પડે છે કયાંયે તેનો આદિ કે અંત કે પાયો દેખાતો નથી બધું વધતું ને વધતું અને એકબીજાથી દૂર ને દૂર જતું જ દેખાય છે કદી છેડા આવશે એમ લાગતું જ નથી અનતમાં ભટક્યા કરી પોતે જ ખોવાઈ ગયા જેવું થાય છે પણ એ જ જો ક છેડા તરફ વળે છે તો જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ સકડાશ અને સકોચ વધતા જાય છે બધું નાનું નાનું અને બીડમાં રહેતું જણાય છે જો આગળ ચાલતો રહે તો કેવળ પોતાથી જ જૂઝળું ભરાઈ જાય એટલો નાનો પ્રદેશ બની જાય છે પોતાનેયે સકડાશ લાગે પોતા સિવાય કશું રહેતું જ નથી ત્યાં વિવિધતા નથી, વિસ્તાર નથી, બહુધણું નથી પણ એમાં પોતે ખોવાઈ ગયો છે, ખૂનો પડી ગયો છે એમ લાગી શકતું નથી

ઊપરું પોતે જ સૌ કંઈ છે એમ સમજવા લાગે છે. બધાની સાથે પોતાનો જ સંબંધ દેખાય છે. પહેલી સ્થિતિમાં મનુષ્ય ખીજું બંધું જુએ છે પણ પોતાને જોતો નથી, ખીજી સ્થિતિમાં એ પોતાને જુએ છે પણ ખીજું બંધું જોતો નથી. પહેલી દશામાં એ પોતે અનંતમાં ઊડનારી યતિક્ષિત રજ છે, જે અકસ્માત ઉત્પન્ન થઈ છે અને ધ્યેય વિના બટકનારી છે એમ માને છે. ખીજી દશામાં એ પોતે જ વિશ્વનું આધિકારણ અને અર્ક છે એમ માને છે. એ એમ જાણતો નથી કે એની દષ્ટિ, શુદ્ધિ અને ગતિ એક સંકુ આકારના ભૂંગળામાં કામ કરે છે, જે એક તરફ પહોળી થતી જાય છે અને ખીજી તરફ માંકડી થતી જાય છે.

ઉપરના જ દષ્ટાંતને સહેજ ફેરવીએ. એક મનુષ્યને બહાર અનેક મનુષ્યોનો વિચાર કરીએ. કેટલાક તરફ જાય છે, કેટલાક ક તરફ. જેઓ તરફ જાય છે તેઓ અનંત, અપાર, વિવિધ, સમૃદ્ધિ અને મર્યાદાપૂર્ણ પ્રકૃતિ જ જુએ છે. પ્રકૃતિની જ સર્વ લીલા અને મહિમા દેખે છે. બધું ફેલાતું અને વિસ્તૃત થતું જ જાણે છે. સદ્ગુણમાં તેના જ અંત શોધવાના પ્રયત્નમાં તેઓ આમળ ને આમળ ધસે છે. કેઈ થોડે જગ્યાને યાદે છે, કેઈ દૂર જગ્યાને યાદે છે. કેઈ જલદી એ નિર્ણય પર આવે છે કે આનો કર્યાં અંત જ આવવાનો નથી; કેઈ બહુ દૂર દૂરને એ નિર્ણય પર આવે છે. જ્યારે યાકવા માંડે

આ રીતે યાદબજવન કરે ઉપાસના,
 રાખી ધૈર્યનિષ્ઠા અને સ્વાર્થી નિ રૂઢા,
 ન રાખે ચિંતા, મમતા કે ભાવિની જંખ,
 આવતા દેહનો અંત, તે છોડે નિ શક,
 એના સમાધાન, શાંતિ ને મોક્ષ,
 રોકડા, અકસ્મિત અને અપરોક્ષ.

૨૮-૧૧-૧૯૭૭

— — —

.

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

આત્મકથા	૨-૦-૦
એક સત્યપીરની કથા	૦-૨-૦
મામડાંની વહારે	૦-૨-૦
ગાંધી-વાઇસરોય ખતવ્યવહાર	૨-૮-૦
મીનાબાઈ	૦-૩-૦
ગોળાદાયકોવ	૦-૪-૦
ત્યાગભૂતિ	૧-૦-૦
દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન	૧-૮-૦
ધર્મ મંથન	૧-૮-૦
‘નીતિનાશને ખાતે’	૦-૬-૦
મંગળપ્રમાણ	૦-૩-૦
સ્થનાત્મક કાર્યક્રમ — તેનું સ્વરૂપ અને સ્થાન	૦-૬-૦
રાષ્ટ્રભાષા વિશે વિચાર	૦-૧૨-૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૦-૧૨-૦
બ્યાપક ધર્મભાવના	૨-૦-૦
સર્વોદય	૦-૩-૦
સો દસ સ્વદેશી	૧-૪-૦
દિંદ સ્વરાજ	૦-૬-૦
દિંદ સ્વરાજ (હસ્તાક્ષરમાં) સાદું પૃઠું	૧-૪-૦
આરી પૃઠું	૧-૧૨-૦
અનાસુકિયોમ	
અદિ-સા	
આશ્રમવાસી પ્રત્યે	
કેવળનીનો કોષ્ટકો	
અરી કેવળની	
ન.મે.વા	
૧ અશ્વિના સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ ૧-૨	
૧૧૧૧ના અનુભવ	

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

ઈશુ ખ્રિસ્ત	૦-૧-૦
બાઈબલનું અવન *	૧-૦-૦
માધીવિચારોહન	૦ ૧૪ ૦
ગીતામથન	૨ ૮-૦
અવતરોધન	૨-૬-૦
સંદર્ભન દેવામાં	૦ ૧૦ ૦
પ્રેમપન્થ - ૨	૦-૪ ૭
મારી અવનકયા — યવાદરસાણ નેહરુ	૧-૦-૦
અવનસ રૂઢિ	૫-૦-૦
હિમાલયનો પ્રવાસ	૧-૮ ૦
અમરજીવાત્રા	૨-૦-૦
લોકમાતા	૧ ૪-૦
માનવ અર્થશાસ્ત્ર	૧-૦-૦
મત્રની મર્યાદા	૧-૦ ૦
અત્રે સામે બનશે	૦ ૧૦ ૦
આશ્વમી કેળવણી	૪ ૮-૦
કળા એટલે શું ?	૩-૮-૦
હિંદુસ્તાની યુગશક્તિ કોશ	૪-૦-૦
સુડકોષનિપદ	૨-૦-૦
આધુનિક ભારત	૬-૦-૦
ઇન્દુને પત્રો	૧ ૦ ૦
જગતના ઇતિહાસનું રેખાલેખન - ખ ૩ .	૫-૦-૦
' ' ' ' ' - ખ ૩ ૨	૧-૦-૦
રચનાત્મક ગાયકમ — કેટલીક સૂચનાઓ	૦-૩-૦
અવનના કરણ	૩-૮-૦
દિ હનો કોમી ત્રિકોણ	૩-૦-૦
દિ દ-મિનનો નાજાવ્યવદાર	૦ ૧૦ ૦